

**SON YÜZYILLARDA
İZMİR
ve
BATI ANADOLU**

Uluslararası Sempozyumu Tebliğleri

**Hazırlayan
Prof.Dr.Tuncer BAYKARA**

**AKADEMİ KİTABEVİ
İZMİR • 1994**

Mihir Ofset 0 (232) 459 01 44 - 459 47 55

SON YÜZYILLARDA İZMİR ve BATI ANADOLU

ISBN 975 - 7395 - 36 - 6

SON YÜZYILLARDA İZMİR VE BATI ANADOLU

Sempozyumu Tebliğleri

**Hazırlayan
Prof. Dr. Tuncer BAYKARA**

**İzmir
1993**

AKADEMİ KİTABEVİ

Kazım Dirik Mahallesi

159. Sokak, 6/A

Bornova / İZMİR

Tel: 388 45 91

Baskı-Cilt : MİHR OFSET
Tel : 0 (232) 459 01 44
Fax : 0 (232) 459 47 55

**T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ**

**ATATÜRK İLKELERİ
VE
İNKILAP TARİHİ
ARAŞTIRMA VE UYGULAMA
MERKEZİ MÜDÜRLÜĞÜ**

**"Son Yüzyıllarda
İZMİR VE BATI ANADOLU"
ULUSLARARASI
SEMPOZYUMU**

(1922 - 1992)

**İzmir - Çeşme
28. IX - 2.X. 1992**

İÇİNDEKİLER

Önsöz	I
Giriş	II
1. Tuncer BAYKARA : İzmir Tarihinin Meseleleri	1
2. Rauf BEYRU : Ondokuzuncu Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Kent içi ve Kent Çevresi Ulaşımı ve Trafik Düzeni	7
3. Mübahat S. KÜTÜKOĞLU : XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti	25
4. Selahi R. SONYEL : Kurtuluş Savaşı Günlerinde Yunan İstilacılarının Batı Anadolu'da Uyguladığı Siyaset	59
5. Elena FRANGAKIS-SYRETT : Western and Local Entrepreneurs in İzmir in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries	77
6. Necmi ÜLKER : Mezar Kitabelerinin İzmir Tarihi İçin Önemi ve Şehit Fethi Bey	93
7. Beatrice ST. LAURENT : Old Photographs of İzmir from the Early Twentieth Century	103
8. Eleni GARA : The Greek Newspapers of İzmir and the Eastern Crisis of 1875-1878	111
9. Melih GÜRSOY : İzmir Sanaayinin Geçmişi ve Bugünü	123
10. Orhan KOLOĞLU : İlk İzmirli Gazeteciden İzmir Haberleri	135
11. Rana VON MENDE : "Petermanns Mitteilungen" ve "Globus" adlı iki Coğrafi Dergide 19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Batı Anadolu/Welche Eindrücke vermitteln die Zeitschriften "Petermanns Mitteilungen" und "Globus" in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts von İzmir und der Westküste Kleinasien?	149
12. Yaşar AKSOY : İzmir'de İlk Ulusal Sanayiciler ve Sanayi Odasının Kuruluşu	197
13. Ahmet ÖZGİRAY : İngiliz Yüzbaşı P. Hidkinsan'ın 1920 Yılında Kuşadası, Muğla, Fethiye, Antalya ve Burdur'a ait Gözlemleri	215
14. M. Akif ERDOĞRU : Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi	221
15. Nahide ŞİMŞİR : Samut Baba Tekkesi	231

16. Turan AKKOYUN : Atatürk Dönemi İzmir Basınının Genel Durumu	237
17. Mevlüt ÇELEBİ : İzmir'de Cumhuriyetin Onuncu Yıl Kutlamaları	247
18. Esra DANACIOĞLU : Anglo-Sakson Misyoner Kaynaklarına Göre XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir ve Batı Anadolu (Demografik yapı, eğitim kurumları)	263
Son Söz	281

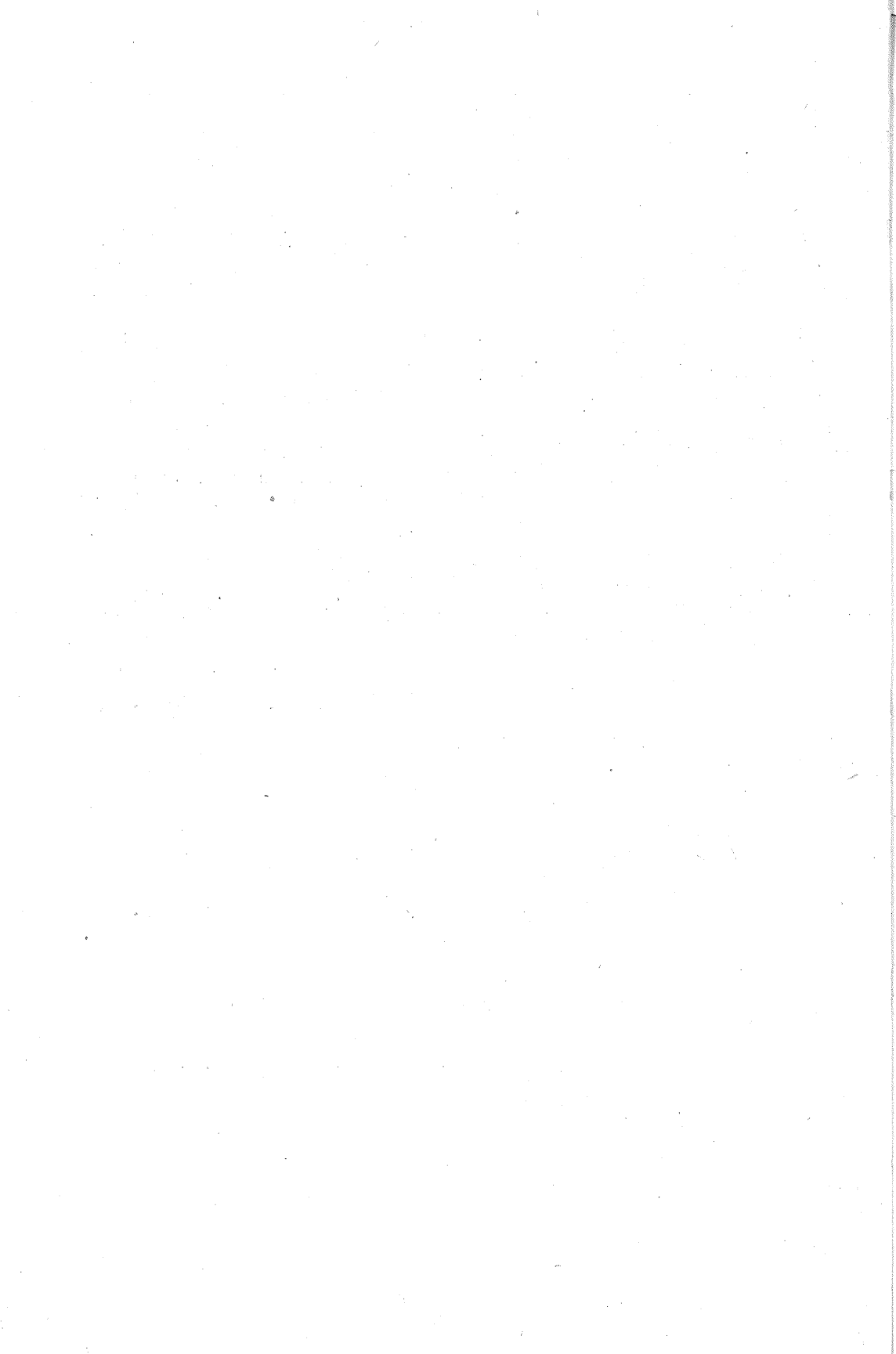
Önsöz

Üniversiteler, çok yönlü amaçları olan kurumlardır. Bunlar arasında çevreleriyle ilgilenmek, içinde bulundukları şehrin ve yörenin incelenmesini yapmak da vardır. Ayrıca ülkenin ve yörenin mutlu günleriyle ilgilenmek de sayılabilir.

Üniversitemize bağlı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi, 70 yıl öncesine ait mutlu bir olayı, İzmir'in kurtuluşunu çevreye yönelik bir toplantı ile kutlamak istemiştir. Toplantıda araştırmacılar ve tartışmacılar olmuş, sonunda böylesine bir eser vücuda gelmiştir. Bu eserin İzmir ile ilgili araştırmalara katkıda bulunmasını dilerim. İzmir ile ilgili her türlü araştırmaya destek olmak üzere yeni merkezler de kurduk: İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi ilerde böylesine toplantıları sürdürecektir ümid ediyorum.

Toplantının gerçekleşmesi ile bu çalışmanın vücuda bulmasında emeği geçenleri kutlar, destek verenlere (Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı, Piyale ve sayın Bahattin Tatış) ve eserin yayınlanmasını sağlayan Akademi kitabevi sahibi Emrehan Küey'e teşekkür ederim.

Prof. Dr. Refet Saygılı
Ege Üniversitesi Rektörü

Giriş

İzmir ve Batı Anadolu'nun 1922'de, geçici Yunan istilâsında kurtarılması-
nın 70. yılı münâsebetiyle, Ege Üniversitesi olarak bir Sempozyum düzenle-
mek istedik. 1922 Eylülünde askerî harekâtı biten olay, aynı zamanda Ata-
türk'ümüzün büyük başarısının bir kanıtı olduğundan Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi tarafından ele alınmak gere-
kirdi. Bu amaçla girişimlerde bulunmuş, yazılar yazılıp davetler yapılarak, 28
Eylül ile 2 Ekim tarihleri arasında Sempozyum gerçekleştirilmiştir.

Sempozyum, gerek akademik çevrelerde gerekse basında oldukça önemli
yankılar bulmuştur. Amerika, İngiltere, Almanya ve Yunanistan'dan gelen
meslektaşlarımız, hem tebliğlerini sunmuşlar, hem de Türk meslektaşları ile
tanışıp fikir ve bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Bazı davetli meslektaşları-
mız ise, mazeretleri sebebiyle katılamamışlardır.

Sempozyum sonunda, İzmir'i bütün yönleriyle ele almayı amaçlıyan bu
türden toplantıların yapılmasına devam edilmesi hakkında ortak bir düşünce
oluşmuştur. Bunun sonucu olarak, üç sene sonra benzer bir toplantı yapılma-
sı temenni edilmiştir.

Sempozyum, herşeyden önce Ege Üniversitesi'nin sayın Rektörü Prof. Dr.
Rafet Saygılı'nın yakın ilgilerine teşekkür borçludur. Üniversitemiz imkânla-
rından mümkün olduğunca yararlanılmış, sempozyumun başarısı böylece
mümkün olabilmıştır. Ayrıca kitap destekleri için Sayın Şeref Üsküp ile Sa-
yın Yaşar Aksoy'a teşekkür borçluyuz. Ege Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve
İnkılap Tarihi Bölümü mensupları da her kademede yardımcı olmuşlardır.
Zaten böylesine sempozyumlar en çok yetişmekte olan araştırmacılar için yarar-
lıdır.

Tebliğlerin yayımı için de Ege Üniversitesi Rektörlüğüne teşekkür borçlu-
yuz.

Düzenleme Kurulu

Prof. Dr. Refet SAYGILI (Rektör)

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA

Prof. Dr. İsmail AKA

Prof. Dr. Necmi ÜLKER

Doç. Dr. Ahmet ÖZGİRAY

Sempozyuma konuşmacı olarak;

1. Prof. Dr. Çınar Atay
2. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat
3. Prof. Dr. Tuncer Baykara
4. Prof. Dr. Aysel Bayraktar
5. Prof. Dr. Rauf Beyru
6. Prof. Dr. Elene Frangakis - Syrett (USA)
7. Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu,
8. Prof. Dr. İlhan Tekeli
9. Prof. Dr. Necmi Ülker
10. Doç. Dr. Ahmet Özgiray
11. Y. Doç. Dr. M.Akif Erdoğan
12. Dr. Eleni Gara (Yunanistan)
13. Dr. Orhan Koloğlu
14. Dr. Selahi R.Sonyel (İngiltere)
15. Dr. Rana von Mende (Almanya)
16. Sn. Yaşar Aksoy
17. Sn. Esra Danacıoğlu
18. Sn. Nuri Ertan
19. Sn. Melih Gürsoy
20. Sn. Turan Akkoyun
21. Sn. Mevlüt Çelebi
22. Sn. Nahide Şimşir

katılmışlardır. Dr. B. Saint-Laurent, tebliğini göndermiştir. Toplantı sırasında konuşma ve tartışmalar banda alınmış olup, arşivimiz de saklanmaktadır.

İzmir Tarihinin Meseleleri

Tuncer Baykara

Sempozyuma konuşmacı olarak;

1. Prof. Dr. Çınar Atay
2. Prof. Dr. Ali Haydar Bayat
3. Prof. Dr. Tuncer Baykara
4. Prof. Dr. Aysel Bayraktar
5. Prof. Dr. Rauf Beyru
6. Prof. Dr. Elene Frangakis - Syrett (USA)
7. Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu,
8. Prof. Dr. İlhan Tekeli
9. Prof. Dr. Necmi Ülker
10. Doç. Dr. Ahmet Özgiray
11. Y. Doç. Dr. M.Akif Erdoğan
12. Dr. Eleni Gara (Yunanistan)
13. Dr. Orhan Koloğlu
14. Dr. Selahi R.Sonyel (İngiltere)
15. Dr. Rana von Mende (Almanya)
16. Sn. Yaşar Aksoy
17. Sn. Esra Danacıoğlu
18. Sn. Nuri Ertan
19. Sn. Melih Gürsoy
20. Sn. Turan Akkoyun
21. Sn. Mevlüt Çelebi
22. Sn. Nahide Şimşir

katılmışlardır. Dr. B. Saint-Laurent, tebliğini göndermiştir. Toplantı sırasında konuşma ve tartışmalar banda alınmış olup, arşivimiz de saklanmaktadır.

İzmir Tarihinin Meseleleri

Tuncer Baykara

Burada 't a r i h' derken, hemen herkesin zihnindeki alışılmış anlamını kasdetmiyorum. Çünkü **tarih** sadece siyâsî olayları, savaşları ve mücadeleleri değil, artık doğrudan **hayatı** incelemeyi esas alır. Ancak burada sözü edilen hayat, insanın hayatıdır ve bunun geçmiş dönemdeki yansımasıdır. Geçmiş yüzyıllardaki veyâ herhangi bir dönemdeki hayatıdır tarih. İzmir Tarihi derken, İzmir'in, şehir olarak hayatının hemen her yönünü kasdediyoruz ve bu sebeple çok yönlü olarak ele alınmasını ümit ediyoruz. Zaten **tarih** kanatime göre ancak ve ancak yaşanan hayat olabilir. Böyle bir anlayışın, gelecekte Türk toplumuna egemen olmasını ümit ediyoruz. İzmir tarihi, İzmir'in geçmiş dönemdeki hayatı demektir. Böyle olunca da bununla ilgili meseleler de çok olacaktır.

İzmir Tarihi, ümit edildiği veyâ beklendiği gibi, yazılmamış, yazılamamıştır. Gerçi C. J. Cadoux'un eski, D. Goffmann'ın yeni birer kitabı, müstakil İzmir Tarihi olarak kabul edilebilirler. Ancak bunlardan birincisi sadece antik dönemini ele almış, sonucusu da XV ve XVI. yüzyıla ağırlık vermiştir. Oysa ki, İzmirle ilgili çalışmalar eskiden beri devam etmekte ve pekçok eser de yayınlanmış bulunmaktadır. Zaten bu toplantının ve bizlerin amacı da, bu konulardaki birliği veyâ fazla emek harcanmasını mümkün olduğunca en aza indirmek değil midir? Hemen ilâve edelim ki, İzmir Şehri ile ilgili olarak, eskiden Mustafa Nuri Paşa ile başlayan bir eser sahibi olanlar dizisi vardır. Bu diziyi Raif Nezihi, Ekrem Yalçinkaya, M.R. Balaban, Hakkı Gültekin, Adnan Bilget, Mehmed Okurer, Çınar Atay, Necmi Ülker, Aysel Bayraktar ve nihayet Tuncer Baykara olarak devam ettirebiliriz. Bunlara, konuyla ilgili makale ölçüsünde çalışmaları olanları, özellikle Mübahat Kütükoğlu ve daha başkalarını da eklemek gereklidir. Son yıllarda İzmir ile ilgili yurt dışında da önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir, ki D. Goffmann'ın eserinden yukarda söz etmiştik. Bu çalışmaları gerçekleştirenlerden birisi, aramızda misafir olarak bulunmaktadır: E. G. Frangakis-Syrett. Hem bu meslekdaşımız İzmir'i görmeden, İzmir üzerine bir doktora çalışması yapmıştır.

Kısacası temas ettiğimiz bu çalışmalara rağmen, İzmir'in incelenmesi ve öğrenilmesiyle ilgili konular bitmemiş ve bitmeyecektir. Gerçi burada hemen bir karara varmak gerekir; esas olarak neyi alacağız? İzmir'de cereyan eden olayları, halk hareketlerini veya idarî hususları mı, yoksa İzmir insanının ilgilendiği herşeyi mi? Bizim ikinci düşünceden yana olduğumuzu yukarda belirtmiş idim. Dolayısıyla İzmir'i incelerken, daha geniş boyuttan meseleyi ele almamız icab eder: ikdisadî hayatından gündelik hayatına, idaresinden eğitime, kültürel hayatından askerî durumuna kadar herşey bizi ilgilendirmelidir. bunun için de imkânlar çok, kaynaklar bol ve nihayet yapılabilecekler adeta sonsuz denebilecek kadar büyüktür.

Yukarda, aramızda olan bir meslekdaşımızın, İzmir'i görmeden İzmir üzerinde mükemmel sayılabilecek bir çalışma yaptığını belirtmiş idik. Gerçekten de böylesine çalışmalar yapılabilir. İzmir'deki Rus konsolosunun gönderdiği yazılara ve raporlara dayanarak Petersburg veyâ Moskova'daki bir araştırmacı da İzmir'e dair güzel bir eser kaleme alabilir. Çünkü İzmir'deki konsolos, ufkunun genişliği nisbetinde de olsa, İzmir ile ilgili önemli gördüğü hususları devlete bildirmiştir. Onların yazdıkları İzmir ile ilgili gerçeğin bir kısmını teşkil etmektedir. Benzeri durumu, Londra'dan da takib ediyoruz. İzmir'deki konsolos burasıyla ilgili olarak ülkesine muntazam yazılar gönderiyordu. Bu yazılara dayanarak İzmir'in hayatı çıkartılabilir. Netekim böylesine çalışmalar hayli çok yapılmıştır ve bundan sonra yapılmaya da devam edecektir. Benzeri durumu Marsilya için de söyleyebiliriz; Türkiye ile Fransa arasındaki ilişkiler sebebiyle, Marsilya Ticaret Odasının arşivlerinde, kimbilir İzmir ile ilgili ne kadar bol ve dikkate değer bilgi bulunmaktadır? Bunu şahsen ben incelemedim ama, incelenirse mükemmel kitaplar yazılabileceğini biliyorum. O zaman İzmir ile ilgili eserler veyâ çalışmalar sadece burada, İzmir'de yapılır diye bir hüküm veremiyoruz. Türkiyemiz için de benzeri gerçek söz konusudur. Ülkemiz arşivleri İstanbul ve Ankara'dadır. Ne yazık ki İzmir'de devlete ait, biz araştırmacıların istifade edeceği bir arşiv bulunmamaktadır. Böylesine arşiv malzemesine dayalı çalışma, İstanbul veyâ Ankara'da oturanlar tarafından da yapılabilir. Netekim İstanbul Üniversitesi mensubu Mübahat Kütük-oglu hanımefendi böyle bir çalışmanın içinde bulunmaktadır.

Burada, tarih için belgenin önemini inkâr etmemekle birlikte, bir başka gerçeğe temas etmek istiyoruz. Yazılı belge yok diyerek, bir yer veyâ şehir hakkında 'tarih' yazılmıyor değildir. Daha doğrusu, 'belge'si olmayan yerler için de 'tarih' mükemmel olarak yazılabilir. Bunu özellikle belirtmek istiyoruz. Çünkü İzmir şehrinde oturarak burada bilgi toplanarak da mükemmel bir İzmir yazılabilir.

İzmir Şehri'nde resmî devlet arşivi olmamakla birlikte, başka arşivler bulunmaktadır. Hemen herkesin küçük de olsa bir şahsî veya aile arşivi vardır. Bu aile arşivleri o ailenin mahrem-i esrarıdır. Herkese açılmaz ve açılmaması da yerindedir. İşte bu türden aile arşivlerinde, ümid ediyoruz ki pek çok ve önemli bilgiler saklanmış olabilir. Bu arşivlerin, kullanıcıların istifâdesine verilmesi en içten dileğimizdir. Bunu hemen de beklemiyoruz. Çünkü, ülkemizde en çok istismar edilen konulardan birisi, bir ailenin veyâ bir yerin tarihini yazıyoruz diye bilgi ve belgelerin üzerine oturulmasıdır. Böyle nice olaylar akıp gitmiş, nice ümidler yitirilmiş, nice belgeler yetkisiz, fakat ağzı iyi laf yapan, satışı ve gösterişi de iyi olan kişilerle kaybolup gitmiştir. Böyle olunca insanların bu konuda hassas olmaları olağandır. Zaten biz de onları hemen toplamak değil, hiç olmazsa önemini belirterek dikkat ve itina ile saklanmasını sağlamak niyetindeyiz. Elbette bir gün onlardan istifâde imkânı ortaya çıkabilir.

İzmir ile ilgili araştırma kurumlarının bu türden aile arşivlerine gereken ilgiyi göstereceklerine, eskicilere gitmeyeceğine inanıyoruz. Gerçi eskiciye gitse de er geç bilenlerin eline geçme ihtimali de yüksektir.

İzmir tarihi hakkında, İzmir şehrinde de mükemmel eserler yazılabileceğinden söz ediyorduk. Bunun için 'belge'nin dahi bulunabileceğini gösterdik. Şimdi söz etmek istediğimiz belgeden de önemli 'yaşayan' bilgilerdir. İzmir'in en önemli kaynağı bizzat kendisidir. Kendisi demekle onun evini, sokağını, çınarını, taşını, toprağını ve bunlardan da öte onun içinde yaşayanları kasdediyoruz. Çünkü İzmir'i yaşatan, İzmir'e hayat veren onda yaşayan insanlardır. İşte İzmir'in maddî ve canlı unsurları, İzmir tarihinin en önemli kaynağıdır. Hatta 'belge'lerden de önemli bir kaynaktır. Çünkü 'belge' nasıl olsa yazılı olduğundan zamana karşı direnebilir. Fakat yaşayan İzmir, eğer bilgileri tesbit edilmezse, kaybolacaktır. Kaybolmadan, bilgiler yok olmadan, hatıralar silinmeden İzmir ile ilgili bütün bilinenlerin tesbiti çok önemli bir konudur. Burada temas etmek istediğimiz, önemini vurgulamak istediğimiz en önemli mesele budur.

Diyoruz ki, İzmir şehrinde oturan, İzmir'den dışarı çıkmayan, hiçbir arşiv ve belge görmeyen bir insan da mükemmel bir İzmir tarihi kaleme alabilir. Yazdığı eser 'mükemmel' olacaktır, çünkü bunda İzmir'e dayanacaktır. İzmir'in, yukarda dediğimiz gibi hem maddî gerçeğine, hem de canlı gerçeğine dayanacaktır. Canlı ve yaşayan gerçeğine temas ettiği, onun bilgisini aktardığı için de yazdığı eser son derece önemli olabilecektir. Burada asıl önemli olan, bu eser için mükemmel bir plân hazırlaması, bilgi toplanacak konular iyi tesbit etmesi ve metodunun sağlam olmasıdır. Böyle olunca, İzmir hakkında çok nefis bir eser kaleme alabilir. Ve bu eserden herkes istifade edebilir.

İzmir şehrinde, yüzyıllardır devam eden aileler vardır. Zamanla bu şehre katılanlar da vardır (Bu satırların yazarı gibi, 1955 sonrası). İşte bu aile ve insanlar bu şehir ile ilgili gerçekleri, gözleriyle görmüşler, kulaklarıyla duymuşlardır. Bunlar hafızalarda saklanmakta, zaman zaman anlatılmaktadır. İşte bu bilgileri toplayıp kaleme alan araştırmacılara da ihtiyaç büyüktür. Böylesine bir bilgi hazinesi elimizin altında olup, her geçen gün tarihî temelleri azalmaktadır. Bir an önce bir değil, beş-on ve daha fazla koldan bu işe girişmek yararlı olacaktır.

II. İzmir tarihinin meseleleri derken, bu işe el atmanın imkânlarını öncelikle belirtmiş olduk. Şimdi onun kadar önemli olan, çalışmaların bir araya getirilmesine geçmek istiyoruz. İzmir ile ilgili çalışmalarda, terkip-sentez eserleri kadar kaynakların da bilinmesi önemlidir. İzmir'den bahseden kitap, makale ve öteki yazıların bir araya toplanması çok daha önemli bir konu gibi görünüyor. Gerçi araştırma yapanlar, kendilerinden önce konuyla ilgili yazılanları bilmek zorundadırlar. Kimi zaman bilinse bile, istifade edilmediği ve yâ edilse bile adlarının geçmediği de olur. Ancak bunlar, İzmir ile ilgili çalışmaların bir arada toplanmasına engel olamaz. Bu toplama işi için, bir

merkezin görevli olması yerinde olacaktır. Fakat bizler, hepimiz kendimizi bir merkez kabul ettiğimiz için çok merkez ortaya çıkmakta, fiilî bir yarar olmamaktadır. Ancak bunun önemini hepimiz bilmekteyiz.

İzmir ile ilgili belgelerin, bilgilerin ve kaynakların olduğu gibi yayını, çok daha önemli bir konudur. Zamanla Üniversitemizin bu konuda, özellikle Osmanlı dönemi için bazı çalışmalar yapabileceğini belirtmek isterim. İzmir'de hizmet veren birçok vakfın (YAŞAR EĞİTİM VE KÜLTÜR VAKFI GİBİ) bu türden çalışmalara destek verecekleri muhakkaktır. Çünkü bunlar yayınlanması pahalı ve sürüm imkanı olmayan eserlerdir.

III. İzmir tarihinin meseleleriyle ilgili olarak söylenecek birçok hususun içinden bizce en çarpıcılarından söz etmiş bulunuyoruz. Şu halde İzmir tarihi, sadece burada değil, başka ülkelerde de 'belge'lere dayanılarak yazılabilir. Burada, İzmir'de ise en büyük belge, İzmir'in kendisidir. İzmir'de oturanlar dolayısıyla en büyük belgeye sahip bulunmaktadırlar. Bunun kıymetini bilmek zorundayız. Böylece dünyanın çeşitli köşelerindeki İzmir çalışanları böyle imkânlarla bir araya gelip, fikir teatisinde bulunmalıdırlar. O halde, bir mesele de belirli aralıklarla bu türden toplantıları yapmaktır.

Böylece İngiliz arşivinden, Fransız belgelerinden veyâ Felemenk arşivinden istifade edebilenler, İzmir'de birbirleriyle sadece eserlerinden değil, doğrudan yüz yüze fikir alışverişinde bulunacaktır. Bu da önemli bir bilgi akışı ve çalışma kolaylığı sağlayacaktır.

Vaktiyle İzmir ile ilgili çalışma yapanlar çok azdı. Şimdilerde İzmir'deki iki üniversitenin genç mensupları, İzmir ile ilgili çalışmalarda sayıca büyük bir hamleyi gerçekleştirmişlerdir. Bu hamleyi daha iyi ve verimli bir şekilde devam ettirmek hepimizin üzerine düşen bir borçtur. Bir başka deyişle çalışma için yolu açmak, imkânları bizlerin ortaya koyması gerekmektedir. Böylece çok yönlü çalışmalarla İzmir'in gerçek bir tarihinin özü de ortaya çıkmış olacaktır.

Sonuç olarak diyoruz ki, İzmir tarihinin belge bakımından talihsizliği vardır. Bu talihsizlik çok dile yayılmasında ilk önemli engeli oluşturuyor. Fakat Türk belgelerinin dahi bir an önce tesbit edilip ortaya konması icab etmektedir ki, bunu bizlerin yapması, daha sonra öteki dillere geçilmesi (İngiliz, Fransız, Flemenk vs.) gelmektedir.

İzmir şehrinin insanı da, elinde belge yok diye çalışmamazlık edemez. İzmir şehrinin kendisi en önemli belgedir. Bu belgeyi okumak ve değerlendirmek gerekir. Bu belgeye dayanarak da mükemmel İzmir tarihi yazılabilir.

İzmirliilerin aile arşivlerine girilmesi gerekir. Ancak bunda hemen olumlu neticeler alınacağını beklememek gerekir.

Son olarak bu türden toplantılar, İzmir tarihiyle meşgul olanların birbirlerine daha yakın olmalarını sağlayacaktır.

**ONDOKUZUNCU YÜZYILIN İLK YARISINDA İZMİR'DE
KENT İÇİ VE KENT ÇEVRESİ ULAŞIMI
VE TRAFİK DÜZENİ**

Rauf Beyru

Raylı ulaşım sisteminin henüz ortaya çıkmamış olduğu 19. yüzyılın ilk yarısı içinde, İzmir'de yaya trafiğinin ağırlıkta olduğu, ancak özellikle mal taşınımı ve bir dereceye kadar da, insanların kent içinde ve çevresinde yaptıkları, yolculuklarda, bazı araçların devreye girdiği söylenebilir. Ulaşım konusuna ilişkin olarak, bu döneme ait özel araştırmaların yokluğu karşısında, bildirinin hazırlanmasında, daha çok, o döneme rastlıyan gezi notlarından yararlanılmak zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Tümü, yabancı gezginlere ait olan bu notların, herşeyden önce, kentin yabancıların oturduğu semtleri ve çarşı bölgelerini ele almış olmaları doğaldır. Bu kısıtlılığa rağmen, İzmir kentinin 19. yüzyılın ilk yarısındaki yaşam biçiminden bir kesit verebileceği düşüncesiyle ulaşım konusunun, böyle bir bildiri içinde incelenmesinde yarar görülmüştür.

İzmir'de, 19.yüzyılın ilk yarısının ortalarına kadar, kent içi ulaşımında tekerlekli araçların henüz kullanılmadığını anlıyoruz. Bu eksikliğin, özellikle kent yollarının elverişsizliğinden ileri gelmiş olabileceği sanılmaktadır.

1830 yılında, İzmir sokaklarının durumunu anlatan biraz da abartmalı bir yazıda, aşağıdaki satırlarla karşılaşırız. Bu anlatıma göre, İzmir'de "sokakların bir kısmı hiç kaldırımlanmamıştır. Kaldırımlanmış olanlarsa o kadar bakımsızdır ki, bunların üzerinde insanlar yürümekte büyük güçlük çekerler. Bir arabanın, herhangi bir sel yatağından geçmesi, İzmir'in en iyi sokağından geçmesinden kolay olmalıdır. Zaten bu nedenledir ki, İzmir'de bugüne dek bir araba da görülmüş değildir. Ortalarından lağım sularının aktığı bu sokaklar, yaya, atlı ve eşekli insan kalabalığı ve deve kervanlarıyla zaten kapatılmış durumdadır. Özellikle, iki yanındaki denklele, ya da, kütüklerle yüklü bir devenin, tek başına, yolun bütününe kapladığı görülür. Bu hayvanların yaklaştığı görülünce, hemen bir yerlere kaçmak, ya da bir kapı boşluğuna sığınmak zorunda kalırsınız ⁽¹⁾".

Yazarın İzmir sokaklarına ilişkin bu anlatımı, yüzyıl ortalarında İzmir'i ziyaret etmiş olan bir başkası tarafından da doğrulanmaktadır. Buna göre, "İzmir sokaklarından geçen develerin yükleri, dükkanları yalıyacak derecede geniştir ve bunlarla karşılaştığınızda, hemen, kendinizi bir dükkana atmanız gerekir. Ama bunu yapmaya fırsat, ya da zaman bulamamışsanız, eğilip, yüklerin üzerinizden gelip geçmesini beklemekten başka bir yol yoktur ⁽²⁾".

19. yüzyılın ilk yarısı içinde, İzmir'de, sokakların hiç kaldırımlanmamış olduğu, ya da, çok kötü bir şekilde döşenmiş bulunduğu yolunda, yukarıda aktarılan izlenimlerin, en azından bazı ana caddeler ve bazı dönemler için tam olarak geçerli olmadığı anlaşılmaktadır. Kentte, zaman zaman yolların bir kısmının taşlarla döşenme işlemlerine girişildiğini görüyoruz. Ancak, bu düzenlemelerin oluşumunda, İzmir'in Levanten kesiminden gelen baskı ve istek-

lerin ve bu konuda, o dönemde fransızca olarak yayın yapan mahalli basının yazılarının önemli bir rol üstlenmiş olduğunda da kuşku yoktur. Zaten, yeni taş döşeme işlerinin de, bu nedenle, yalnızca Frenk mahallesi sokaklarında ve özellikle, Frenk caddesi üzerinde ele alındığını anlıyoruz.

Bu tür istemler sonucunda, örneğin 1834 yılında, Frenk mahallesi sokaklarının taşlarla döşenmesine başlandığı⁽³⁾ yazılmaktadır. Gazetenin, bu konuda verdiği ilginç bir ayrıntıya göre, sokakların döşenme çalışmalarını denetlemek üzere vali, konsoloslar ve Rum cemaatinca seçilmiş bulunan üç kişiden oluşan bir müfettişler gurubu oluşturulmuştur.

Hemen bir sonraki sayıda okuduğumuz bir habere göre, yağmur yüzünden bir iki gün durdurulan çalışmalara yeniden devam edilmektedir. Aynı yazıda, Valinin, kenin trafik düzeninin iyileştirmek üzere, önemli bir karar geliştirdiği ve kent merkezinde bulunan ve gelip geçişleri rahatsız eden balık pazarının buradan alınarak Türk gümrüğü yakınındaki bir alana nakledilmesini emrettiği ve şimdiden, balıkçılardan bir kısmının bu yeni yerde çalışmaya başlamış olduğu⁽⁴⁾ belirtilmiştir.

Bu arada, bir yıl sonraki bir gazete haberinde de, İzmir'de Frenk caddesinin, geceleri, aydınlatılmaya başlandığı ve bu caddeye fenerler konduğu açıklanmaktadır. Gazeteye göre, konan fenerler henüz yetersiz olmakla beraber, bu girişim, bir ilk adım olarak, övgüye değer sayılmalıdır⁽⁵⁾. Frenk caddesinin, daha sonra, daha da büyük fenerlerle donatıldığını⁽⁶⁾ görüyoruz. Ancak, bunun da yetersiz kaldığı, aynı haberde belirtilmiş, buna rağmen, kent yaşamında bu uygulamanın ümit verici bir gelişme olduğu, ayrıca ifade edilmiştir.

Gazete haberlerinden kolaylıkla anlayabileceğimiz üzere, gerek kaldırılma, gerekse aydınlatma konularında geliştirilen yenilikler, İzmir kentinin yalnızca, Frenk mahallesi sokakları ile sınırlı kalmaktadır. Diğer sokakların geceleri, hiç aydınlatılmadığı ve sokağa çıkmak zorunda olan herkesin, ellerinde fenerlerle dolaştıkları, hizmetkarları olan varlıklı kişilerin ise, bu işi, bu adamlara gördürdükleri, aynı döneme ait bir gezi notunda⁽⁷⁾ belirtilmiştir. Bu tür lükslerden yoksun olan Türk mahallelerinin sokaklarınsa, büsbütün dar, karmaşık ve karanlık olduğunu anlıyoruz. Burad, evlerin çıkmaları, üstte, neredeyse birbirine değecek kadar yaklaşmakta ve sokağa büsbütün loş bir görünüm vermektedir⁽⁸⁾.

Pek çok gezginin ortak kanısına göre, İzmir'in o dönemde en güzel ve en önemli sokağı Frenk caddesidir. Ancak, diğerlerinden biraz daha genişçe olmasına rağmen, bu cadde de, trafik sıkışıklığı yönünden diğer çarşı yollarından pek de farklı değildir. Bazı anlatımlarda, Avrupa sokağı olarak da tanımlanan ve çeşitli lisanlarda, (Reu Franque), (Frank Street), (Via dei Franchi) gibi adlarla isimlendirilen bu caddenin, gerçekte, ayırıcı özelliği, batı türü kullanım ve mallara yönelik ticaret ve hizmetlerin burada toplanmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de, bu sokak üzerinde, o dönemlerde, Türklerle ait ticarethanelere pek rastlanmaz.

İzmir çarşılarının bütün sokakları, zaten çok dar oluşlarının, yanısıra, gün boyunca, işportacılar, seyyar satıcılar ve sokağa çıkarılan tezgahlar, kasalar, fiçılar ve benzeri eşyalarla daha da daraltılmaktadır o dönemde. Frenk sokağı da, diğerlerinden biraz daha geniş olmakla beraber, bu yönden farklılık göstermemekte ve sık sık tıkanmaktadır.

İzmir sokaklarının ve özellikle çarşı kesimlerinin kalabalıklığı ve darlığına ek olarak, dükkanların devamlı bir şekilde, mallarını sokağa taşırmaları ile adeta geçilemez ve yürünemez hale geldiğine daha önceki dönemlerde de sıkça değinilmiştir. Bu konuda, yetkililerce zaman zaman birtakım önlemler alınmaya çalışıldığı ve yönetimce bazı girişimlerde bulunulduğu, ancak, günümüzde olduğu gibi, bunlar üzerinde ısrarla durulamadığı için konan yasakların bir süre sonra unutulduğunu çeşitli anlatımlardan izliyebiliyoruz. Örnek olarak, 30 Ocak 1834 tarihini taşıyan bir İzmir'li okuyucu mektubunu aşağıya aktarıyorum:

"Kamu yararına olan gözlemleri dikkate almaktaki hassasiyetinizi gözönünde tutarak, bu mektubumu gazetenizde yayınlamak isteyeceğinizi düşünüyorum.... Özellikle Frenk sokağında, dükkancıların çoğunun sokak ortalarında yaymakta direndikleri tezgahlar nedeniyle, kazasız, olaysız, tartışmasız geçen gün yok gibidir. Bunlar, her adımda rastladığımız, sokağı dolduran ve dolaşımı engelliyen, sepet, kasa, fiçi ve benzeri şeylerdir. Bu alışkanlık nedeniyle, zaten dar olan Frenk sokağı, bazı kesimlerinde tamamen tıkanmakta, hele, günde defalarca rastlandığı üzere, develerin geçtiği saatlerde, buradan geçme ve yürüme olanağı tamamen kalkmaktadır... Aslında, çözüm hiç de zor değildir ve herhangi bir masraf gerektirmeden, herhangi bir güçlük de çıkarmadan, zaptiyelere ve de günün büyük bir kısmında buralardan defalarca gelip geçen ölçü ve ayar memurlarına, bu durumu düzene sokmaları için sayın valinin emir vermeleri yeterli olacaktır⁽⁹⁾".

Gazetede yayınlanan bu mektuptan sonra, ilgili yöneticilerin, duruma el koyduklarını, bir başka haberden izliyoruz. Haber şöyledir: "Gözlemlerimiz sonucu, sayın valimiz, Frenk sokağına yayılan tezgahların kaldırılması emrini vermiş olup, pazartesi gününden itibaren Hacı bey, büyük bir ciddiyetle bu gelişme üzerinde durmaktadır⁽¹⁰⁾". Haberin devamında, zaptiye şefi olan ve kendisinden başka gezi notlarında da övgü ile söz edilen Hacı beyin bundan böyle, domuzların sokaklara salıverilmesini de yasakladığı açıklanmıştır.

O sıralarda alınan bu önlemlere rağmen, Frenk caddesi ve çevresindeki tıkanıklığın tam anlamıyla giderilemediğini, daha sonraki bir gazete haberinden öğreniyoruz. Haber şöyle kaleme alınmıştır:

".....Geçtiğimiz günlerde Frenk mahallesi sokaklarının tıkanıklığı nedeniyle ortaya çıkan önemli bir sakıncayı, zaptiye komutanının dikkatine sunmayı bir görev addediyoruz. Bütün kömür satıcılarının, mallarını bu sokaklarda satmakta oldukları görülmekte ve kömürler, torbalar içinde ve deve sırtında buralara getirilmektedir.... Yönetim tarafından, bu satıcıların toplanacağı uy-

gun bir yer ayrılır ve böylece, bir kömür çarşısı oluşturulursa.....⁽¹¹⁾". Gazetenin hemen bir hafta sonraki sayısında ise (gazete o sıralarda haftada bir gün yayınlanmaktadır) şu gözlemler yer almaktadır:

"Tüm dükkancılar, dükkanlarının önlerine, büyük veriler, sepetler ve kasalar çıkartmakta ve yolu iki yanından daraltmaktadır..... Tıkanıklığın çeşitli nedenleri arasında, Frenk mahallesinin ortasında biriken ve burayı adeta bir pazar yerine çeviren Musevi işportacı topluluğunu da sayabiliriz. Zaptiye örgütü, kentin bu toplu dertlerine artık bir çare bulmalıdır⁽¹²⁾". Yazıda, ayrıca, İzmir'de hüküm sürmeye başlayan veba salgını nedeniyle de böylesine önlemlerin zorunlu olacağına da değinilmiştir.

Sokakların tıkanıklığı konusunun, yalnızca o yıllara özgü bir sorun olmayıp, İzmir'de günlük yaşamın bir parçası olarak daha sonraları da süregeldiği anlaşılmaktadır. Öyle ki, bir onbeş yıl sonraki gazete sütunları arasında da, aynı konunun işlenmeye devam ettiğini görebiliyoruz:

"Frenk sokağının en işlek yerinde, Kapüşin kilisesinin hemen dışında bir süreden beri, seyar meyva satıcılarının birikmekte olduğu ve bunların, üstelik, sepetlerini üç sıra halinde sokağa dizdikleri görülmektedir. Marina yönünden gelenlerin, mal yüklenen hayvanların yer aldığı ve Sakız hanının bulunduğu bu noktada tıkanıklık zaten aşırı bir düzeydedir. Buranın bir düzene sokulabilmesi için, konuyu yönetime bir kez daha hatırlatmanın yeterli olacağına inanıyoruz⁽¹³⁾".

İzmir çarşılarında "geliş geçenlerin oluşturduğu yoğun kalabalığa, malların yığılmasına, dükkanların yola çıkmalarına ek olarak, buralarda tam anlamıyla serbestçe dolaşmakta olan köpeklerin yarattıkları tehlikeye de işaret etmek gerekir..... Yine, bu dar sokakların ortasında ineklerin ve iki el gençliğinde kuyrukları olan koyunların da serbestçe gezindikleri görülür⁽¹⁴⁾".

Bütün bu karmaşa içersinde, İzmir'de 19.yüzyılın ortalarına kadar, ulaşım aracı olarak hiçbir arabanın bulunmadığına ilişkin bazı gezginlerin gezi notlarına bildirinin başlarında da değinilmişti. Bu konuda, 1845 yılında İzmir'e gelmiş bulunan Marmier'nin anlatımları özellikle ilginç olmaktadır.

İzmir'de, binaların genellikle ahşap malzemeden inşa edilmesi ve ayrıca, çoğunlukla birbirlerine bitleştirilmesi konusuna değinen ve bunun, sık sık meydana gelen yangınlarda önemli sakıncalar yarattığını vurgulayan yazar, hal-kın, yapı malzemelerinin pahalılığı nedeniyle ahşap kullanmayı yeğlediğini açıklamakta ve "oysa, katır ya da deve sırtında taşınacağına, arabalarla nakledilmesi düşünülseydi, sağlam yapı malzemelerinin belki de daha ucuza mal edilebileceği ortaya çıkabilirdi⁽¹⁵⁾" demektedir.

İzmir'de tekerlekli araçların o dönemde ve hele yüzyılın ortalarına doğru, hala kullanılmadığı, tartışmaya açık bir görüştür. Marmier, özellikle bu konuda ısrarlı görünmektedir. Nitekim, kitabının bir başka yerinde de, "nüfusu 100000'i aşan bu koca kentte, tek bir arabaya rastlanmamakta, tüm taşınım,

deve, ya da, katır sırtında yapılmaktadır⁽¹⁶⁾" tümcesine yer verilmiştir. Ancak, yazarın burada, biraz yanılmış olabileceği, ya da bilerek, durumu biraz abartmak isteyebileceği düşünülebilir. Şöyle ki, kendisinden daha önce, 1838-39 yıllarında kenti ziyaret etmiş bulunan Danimarkalı ünlü masal yazarı Andersen'in, kent dış kısımlarında, bir han içersinde, kendi ülkesindekileri andıran ve beyaz renkli öküzlerin çektiği arabalardan söz etmesi⁽¹⁷⁾ Marmier'nin, kentte arabaların bilinmediğine ilişkin görüşlerinde yanılmış olabileceğini kanıtlamaktadır. Andersen'le aynı yılda İzmir'de bulunmuş bir başka gezginin, İzmir sokaklarını anlatan gezi notlarında da, bu sonuncuyu doğrulayan birkaç kelimeye rastlıyoruz. Bu anlatıma göre:

"İzmir sokaklarında yaya kaldırımı yoktur ve böylece, dindar, ya da kafir, erkek, kadın, ya da yayalar ve ayrıca, köpek ve domuz sürüleri ile, bunlara ek olarak, yüzlerce deve ile birlikte hareket halinde olan bir kitle, kente canlı bir mozaik oluştururlar⁽¹⁸⁾". Bu anlatımdan da gözlenebileceği üzere, böylesine karmaşık bir trafikte, kent yollarının arabaların hareketine kolayca olanak veremeyecek derecede dar ve düzensiz oluşu nedeniyle, bunların çarşı alanlarına pek ulaşamamalarının, yanılgiya sebebiyet verdiği de, bir ihtimal olarak düşünülebilir.

Ulaşım ve taşınım biçimindeki illiklik üzerinde duran Marmier'ye göre, "oldukça geniş caddelerin bulunduğu (buradaki genişliğı o dönemin koşulları içinde algılamak gerekir. Zira, bu sokakların en geniş olan Frenk caddesinin dahi sekiz metreyi pek geçmediğı bilinmektedir) Frenk mahallesinde dahi, halk, büyük bir kayıtsızlıkla, eski adet ve itiyadlarından kendisini pek kurtaramamıştır. Öte yandan, halkı bu uyuşukluktan kurtarması, kendi menfaati gereğı olan devletin de, tüm yeniliklere sırt çevirdiğini ve böylece bazı aydın kişilerin, kamu yararına olan planlarını uygulama olanağını bulamadıklarını görüyoruz. Bu tutumun, inanılması güç bir örneğini vereceğim: İzmir'e getirilen buğdayın taşınım maliyeti %50'yi bulmaktadır. Bu yüksek maliyeti, önemli bir oranda düşürmek üzere İzmir'de bulunan Avrupalı tacirlerden bir gurubu, yeni bir yol projesi hazırlatmışlardı. Yolu, doğrudan doğruya kendi olanaklarıyla gerçekleştirmeyi önermekte, buna karşılık, masraflarını çıkarınca ya kadar, belirli bir geçit ücreti alma imtiyazının kendilerine verilmesini istemekteydiler. Öneri, devlet içinde Avrupalılara yeni yararlar ve haklar sağlayacağı görüşüyle, hükümetçe reddedildi. Ama, yabancılara verilmek istenmeyen bu karlı ve yararlı girişimin, devletin kendi olanakları ve elemanları ile gerçekleştirilmesi akla bile gelmemiştir⁽¹⁹⁾".

Kent içi mal taşınımı konusunda, Marmier, belirli zamanlarda, özellikle üzüm ve diğer meyvaların ve ihraç ürünlerinin yetiştii devrelerde, şehirdeki aktivitenin çok büyük bir yoğunluk kazandığını anlatmakta ve gördüklerini şu şekilde açıklamaktadır: "Elli, altmış, hatta yüzer develik kervanlar, bu dönemlerde ürünlerini, küçük Asyanın her köşesinden toplayıp İzmir'e ulaştırırlar. Bu aralarda, çoğu zaman, dar olan sokakların geçit olanağı vermiyecek

şekilde tıkaandıkları görülür. Kervanların hanlara gelmesi ile yükleri hanlara geniş avlularına boşaltılır ve ardından, çoğu kadın ve çocuklardan oluşan bir işçi kalabalığı incir ve üzümleri ayıklayıp kasalara dizerler. Dolan kasalar, hemen gemilere yüklenir. Yeni ürünü, Londra'ya ilk ulaştıran gemiye on altın-
lık bir ödül verilmesi adet olmuştur⁽²⁰⁾".

Buna benzer bir gelenek olarak, ilk incir ürününün deve kervanlarıyla İzmir'e getirilmesi ve bu amaçla Kervan köprüsünden geçirilmesi sırasında büyük şenlikler düzenlendiği⁽²¹⁾ belirtilmektedir.

19. yüzyılın ilk yarısı içinde, mal taşınımında deve kervanlarının kullanılmakta olmasına karşın, insanların bir yerden bir yere ulaştırılmasında en çok yeglenen hayvan olarak eşekler kullanılmaktaydı.

"Kentte, belli başlı iki eşek istasyonu mevcuttu ve bunlardan birincisi, Yeni mahallede, diğeri ise, Moskof sokağında yer alırdı⁽²²⁾".

İzmir'de "eşek bakıcıları ve bunları kiraya verne kişiler, genellikle birkaç cümleyi, yabancı dillerde de söyleyebilmeyi öğrenmişlerdi. Bir ticaret gemisi, ya da, bir gezgin gurubu görüldüğünde, eşekçiler, büyük bir telaş içersinde, adeta birbirleriyle yarışırçasına koşuşurlar. Böylesine bir olaya tanık olmak, son derece eğlencelidir. Genellikle, bir yabancı gurup görününceye kadar çok sakin bir biçimde, etrafı seyrederek beklerler, yabancılar görününce de, hemen merkeplerinin dizginlerinden tutup oraya yetişmeye çalışırlar. bir kavga, bir itişmedir başlar. İş bittiğinde ise, yine eskisi gibi canciğerdirler. Zaten birbirlerine kızdıklarında da, bunun acısını daha çok eşeklerinden çıkarırlar.

Aslında, İzmir'de, merkepler, yalnız gezginlere ve yabancılar kiralamak amacıyla kullanılmazlar. Kentte, hemen hemen herkesin özel eşiği vardır. İyi durumda olan aileler, buna ayrıca bir de bakıcı tutarlar. Gerçekte, kent yollarının dar oluşu, eşeklerin kullanılmasını zorunlu ve yararlı kılmaktadır. Bu nedenle, çoğunlukla, insanlar işlerine eşekle, çocuklar okullarına sıpalara binerek giderler. Yüksek sosyete, bu yerlere yürüyerek gidilmesi, bir yerde, görgü kurallarına da aykırı bir eylem olarak kabul edilmektedir⁽²³⁾".

Ulaşım gereksiniminin karşılanması yanında, "İzmir'de eşek gezintileri yapılması da adet olmuştur. Bu gezi biçiminin, bir Avrupalının gururunu okşamaması ve kişilerin bu uygulamaya başlangıçta karşı çıkması olağansa da, eninde sonunda, en safkan İngiliz atının sırtında Londra sokaklarında dolaşırçasına, eşiğine binip Gül sokağında dolaşanlara katılınması kaçınılmaz olacaktır⁽²⁴⁾".

Öte yandan, yerli, ya da yabancı, İzmir'lileri, "bir elinde ince bir değnek, öbüründe güneşe karşı kullandığı şemsiyeleriyle eşek üstünde dolaşırken izlemek son derece eğlendirici olmaktadır⁽²⁵⁾".

19. yüzyılın ilk yarısı içinde, sahil boyunca uzanan bir kıyı kenti görünümü veren İzmir'de, sandal ve kayıklarla sağlanan deniz ulaşımının da, önemli bir yer tuttuğunu söylemek gerekir. Kente, deniz yoluyla gelen ve aynı yoldan

kentten ayrılan yolcularla, hemen tümü deniz yoluyla getirilip götürülen ihraç ve ithal malları, açıkta demirliyen gemilerden sandallarla karaya çıkarılır, ya da, gemilre bindirilir.

O dönemde, sahil boyunca yerleşmiş olan yabancı tacirlere ait ev ve depoların hepsinin kendi özel iskeleleri vardır. Bunların dışında ise İzmir'de kamuya açık bazı iskeleler de yer almaktadır. Deniz yoluyla mal ve insan ulaşım ve taşınımı, genellikle bu iskelelerden sağlanır. bu arada, gümrük resminden kaçırılan önemli bir miktarının da, gece karanlığından yararlanılarak, özel iskelelere indirildiği bilinmektedir. Kamuya açık olarak, en çok kullanılanı ve en çok bilineni İngiliz iskelesi olarak adlandırılan bu iskelelerden, gemilerle bağlantı kurmak dışında, kent içi ulaşımında olduğu kadar, gezi ve eğlence amacıyla yararlanıldığını da görüyoruz: Kent içinde yer alan iskelelerin yanı sıra, İzmir yakınlarında, çevre ile bağlantı sağlayan başka birtakım iskeleler de mevcuttur. Bunlar arasında önemli bir tanesi Menemen iskelesi olmaktadır. İzmir'den Menemen'e gitmek, ya da daha ötelere seyahat etmek isteyenlerin büyük bir kısmının sandallarla bu iskeleye gitmeyi ve oradan çeşitli şekillerde yollarına karadan devam etmeyi yeğlediklerini anlıyoruz. Genelde, Menemen'de bulunan bir han, bu yolculukların ilk etabını oluşturmaktadır. 19. yüzyılın hemen başlarında, 1806 yılında İzmir'e gelmiş olan ünlü Fransız yazarı Chateaubriand da, istanbul'a doğru yaptığı geziye bu şekilde başlamış, sandalla Menemen'e geçip iskeleden kasabaya ulaştıktan ve bu handa geceledikten sonra yoluna devam etmiştir⁽²⁶⁾. Aynı ulaşım biçiminin, başka gezginler tarafından da kullanıldığı ve gezinin başlayacağı Menemen iskelesine sandallarla ulaşıldığı⁽²⁷⁾ belirtilmektedir.

İzmir yakınlarında bulunan ikinci ve en çok kullanılan iskele de Bornova iskelesi olmuştur. 19. yüzyılın ilk yarısının büyük bir kısmında Bornova'ya gitmek isteyenlerin önce, sandallarla bu iskeleye geldiklerini ve oradan at, eşek ve benzeri araçlarla Bornova'ya doğru yollarına devam etmeyi yeğlediklerini anlıyoruz. Bu nedenledir ki, İzmir yakınlarında üçüncü bir eşek parkı da, sözü geçen Bornova iskelesinde yer almaktadır. Burada, iskelenin hemen yanında, küçük bir kahvehane de yolcuların hizmetindedir.

İzmir'de, 19. yüzyılın ilk yarısında, kentle çevre köyleri arasındaki ulaşımın hemen tamamen eşeklerle yapıldığı, bir başka anlatımda da açıklanmaktadır. Bazı tacirlerin atları da olmakla beraber, çoğunluğunun eşek sırtında gezdikleri, kadınların ise ata hiç binmedikleri ve izmir'deki eşek cinsinin Avrupa'da görülenlerden daha üstün bir ırk olduğu da, yine bu anlatımlar arasındadır. Bu bilgileri veren yazar, bu arada, kolunu, bacağı, ya da, kaburgalarını kırdıkları halde, birçok hanımların iyileşir iyileşmez tekrar eşeklere binip koşturduklarını anlatırken, bu arada, eşeğe binmenin sanıldığı kadar kolay olmadığını yazısına eklemektedir. Buna örnek olarak, kendisine çok güvenen ve her cins ata rahatlıkla binebildiğini iddia eden bir İngiliz centilmenin, iddia üzerine bir eşek gezintisi yaptığı ve sekiz millik bir mesafe içinde

yedi kere eşekten düştüğü belirtilmiştir⁽²⁸⁾.

Yukarıda da değinildiği üzere, 19. yüzyılın ilk yarısında, sandallarla, İngiliz iskelesinden Bornova iskelesine gidilmekte, ya da bu iki iskele arasında geziler tertiplenmektedir. Daha sonra, yüzyıl ortalarına gelinirken, buharlı gemilerin de ortaya çıkması ile, ilk olarak bir Fransız, 'Roger' adlı buharlı gemisiyle bu bağlantıyı sağlamış, dah da sonra ise, 'Aspis' ve 'Bornova' gemileri, bu seferleri yapmaya başlamışlardır. 1851 yılı 27 Haziran günü, İzmir'de Rumca olarak yayınlanan 'Smirni' gazetesinde şöyle bir ilana rastlandığı belirtilmektedir: "Aspis gemisi, cumartesi, pazar, pazartesi günlerinde sabahları ve öğleden sonraları İzmir'le Bornova iskelesi arasında ikişer sefer yapacaktır⁽²⁹⁾". Aynı şekilde bu seferlerin resmi tatil günlerinde de sürdürüleceği ilave edilmektedir.

Buharlı gemilerin işlemeye başlamalarının İzmir'de, küçük bir karışıklığa neden olduğunu anlıyoruz. Bu olayı açıklayan gazete haberi, konuyu şöyle anlatmaktadır:

"Bu hafta, kentte, belirli bir karışıklıkla karşı karşıya kaldık. Bornova iskelesine sefer yapan buharlı gemilerin işletilmeye başladığı günden bu yana, yararları zedelenen ve bu konuda evvelce imtiyaz almış bulunan sandalcıların şikayetleri süregelmekteydi.

Ayrıntılı bir başvuru dilekçesi hazırlayan ve oldukça da kalabalık sayıda imza toplayan sandalcılar, perşembe günü, bunu valiye arzettiler. Konunun görüşülmesinin, valinin toplantı günü olan pazartesiye ertelenmesi üzerine, o gün yeniden konağa gittiler. Konakta, yetkililerin, bu konuda yapılabilecek herhangi bir işlem bulunmadığını ve gemilerin Bornova iskelesine yaptıkları seferlerden alıkonulamayacağını sandalcılara anlatmaya çalışmaları bir sonuç vermedi. Sandalcılar, birkaç kişinin de kışkırtmasıyla, kendi işlerini kendileri görmeye kalkıştılar. Hemen silahlandılar ve önce, iskeleye girişi kapayan bariyerleri kırdıktan sonra hızla gemiye girerek tahribata giriştiler. Bir tayfın, geminin bağlı olduğu İngiliz bayrağını derhal direğe çekmesi ve bazı sandalcıların uyarıları üzerine saldırı durdu. Ortalık sakinleşince saldırıyı düzenleyen sandalcılar dört bir yana savuşmakta gecikmediler. Geminin, bir İngilizin mülkiyetinde oluşu nedeniyle, kentteki İngiliz konsolosunun uyarması üzerine vali, hemen olay yerine geldi.

Olaya ilişkin olarak gerekli inceleme ve soruşturmalara başlanmış olmakla birlikte, bu güne kadar, bu olayı yaratanlar henüz yakalanmış değiller. Bu arada, saldırganların, varupu hizmet dışı bıraktıktan sonra, Bornova iskelesinden köye (Bornova'ya) kadar işletilmeye başlayan arabaları da tahrip etmeyi düşündükleri anlaşılmaktadır⁽³⁰⁾".

Bu gazete haberinden de görüleceği üzere, vapur işletmesince, yolcuları, iskeleden Bornova'ya götürmek üzere, bir de, araba servisi geliştirmiş olduğunu anlıyoruz. Ancak, 19. yüzyılın ikinci yarısında, Bornova'nın İzmir'le demir-

yolu bağlantısı sağlanıncaya kadar, hem bu araba servisinin, hem de Bornova iskelesindeki eşeklerin, burada bulundurulmaya devam edildiği de bildirilmektedir. Bu hayvanların, isteyenleri gezdirmek, ya da Bornova'ya götürmek üzere, bakıcılarının gözetiminde kiralanması uygulamasına, böylece, bir süre daha devam edilmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısında, İzmir'de at gezintilerine de düşkünlük gösterilmektedir. Bornova iskelesi yanındaki düzlük alan, özellikle, atlarıyla yarış yapmayı, ya da hız gösterisini seven gençlerin de rağbet ettikleri bir yer olmuştur. Bunun yanı sıra, Bornova, Buca ve Kokluca gibi yakın köy yerleşmeleri, atla gidilen ve at gezintilerinin yapıldığı yerler olarak bilinmektedir. buralara, bazan onar, yirmişer kişilki gruplar halinde, özel kulüp giysileriyle yapılan gezilerin, İzmir'in yabancı ve Levanten üst sosyal tabakalarının gözde eğlenceleri arasında olduğu, çeşitli gezi notlarında belirtilmiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında İzmir'de kitle turizminin varlığından, elbette ki, söz edilemez. Buna karşın, kenti ve çevresini görmeye gelenlerin sayısı yine de az değildir. Bu arada, limandan pek de eksik olmayan yabancı devletlere ait savaş gemileri mensuplarının da bu konuda katkıda bulunduklarını söyleyebiliriz.

Bu dönemin ortalarına doğru, İzmir'de bulunmuş bir gezginin, kente gelenlere önerdiği ve İzmir'in yakın çevresini tanıtmayı amaçlayan geziler, her biri için, en az bir gün ayırmak koşuluyla, şunlar olmuştur:

1. Alsancak burnunda bulunan değirmen noktasından başlayıp, kırsal alanlar arasından geçmek suretiyle, Bornova, Hacılar düzlüğü, Diyana hamamları, Kokluca ve Kervan köprüsü,

2. Kervan köprüsünden başlayıp, üst yoldan giderek Buca ve Paradiso (Şirinyer) düzlüğü ve buradan alt yol takip edilerek kente dönüş,

3. Kervan köprüsünden başlayarak Kadifekale'ye çıkış ve oradan Seydiköy'e gidiş ve dönüş,

4. Değirmen noktasından başlayarak Karşıyaka ve Menemen'e gidip, aynı yoldan, ya da Menemen iskelesi yoluyla kente dönüş⁽³¹⁾.

Bu önerilerden de anlaşılacağı üzere, Kervan köprüsünün, o dönemde İzmir kentinin ekonomik yaşamında olduğu kadar, gezi ve eğlence alanında da çok önemli bir yeri bulunmaktadır. Buradaki kahveler, iyi havalarda yerli ve yabancı, Türk ve ecnebi, bütün İzmir'lilerin en çok rağbet ettikleri yerlerden biri olmuştur. Öyle ki, İzmir'e gelip de Kervan köprüsünü ziyaret etmeyen ve anılarında, buradan söz etmeyen gezgin yok gibidir. Köprü çevresinin ve özellikle vadi yamaçlarının, Türk hanımlarının gözde piknik yerlerinden biri olduğu, ayrıca anlatılmaktadır.

19. yüzyıl ortalarına doğru, İzmir'i çevre yerleşmelerine ve diğer kesimlere bağlayan bellibaşlı üç ana yol vardır. Bunlardan biri, batı yönünde, Urla ve Çeşme'ye kadar uzanan yoldur. Bu yol üzerinde yapılan bir geziye ilişkin izlenimler, bir anlatımda şöyle kaleme alınmıştır:

"Bir nisan günü öğleden sonra, kışla kesiminden (Sarıkişla-bugünkü Kona otobüs duraklarının bulunduğu alan) kötü döşenmiş dolambaçlı yolları izliyerek kentten ayrıldık. Yer yer açık lağımlardan ve çöplerle ve de hayvan leşleriyle dolu çukurlardan, yer yer de yeşil tarlalardan geçiyorduk. Aradaki değişim, son derece ferahlık verici idi. Yolumuz, çoğunlukla deniz kıyısını izliyordu. Kıyıya, deniz dalgalarının zararlarından korumak amacıyla kaya parçaları dökülmüştü..... Denize doğru yaklaşan tepelerle körfez arasında boşlukların bulunduğu yerlerde Türklere ait yazlık köşklere ve yer yer de, gölgeli ağaçları ve çeşmeleriyle ibadet yerlerine rastlamaktaydık. Kentten pek uzak olmayan bir yerde, askeri hastahane olması öngörülen büyük ve yeni bir binanın yanından geçtik..... Düzlüğün ortasına geldiğimizde, kale, uzakta ve sağımızda kalmıştı. Yeniden denize ulaştığımız zaman, imbat, olağan hızını bulmuştu ve dalgalar hızla sahili dövmekteydi. Bu arada, birkaç çiftlikle ve bir dağın eteğinde kurulmuş bir köyün yanından geçtik. Yolda zaman zaman, yakacak olarak kullanılan zeytin odununu taşıyan deve, ya da eşek kervanlarına rastlıyorduk.....⁽³²⁾".

Anlatımdan, 19. yüzyıl ortalarında, kentin batı gelişmesinin, ancak, yer yer sayfiye evleri şeklinde oluştuğunu anlıyoruz. Bu kesimin, kentle bütünleşmesi, ancak sahil yolunun yapımı ve üzerine tramvay hatlarının döşenmesinden sonra gerçekleşebilecek ve böylece, yüzyıllardan beri kentin batı sınırını oluşturan ve bu yöndeki gelişmeyi engelleyen, Türk mezarlıkları ile, bugünkü Bahribaba parkının bulunduğu sırta yer alan Musevi mezarlıklarının meydana getirdiği eşik, aşılmış olacaktır.

Urla, Narlıdere yönünde yapılan kent dışı gezintilerin sık sık tekrarlandığı, başka gezginlerin yapıtlarından da anlaşılmaktadır. Bunlardan birinde, aşağıdaki ilginç satırlarla karşılaşlıyoruz. Buna göre:

"İzmir'in hoş çevre gezilerinden biri, sahil boyunca Urla yönüne yapılanıdır..... Kışlayı da geçtikten sonra yol, deniz kıyısında çok zevkli bir gezi yeri niteliğine bürünür. Urla yönündeki bu yolun, çok az bir masrafla, çok güzel bir araba yolu haline getirilmesi mümkündür. Aslında, üç ya da dört yıl önce, Avrupalı tüccarlar, iyi bir yol yapma girişiminde bulunmuş ve Paşa da, yolun bir kısmının yapımını üzerine almak suretiyle kendilerine içten destek olmuştu. Gerçekte, bütün iş kendisine bırakılmış olsaydı, Paşa yolu sağlam ve düzensiz bir biçimde tamamlayabilecekti. Ama, Avrupalı girişimciler arasında, yolun ne şekilde ve nasıl yapılacağı konusunda görüş ayrılıklarının çıkması, çalışmaların yarım kalmasına neden olmuştur⁽³³⁾".

İzmir'i, Urla, Çeşme gibi yerleşmelere ve dolayısıyla adalara bağlayan bu yolun, daha eski dönemlerden beri oldukça işlek olduğunu belirtmek gerekir. Çeşme'den İzmir'e kara yoluyla yapılan bir yolculuğun 1778 yılına ait izlenimleri, özetle, aşağıya aktarılmaktadır. Fransa Kralı 16.Louis'nin emirlerine Osmanlı Sarayının izniyle, Avrupa'nın çeşitli edebiyat ve bilim kuruluşlarını temsilen bu seyahatı yapmış olan Sonnini'nin anlatımları özetle şöyledir:

"Fermanlarımla bilikte kendimi Çeşme'nin Türk komutanına tanıttım. Bana, derhal gerekli atlarla bir de bayraktar sağladı. Çeşme'den bir fersah ötede, Türklerin buhar banyosu yaptıkları sıcak su ile dolu bir havuz gördüm.... Bu banyolardan sonra, yol oldukça kötüleşmekte ve çam ormanları içinde dağlık bir bölge içinden yapılan yolculuk bir hayli zorlaşmaktadır. Burada, hiçbir ayırım yapılmaksızın, bütün yolcuların misafir edildiği bir kervansarayda geceledim. Bunlar için herhangi bir para ödenmiyordu. İkram edilen yemekler basit ve bütün yolculara değişmeyen şeylerdi, ve ekmek, yumurtalı bir yemek ve sudan ibaretti. Kervansaray, gezginlerin yiyecek gereksinimini sağlamak üzere, belirli bir vakıf geliriyle yürütülmekteydi. Ertesi sabah, çok erkenden, gerçekten çok basit olan, ama bizim (yani Fransa'nın) yollarımızda çok sayıda bulunan hanlarda karşılaştığımız somutkan muamele ve utandırıcı para hırsı düşünülürse, insana memnunluk ve huzur veren bu kervansaraydan ayrıldık. Bir gün öncekinden de daha kötü durumda olan yolları izleyerek, erkenden Urla'ya vardım. Çeşme'den Urla'ya yolculuk oniki saat tutmaktadır..... Urla'yı İzmir'e bağlayan yol daha hoştur ve hemen devamlı olarak sahil ve körfez boyunca uzanır. Ayrıca bu yolun تنها olduğu da söylene-
mez⁽³⁴⁾".

İzmir'den diğer yönlere uzanan yolların ise, hemen hemen tek bir ortak çıkış noktası vardır ve bu, Kervan köprüsü olmaktadır. Bu nedenle de, daha önce de değinildiği gibi, burası, İzmir'in bellibaşlı seyirlik mesire yeri haline gelmiştir. Yanıbaşındaki kahvehanesi, iki yanında bulunan mezarlıkların koyu renkli selvileri ve arada, göçer Türkmenlerin kurdukları çadırlar ve durmaksızın gelip geçen kervanları ile son derece renkli bir görünüm veren⁽³⁵⁾ Kervan köprüsünden geçildikten sonra, İstanbul'a ve Anadolu'nun içlerine uzanan yolun başlangıcına girilmiş olunur. Bu ana yolun yapısı hakkındaki anlatımlar biraz çelişkilidir. Yolun, Fransa'dakileri anımsattığını, taşlarla döşenmiş olduğunu ve iki yanındaki muntazam taş duvarlar arasından geçtiğini⁽³⁶⁾ belirten bir gezi notunun yanı sıra, buradan sözederken, yol dendiğinde, deve yollarının anlaşılması gerektiği ve Osmanlı İmparatorluğu içinde araba yolu denen birşey bulunmadığı⁽³⁷⁾, aynı yıllara ait bir başka gezi anlatımında öne sürülmektedir.

Kervan köprüsünden geçildikten sonra, sola ayrılan bir yolla, karadan Bornova'ya ulaşak da mümkündür. İki yanında bağlar, zeytinlikler ve kavun tarlaları arasından geçen bu yolun beş mil kadar uzandığı⁽³⁸⁾ belirtilmiştir. 19. yüzyılın ilk yarısının ortalarında, bu yol üzerinden Bornova'ya yapılan bir gezinin anlatımına göre, yaya olarak belirli bir süre yukarıda tanımlanan bahçeler arasından yüründükten ve İzmir körfezinin bir yanından dolaşıldıktan sonra, yol, yine de, Bornova iskelesine ulaşmakta ve oradan, genelde eşeklere binilerek köye varılmaktadır⁽³⁹⁾. Yolun bu ikinci kısmının, oldukça düzgün olduğu ve Avrupa yollarını anımsattığı, aynı anlatımda ifade edilmiştir. Yüzyıl başlarında, eşekçilerin refakatında Bornova iskelesinden Bornova'ya yapılan bu yolculuğun ücreti, yalnızca otuz paradır⁽⁴⁰⁾.

İzmir'in o dönemde bilinen çevre yerleşmelerine gidiş de, çoğunlukla, Kervan köprüsünden geçilerek yapılmaktadır. Örneğin, Kokluca'ya gitmek için de, köprüden geçildikten sonra, Diyana hamamlarına varılırken, sağa, sırtlara doğru yükselen, oldukça kötü bir yola sapılır. Kentin gözde yerleşmelerinden Buca'ya da, o dönemde, daha çok Kervan köprüsü üzerinden gidilmektedir. Ancak, köprü geçildikten sonra sağa ayrılan ve Şirinyer- o zamanki adıyla Paradi so (cennet) üzerinden Buca'ya ulaşan bu yolun da, o dönemde, oldukça bozuk durumda olduğunu anlıyoruz.

İzmir'den Menemen ve ötesine uzanan yolculukların, daha çok, önce deniz yoluyla Menemen iskelesine, ya da Karşıyaka iskelesine inilmek suretiyle, daha sonra karadan sürdürüldüğüne, önceden değinilmişti. 19. yüzyıl ortalarına kadar, Karşıyaka, çok küçük ve oldukça önemsiz bir köy görünümünde olduğu için, bu ikinci yolun kullanılma oranı da nispeten kısıtlı kalmıştır. Yüzyılın ortalarında, burada oldukça bozuk bir rıhtıma yanaşıldığı ve hemen yanıbaşında bulunan basit bir kahvehanede dinlenildikten sonra, at, eşek ya da katar sırtında Menemen ve ötesine devam edildiği⁽⁴¹⁾ anlatılmaktadır. Ama, deniz bağlantısını kullanmadan tümüyle karadan gitmek isteyenlerin yine de, Kervan köprüsünden geçmeleri gerekecektir. Buradan, Bornova yolunun ilk kısmı izlenerek Bornova iskelesine ulaşmakta ve daha sonra, aynı yönde devam edilmek suretiyle, körfez çevresinden dolaşmakta ve yaklaşık olarak bugünkü güzergah yakınlarından Menemen'e varılmaktadır.

İzmir'e gelen gezginlerden bir kısmının mutlaka ziyaret etmek istedikleri bir yer de, Efes olmuştur. Buraya da yine, Kervan köprüsü üzerinden ve Şirinyer (Paradiso) yoluyla gitmek mümkün ise de, Efes'e gidenlerin İzmir içinde izledikleri çıkış yolu, genelde, Bahribaba yakınlarından yükselerek Değirmendağı üzerinden düzlüğe ulaşan güzergah olmuştur. 19. yüzyıl başlarında Hobhouse'un⁽⁴²⁾ ve ortalarında, Texier'nin⁽⁴³⁾ bu yolu izleyerek Efes'e gittiklerini okuyoruz.

Bu yol üzerinde, dönemin gözde sayıye yerleşmelerinden biri olan Seydiköy'ün, çoğunlukla bu yolculuklarda, ilk durağı oluşturduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın ortalarında, İzmir'den bazı çevre yerleşmelerine atla yapılan gezilerde, zaman cinsinden mesafeler hakkında yaklaşık birtakım bilgiler verilmektedir. Bildirinin, genel bir fikir vermek yönünden, bu rakkamların aktarılması suretiyle sonuçlandırılması⁽⁴⁴⁾ uygun görülmüştür. Yapıtta, kaydedilen rakkamlar aşağıdadır.

İzmir-Kasaba (Turgutlu	12 saat
Kasaba (Turgutlu)-Sard	6 saat
İzmir-Fortona (Tepeköy)	6 saat
Fortona (Tepeköy)-Efes	9 saat
Efes-Aydın	10 saat

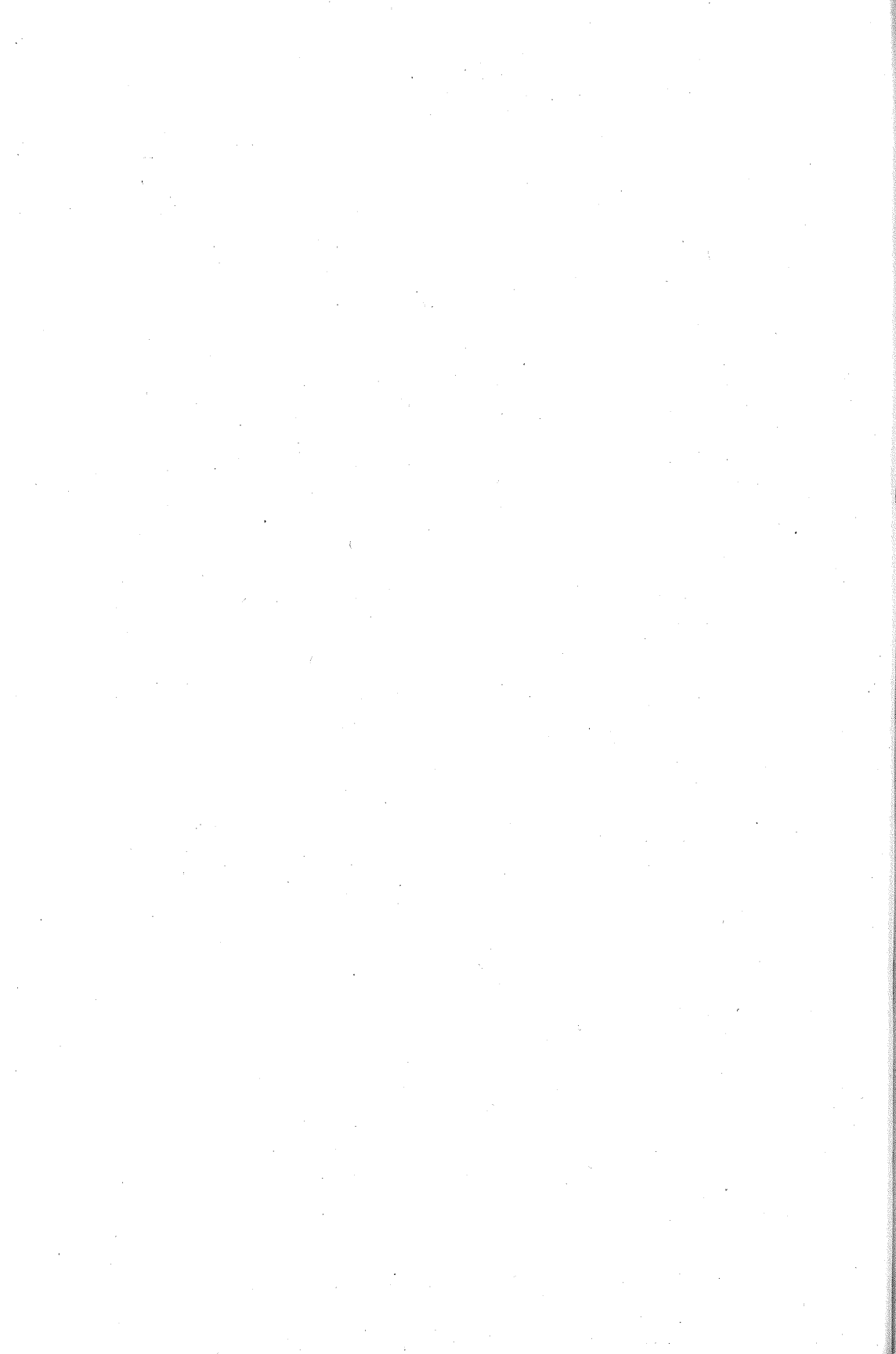
KAYNAKLAR :

- (1) **Correspondance d'Orient**, 1830-31, M.Michaud, P.Poujoulat, Tome I, N.J. Gregoire, V.Wouthers et Cie., Imprimeurs-Libraires, Rue d'Assaut, 8, Bruxelles, 1841, sah. 122-123 (Seyahat Tarihi Haziran 1830)
- (2) **Picturesque sketches of Greece and Turkey**, Vol.II, by Aubrey De Were, Richard Bentley, New Burlington Street, Publisher, London, 1850, sah. 97
- (3) **Journal de Smyrne**, 29 Mart 1834
- (4) **Journal de Smyrne**, 5 Nisan 1835
- (5) **Journal de Smyrne**, 21 Mart 1835
- (6) **Journal de Smyrne**, 31 Ekim 1835
- (7) **A Residence in Greece and Turkey**, Francis Hervé Esq., Whittaker and Co., Ave Maria Lane, 1837, London, Printed by Gilbert and Rivington, St. John's aquare, sah. 4
- (8) **Aynı eser**, sah. 15-16
- (9) **Journal de Smyrne**, 2 Şubat 1834
- (10) **Journal de Smyrne**, 11 Ekim 1834
- (11) **Journal de Smyrne**, 11 Mart 1835
- (12) **Journal de Smyrne**, 18 Mart 1835
- (13) **L'Impartial**, 21 Aralık 1849
- (14) **Voyage de l'Asie Mineure**, Léon de Laborde, Paris, Firmin Didot, Frères Editeurs, Imprimeurs de l'Institut de France, 1838, sah. 5, (Seyahat Tarihi 1826)
- (15) **Impressions et Souvenirs d'un Voyageur Chrétien**, Xavier Marmier, Alfred Mame et fils, Editeurs, Tours, 1891, sah. 147, (Seyahat Tarihi 1845)
- (16) **Aynı eser**, sah. 123
- (17) **A Post's Bazaar**, Hans Christian Andersen, New York, 1846, sah. 215, (Seyahat Tarihi 1838-39)
- (18) **Oriental Outlines, or, A Rambler's Recollections of a Tour in Turkey, Greece and Tuscany in 1838**, by William Knight, London, Sampson Low, 42 Lambs'Conduit Street, 1839, sah. 391
- (19) **Impressions et Souvenirs d'un Voyageur Chrétien**, Xavier Marmier, Alfred Mame et fils, Editeurs, Tours, 1891, sah. 123-124, (Seyahat Tarihi 1845)

- (20) Aynı eser, sah. 149
- (21) **Tarih İçinde İzmir**, Çınar Atay, Tifset Basım ve Yayın Sanayii A.Ş. İzmir, 1978, sah. 21
- (22) **İzmir'in Mahalleleri, Sokakları...** (Yunanca) Hristu Sokrate Solomoni, Atina, 1957, sah. 34 (dipnot)
- (23) **Haykî Zmirzhnia** (Ermenice), Kosian Hagop, Viyana, 1899, sah. 27
- (24) **D'Athéne á Baalbeek**, par Charles Reynaud, Paris, Furne et Cie., Libraires-Editeurs, Rue Saint André des Arts 55, 1846, sah. 52-53
- (25) **Pioneers East**, the Early American Experience in the Middle East, by David H.Finnie, Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1967, sah. 21, (Stephens'den Naklen, 1835)
- (26) **Oeuvres Complètes de Chateaubriand**, Itinéraire de Paris à Jérusalem, Tome VII, P.H.Krabbe, Libraire-Editeur, 12, Rue de Savoie, Paris, 1852, sah. 175-176
- (27) **Travels in Southern Europe and the Levant, 1810-1817**, Samuel Pepys Cockerell, Longmans, Green and Co., 39, Paternoster Row, London, New York and Bombay, 1903, sah. 137
- (28) **A Residence in Greece and Turkey**, Hervé, Francis, Esq. Whittaker and Co., Ave Maria Lane, 1837, London, Printed by Gilbert and Rivington, St. John'Square, sah. 321-322
- (29) **İzmir'in Mahalleleri, Sokakları...** (Yunanca), Hristu Sokrate Solomoni, Atina, 1957, sah. 47
- (30) **L'Impartial**, 12 Mayıs 1848
- (31) **Oriental Outlines, or, A Rambler's Recollections of a Tour in Turkey**, Greece and tuscany in 1838, by William Knight, London, Sampson Low, 42 Lambs'Conduit Street, 1839, sah. 231-232
- (32) **Patnos and the Seven Churches of Asia**, John W.Barber, Birdgeport. CT., Published by Bradley and Peck, 1851, sah. 90-91-92
- (33) **Sketches of Turkey in 1831 and 1832** by an American (Dr. J.E. De-kay) New York, Printed and Published by J. and J.Harper, 82 Cliff Street, 1833, sah. 481, 482
- (34) **Voyage en Greece et en Turquie**, C.S. Sonnini, Vol. II, Paris, Chez F.Buisson, Imprimeur-Libraire, Rue Hautefeuille, 20, 1801, sah. 329-332, (Seyahat Tarihi 1778)
- (35) **Travels in Greece and Turkey**, by Major Sir Greenville Temple, Bart., Vol.I, London, Saunders and Otley, Conduit Srteet, 1836, sah. 126 (Seyahat Tarihi 1834)
- (36) **Journal d'un Voyage en Orient de Comte Joseph d'Estourmel**,

Paris, de l'Imprimerie de Crapelet, 9, Rue de Vaugirard, 1844, Tome I, sah. 210, (Seyahat Tarihi 1835)

- (37) **Damascus and Palmyra, A Journey to the East**, Charles G. Addison, London, Richard Bentley, New Burlington Street, 1838, Vo. I, sah. 147, (Seyahat Tarihi 1835)
- (38) **Wayfarer's Notes, the Shores of the Levant and the Valley of the Nile**, by Cuthbert G. Young, B.A., Edinburgh, William P. Kennedy, MDCCCXLVIII, sah. 56, (Seyahat Tarihi 1846)
- (39) **Correspondance d'Orient**, 1830-31, M. Michaud, P. Poujoulat, Tome I, Bruxelles, N.J. Gregoir, V. Wouthers et Cie., Imprimeurs-Libraires. Reu d'Assaut, 8, 1841, sah. 153
- (40) **Journey Through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the Years 1809 and 1810**, by J.C. Hobhouse, Vol. II, Philadelphia, Published by M. Carey and Son, 1817, sah. 89
- (41) **Revue Britannique**, 1857, Paris, Au Bureau de la Revue, Rue Neuve Saint-Augustin, 60, sah. 20-207, (Seyahat Tarihi Mayıs 1856)
- (42) **Journey Through Albania and Other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople During the Years 1809 and 1810**, by J.C. Hobhouse, Vol. II, Philadelphia, Published by M. Carey and Son, 1817, sah. 94-95
- (43) **Description de l'Asie Mineure**, Faite par Ordre du Gouvernement Français de 1833 à 1837, Charles Texier, Vol. II, Paris, Typographie de Firmin Didot Frères, Libraires, Rue Jacob 56, 1849, sah. 275
- (44) **Researches in Asia Minor, Pontus, and Armenia**, William J. Hamilton, Secretary to the Geological Society, London, John Murray, Albermarle Street, 1842, Vol. II, Appendix (Seyahat Tarihi 1836)

***İzmir Ticaret Odası İstatistiklerine Göre
XX. Yüzyıl Başlarında İzmir Ticareti***

Mübahat S. Kütükoğlu

Bilindiği gibi İzmir, XVII. yy. dan itibaren sür'atle gelişerek Anadolu'nun en mühim ticaret şehri haline gelmiştir. Ancak, 1885'de Ticaret Odası kuruluşuna kadar -diğer Osmanlı şehirleri gibi- İzmir'e âid de muntazam istatistik cedvellerine sahip değiliz. Bunu kısmen gümrük kayıdlarıyla telâfi etmek mümkünse de bunlar da maalesef tam seriler teşkil etmekten uzaktır. Ticaret Odası'nın kuruluşundan sonra ise İzmir'in, gerek haricî ticareti, gerekse diğer Osmanlı limanlarıyla yapılan ticaretini ihtiva eden muntazam istatistikler yayınlanmıştır. Ancak, bunların XIX. yy.da başlamış olduğu tesbit ediliyorsa da bulabildiklerimiz 1900 ile 1908 arasındaki dokuz yıllık devreye âiddir. Dış ticaret rakamlarının altışar aylık, Osmanlı limanları arasındakilerin ise yıllık olarak düzenlendiği bu cedvellerin başlarında çok kere İzmir ve civarının ticarî, ziraî hayatı, bazan da sanayii ile ilgili dikkat çekici yazılar bulunmakta ve bu yazılar, zaman zaman istatistiklerdeki rakamlara ışık tutmaktadır.

Police Muâmeleleri

Meselâ, izmir ihracat rakamlarının, İzmir veya başka bir Osmanlı şehri idhalât rakamlarıyla denkleştirildiği; İzmir'de bilhassa incir sevkıyatı mevsi-minde ihracatın, idhalâtın çok üstüne çıktığı için police muâmelelerinin arttığı; bu zamanlarda büyük bankaların, polîçeleri %05 veya %02.5'la toplayıp Galata piyasasında aynı miktarlarda kârla sattıkları; böylece İzmirli tüccarın, ufak bir kayıpla alacaklarını zamanında tahsil ettikleri gibi İstanbulluların da borçlarını ufak bir kayıpla ödemiş oldukları, aynı zamanda aracılarnın da kâr sağladıklarını öğreniyoruz.

Maamafih, bütün muamelerin police ile dönmediği, mal mubadelesi yoluna da gidildiği anlaşılmaktadır. Bir Fransız tüccarın 1000 franklık borcunu 1050 franklık mal ile ödemesinin çok daha kârlı olduğu ifade edilmektedir. ticaretin kesafet kazandığı aylarda İzmir'e başka şehirlerden nakid getirildiği, ihtiyac geçtikten sonra ise bu paranın toplanıp geldiği yere iade edildiği veya ihtiyacı olan başka bir şehre gönderildiği de anlaşılmaktadır.⁽¹⁾

Bu cedvellerdeki makalelerde temas edilen orman mahsûlleri, zeytinyağı, pamuk ekimi, incir kahvesi ve incir ispiertosu gibi konular da hayli ilgi çekicidir. Mîrî ve özel ormanlardan toplanan mahsûllerin ayrı resimlere tâbi olması, ayrı memurlar tarafından tezkire verilmesi ve mazı ve kitre gibi mahsûllerin bu memurlar tarafından yapılan kalite tesbitlerinin her zaman isabetli olmadığı; bu yüzden tüccarla tezkirenin ibraz edildiği memur arasın-

1. "İzmir'de Muâmele-i Ticâret", *İzmir Ticaret ve Ziraat ve Sanayi Odası, İhracat İdhalât*. 1 Kânûn-i sâni 1315-31 Kânûn-ı evvel 1316 [1900], (Bundan böyle İstatistik 1900), İzmir ts., s. 27.

daki münakaşaların hiç bitmediği; zaten resm-i mîrînin İzmir'de alınmasının nakliye, simsariye, komisyon gibi masraflar bindiğinden- hatalı olduğu üzerinde durulmaktadır.⁽²⁾

Zeytinyağı

Bilindiği gibi İzmir ve civarı, zeytinin pek bol olarak yetiştiği bir yerdir. dolayısıyla bölgenin ihtiyacı karşılandıktan sonra fazlası ihrac edilmektedir. 1902 yılında Avrupa memleketleri ve Kıbrıs'a 4.000.000. kiloya yakın zeytinyağı ihrac edilmiştir. Bunun yarısından fazlası İngiltere'ye sevk edilmiştir. İkinci sırada Hollanda (624.973), üçüncü sırada ise Rusya (340.838) gelmektedir.⁽³⁾

Aslında İzmir'de sarf edilen zeytinyağının tamamı da İzmir mahsûlü olmayıp zeytinlerin terbiyesi ve yağların tasfiyesinin daha iyi yapıldığı Midilli ve Ayvalık'tan gelmektedir.⁽⁴⁾ İzmir'de üretimin fazla olmasına rağmen zeytin toplanma ve ezilmesi pek iyi yapılamamaktadır. Bir kere yağ mengeleri

2. İstatistik, 1901, s. 4.

3. 1901'de İzmir'den Avrupa'ya ihrac olunan zeytinyağları miktarı ile sevk edilen memleketler şöyledir:

	Doğrudan doğruya	Aktarma
	kg.	kg.
İngiltere	1.804.000	358.300
Avusturya-Macaristan	82.953	21.700
Fransa	76.500	202.000
İtalya	42.083	55.000
Almanya	100.300	83.700
Rusya	302.538	38.300
Romanya	11.700	-----
Bulgaristan	10.326	-----
Felemenk	639.000	3.973
Amerika	-----	12.529
Kıbrıs	3.317	-----
	-----	-----
	31.727.170	775.502

(“İzmir Ticaretinden Mebâhis” İstatistik 1318-1319 (1902), s.1)

4. İstatistik 1902, s. 1.

mahsûlün toplanmasından 2-3 ay sonra çalışmaya başlamaktadır. Buna da sebep mahsûlün öşrü alınmadan yağhaneye gönderilememesidir. Mikdarı tespit edecek âşar mülteziminin gelmesi ise zaman almakta ve bu süre zarfında depolarda bekletilen zeytinler kızışıp tahammür ederek çürümekte ve ne olduğu belirsiz bir hamura dönmektedir. Böyle bir zeytinden iyi yağ elde edilmesi mümkün olamayacağından sevk edildikleri yerde damıtılıp tasfiye edilmekte; buna karşılık Fransa ve İtalya'dan şişeler içinde zeytinyağı idhal edilip yerli yağa nazaran 23 kat fazla fiatla satılmaktadır. Ticaret Odası, tasfiyenin memleketimizde yapılması, böylece hem kârın artacağı, hem de bir san'atın daha kazanılacağı görüşündedir⁽⁵⁾

Pamuk

Bilindiği gibi Adana, Aydın, Haleb, Suriye, Selânîk ve Edirne vilâyetlerinde öteden beri pamuk zıraatı yapılmaktadır. 1860'larda Amerikan iç harbinin oradaki pamuk zıraatini sekteye uğratması Avrupalıların gözlerini Osmanlı topraklarına çevirmelerine sebep olmuş; bir taraftan Osmanlı pamuğunun fiyatı yükselirken diğer taraftan ıslah çalışmaları yapılmış; yalnız Aydın vilâyetindeki üretim 80.000 balyayı geçmiştir. Fakat, harbden sonra durum normale dönünce Türk pamuğuna olan rağbet azalmıştır. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılması ile Hind pamuğunun az masrafla Avrupa'ya nakli de Türk Pamuğunun ikinci plâna düşmesine sebep olmuştur. Böylece Aydın'daki pamuk tarlalarının çoğu bağa çevrilmiş ve üretim de 15-20.000 balyaya düşmüştür. Zaten, daha uzun telli ve yumuşak olan Amerikan pamuğunun vilâyetteki üretimini 2000 balyayı geçmemektedir⁽⁶⁾. *Subuca* adı verilen yerli pamuk ise hem daha beyazdır, hem de ipliği daha sağlamdır. Dahildeki iplik fabrikalarının ihtiyacını karşıladıktan sonra kalanı ihrac edilmektedir. Ancak, Avrupadaki iplik fabrikaları daha ucuz pamuk temin ettiklerinden ipliği de ucuza satabilmekte ve dolayısıyla yerli iplik fabrikalarının rekabet şansları azalmaktadır. Demiryollarının gelişmesiyle pamuk zıraatine elverişli diğer yerlerde de pamuk ekimine başlanması ümid edilmektedir⁽⁷⁾. Pamuğun, liflerinin yanında yağdan da faydalanmakta ve mutfaklarda kullanıldığı gibi sabun da yapılmakta; posası ise yakıt olarak kullanıldığında kömürün 1/4'i oranında enerji vermektedir. Hayvanlar için mükemmel bir yem olduğundan, posanın hemen tamamını Amerika çeker duruma gelmiştir⁽⁸⁾.

5. *İstatistik 1313-1319 (1903/2)*, s. 1.

6. *İstatistik 1319-1320 (1904)*, İzmir 1322, s. I.

7. *İstatistik 1903/2*, s.IV.

8. *İstatistik 1904*, s. I.

Meyvecilik

İzmir ve civarı zengin meyve bahçelerine sahip olduğu halde sevkiyatın sür'atle yapılamaması dolayısıyla meyveler daha ziyade mahalinde sarf olunmaktadır. her ne kadar demiryollarının yapımı ile iç bölgelerden sahile nakliyat kolaylaşmış ise de bunun için Fransa ile İngiltere arasında kullanılan cinsten vagonlara ihtiyaç vardır. Böylece taze meyve ve sebzeler bozulma riski olmaksızın İzmir'e taşınabilecektir⁽⁹⁾.

İncir Kahve ve İspirtosu

XIX. yy. sonlarında özellikle Avusturya'da incir ve hindibadan kahve yerine ikame edilebilen bir içecek yapılmış ve bu Osmanlı ülkesine de ihrac edilmeye başlanmıştı. Avusturya, bu mamul için İzmir ve civarının "refuze" denilen hurda incirini satın alıyordu⁽¹⁰⁾. İşte İzmir Ticaret Odası, buradan hareketle, bölgede bol olan incirden kahve yapılmasını tavsiye etmekte; böylece her yıl idhal kahvesi için yabancı memleketlere ödenen 500.000 lira civarındaki meblâğın tasarruf edilebileceğini belirtmektedir⁽¹¹⁾. Bir diğer makalede ise adalar ve Trablusgarb'da kuru incirin damıtılmasıyla ispiroto elde edildiği ifade olunmaktadır. Ancak, incir kahvesinin hakikî kahveden ucuz olmasına rağmen ispiroto elde edilmesinin maliyetinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır⁽¹²⁾.

Pazar Bulma

İzmir Ticaret Odası Osmanlı sanayi mâmûllarının ihracı husûsunda kâfi derecede gayret gösterilmediği görüşündedir. Amerika'da halı, yün ve ipekten mâmûl döşemelik, peştemal, havlu, yastık, v.s. eşyanın fevkalâde beğenildiği; buraya gelenlerin bunları ağırlığınca para vererek memleketlerine götürdükleri belirtilmekte; fakat, memlekete bu yolla para girişinin arttırılmasına çalışması için enafın, müşterinin ayağına gelmesini bekleyerek mâmûllerini küçük gruplara satmakla yetinmek yerine îmalâtı geliştirerek müşterinin ayağına götürmesi tavsiye olunmaktadır⁽¹³⁾.

9. *İstatistik 1904*, s. III.

10. İncir kahvesi ve Avusturyalı tüccarlar tarafından Osmanlı memleketine idhali ile ilgili olarak bk. M.S. kütükoğlu, "Osmanlı Ülkesinde Avrupa Sun'î Kahvesi" *Kaynaklar*, sayı 6, İstanbul Kış 1988, s. 44-50.

11. Gerçekten incirden elde edilen toz kahveyle 1/3 oranında karıştırıldığında kahvenin rengi siyahlatmakta, tadını ve muharrikliğini değiştirdikten başka muğdilik hassası vermektedir. Kahveye karıştırıldığı gibi yalnız içilmesi de mümkündür. midevi ve hakikî bir münebbihtir (*İstatistik 1902*).

12. *İstatistik 1903/1*, s. 4.

13. *İstatistik 1904*, s. VII.

DIŞ TİCARET

Anadolu'nun ihracat limanı olan İzmir'in toplam ihracat hacmi XX. yy.ın ilk altı, idhalât hacmi ise ilk yedi yılında -ufak dalgalanmalar istisna edilirse- devamlı bir artış göstermiştir. Ancak, ihracatta 1906, idhalâtta ise 1907'den sonra düşüş görülür.. Bu düşüşde Amerika'daki iktisâdî krizin Avrupa'da para darlığı meydana getirmesi yanında, şiddetli kış yağmurlarının mahsûle hasar vermiş olmasının da tesiri vardır⁽¹⁴⁾. 1908'de de nakid sıkıntısı çekildiği gibi, hububatın kıt olması dolayısıyla ihracat sınırlı kalmıştır. maamafih, idhalât mallarından pamuk, yünlü mensucat ve koloni emtiasının ucuzluğu dolayısıyla talep bir önceki yıla nazaran fazla olmuştur⁽¹⁵⁾. 1908'de Avusturya'nın Borna-Hersek'i topraklarına ilhak ettiğini ilân etmesi ile Osmanlı topraklarında ve dolayısıyla İzmir'de Avusturya mallarına karşı başlatılan boykot kararı da sadece Avusturya ticaretini değil Avusturya gemileriyle taşınan diğer memleketlere âid malların idnalâtını da menfi yönde etkilemiştir⁽¹⁶⁾. 1909'da Avusturya mallarının boykotu son bulmuşsa da bu defa da Osmanlı sahilleri ile adalar ticaretini ellerinde bulunduran Yunan tebaalılara karşı boykot başlatılması ciddi bir durum yaratmıştır⁽¹⁷⁾. Bu boykot devam ederken kolera salgını ve Trablusgarb harbi 1911 ve 1912 yıllarının da ticarî ve iktisâdî bakımdan elverişsiz geçmesine sebep olacak ve dolayısıyla İzmir'in ticaret hacmi küçülmekte devam edecektir⁽¹⁸⁾.

Anadolu mahsûllerinin buradan ihrac edilmesi dolayısıyla İzmir'in ticaret muvazenesi daime leyhtedir. Tabii bu, bütün memleketlerle yapılan ticaretin aynı yönde bulunması manasına gelmez. Bahis konumuz olan dokuz yıllık devrede İran, Cezayir ve Portekiz'e hiç ihracat yapılmamıştır. İsveç ve Norveç'e 1900, Çin'e 1901, Sırbistan'a 1907, Japonya'ya ise 1900, 1903 ve 1906

14. İzmir İngiliz konsolosunun 1907 yılı raporu: Diplomatik and Consolar Reports. Turkey. report for the Year 1908 on the Trade and Commerce of the Consular District of Smyrna. Annual Series, no. 4141, London 1908 s. 3.

15. İzmir İngiliz Konsolosunun 1908 yılı raporu: Annual Series, no. 4364, s. 4-5.

16. İzmir İngiliz Konsolosu B.A. Altıntop. 1908 yılı ticaret raporunda, bu boykottan Avusturya mallarından en çok fes, şeker, kâğıt gibi maddelerin müteesir olduğunu; boykottan dolayı Fransız taklid astraganları, Mısır, Fransız, Holanda ve Rus şekerlerinin Avusturya'ninkilerin boşluğunu doldurduğunu belirtir. Annual Series, no 4364, London 1909, s. 3-4.

17. İzmir İngiliz konsolosunun 1909 yılı raporu: Annual Series, No. 4598, London 1910, s. 4-5.

18. İzmir İngiliz konsolosunun 1911-12 ticaret raporu: Annual series, no. 5011, London 1912, s. 3.

yıllarında ihracat vardır. Danimarka'ya ise 1901 ile 1904 yıllarında ihracat yoktur.

Buna karşılık meselâ Avusturya ile ticarî münâbesetler sadece ihracata münhasır kalmıştır. Danimarka'dan son üç yılda (1906-1908) idhalât yapılmıştır.

İzmir ticaretinin en büyük kısmı belli-başlı Avrupa devletleri ile dir. Bunlar içinde de ilk sırayı dokuz rakamlı sayılarla İngiltere almaktadır. bu ülkenin gerek ihracat, gerekse idhalât rakamları ufak dalgalanmalar istisna edilirse 1907'ye kadar artış göstermiş; bundan sonraki iki yılda düşüş vuku bulmuştur. Gerçekten, 1908 ihracatı 1900 rakamının bile altındadır. Maama-fih, en düşük yıl olan 1908'de bile 265 milyonun üstünde ihracat yapılmıştır¹⁹. En yüksek seviyeye eriştiği 1903'de ihracat kıymeti 311 milyonu aşmıştır.

İdhalât rakamları ise ihracatın %50'sine bile ulaşmamaktadır. En yüksek yıl olan 1906'da 126 milyonun biraz üstüne çıkmıştır²⁰.

İngiltere'yi en yakından takib eden Avusturya-Macaristan'ın ise bu dokuz yıl içinde ihraca rakamları 1905'de 85 milyonu, idhalât rakamları 1906'da 81 milyonu biraz aşmış; bundan sonraki yıllarda düşüş kayd edilmiştir. bunun bir sebebi, daha önce temas edilen boykottur.

İngiltere'nin ticaret hacminin diğer memleketlerinkine nazaran hayli yüksek rakamlara ulaşmasının sebebi, bu memleketteki transit ticaretinden kaynaklanmaktadır. Nitekim, A.B.D. ile olan ticaretin bir kısmı İngiltere üzerinden yapılmaktadır. Meselâ, afyonun en büyük alıcısı durumunda olan İngiltere 1899'da mahsûlün 4/5'ünü çekmişse de bunun büyük kısmı İngiltere'den A.B.D.'e sevk edilmiştir²¹. Dolayısıyla istatistiklerde İngiltere ticareti pek yüksek görüldüğü halde Amerika ticareti Avusturya, Fransa, hatta Hollanda ve Almanya'dan sonra gelmektedir. Amerika'ya yapılan ihracat en yüksek olduğu 1905'de 56 milyona yaklaşmakta²²; idhalât ise en yüksek olduğu 1901'de 8 milyonu biraz geçmektedir²³.

Diğer taraftan, bazı memleketlerin yanında "direkt" ticaret olduğuna işaret edilmesi, Almanya'ya âid rakamların ise sadece Hamburg limanına münhasır kalması, bu memleketlerle yapılan ticarete âid hakikî rakamları tesbit

19. Bk. Ekler Tablo I,

20. Bk. ekler Tablo II.

21. İstatistik 1900, s 32.

22. Bk. Ekler Tablo I.

23. Bk. Ekler Tablo II.

edebilmemize nani olmaktadır. Gerçekten, istatistiklerde A.B.D.'inden başka Hindistan, Avustralya, İspanya, Danimarka, İsveç-Norveç, İran, Çin ve Ceza-yir'e âid rakamlar hep direkt ticaret kıymetleridir ki, A.B.D. gibi Hindistan ve Avustralya'ya da İngiltere'den aktarmalı sevkiyat yapıldığına şübhe yoktur. Cezayir aktarması ise her halde Fransa üzerinden yapılmaktadır.

Bazı arızî durumlar da o yılın rakamları kabartabilmektedir. Meselâ, 1900'da Belçika'dan Kasaba demiryolu için satın alınan çelik traversler idhalât rakamlarını yükseltmiştir ⁽²⁴⁾. Ancak, bu tarihten sonra Belçika ticareti eski yıllara oranla gelişme gösterdiğinden 1900 rakamlarının altına sadece 1903'de inmiştir ⁽²⁵⁾.

İzmir ticaretin genellikle üçüncü ve dördüncü sırayı alan Fransa ve İtalya'nın idhalât kıymetleri ihracata nazaran yükseltir. Fransa'nın İzmir'den yaptığı ihracatın kıymetleri 1906'dan itibaren artarken idhalâtta azalma kayd edilmiştir. Asrın ilk yıllarında ihracatın az oluşuna Fransa'nın himaye sistemine geçişi gösterilebilir. Himaye sistemiyle koza, ibrişim, keten fabrikası, gemi inşaatı ve seyr ü safain konularında müteşebbislere mükâfat ve ikramiye verilerek teşvik yoluna gidilirken Türk kuru üzümleriyle diğer bazı emtiaya yüksek resimler konularak idhalleri güçleştirilmiştir ⁽²⁶⁾ ki, asrın ilk yıllarında Fransa'ya yapılan ihracat kıymetlerindeki azlık bununla izah edilebilir.

İzmir'in yabancı ülkelere yaptığı ihracatın- 1905 yılı haric % 50'den fazlası İngiltere'yedir. Geri kalan kısım diğer devletler tarafından paylaşılmaktadır. Avusturya'nın payı % 9-14 kadardır. Fransa ise en çok % 8 pay almıştır. Almanya'nın sadece Hamburg şehrine yapılan ihracat bile bazı yıllarda Fransa'nın payını aşmaktadır. A.B.D. ihracat oranı da aşağı-yukarı aynıdır. Hollanda ve İtalya'nın payları ise daha düşük kalmaktadır.

24. İstatistik 1900, s. 32

25. Bk. Ekler Tablo I ve II.

26. İstatistik 1900, s. 29.

Tablo I

Bazı Avrupa Devletleri ile A.B.D.'nin İzmir ihracatındaki Payları (%)

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
İngiltere	57,4	56	56,8	56,4	54,6	47,7	54,3	51,2	52,7
Avusturya	10,5	9	10	9,2	11,2	13,7	11	11,4	11,1
Fransa	6,8	5,4	5	7,3	5,8	4,4	7	8,1	7,9
Almanya	5	5	7	6,8	6,2	7,5	7,9	6,9	8,8
A.B.D.	5	5	6	6,5	6,8	8,9	6,1	8,6	6,7

İdhalât oranlarında, İngiltere yine ilk sırayı almakla birlikte %30'larda kalmakta; buna karşılık Avusturya'nın oranı % 15-20 arasında; Fransa'nın % 9-18 arasında değişmektedir. İtalya'nın da idhalât oranı ihracatına nazaran hayli yüksektir. ihracat % 4'e ulaşamazken idhalât % 8-11 arasında değişmektedir. Rusya'nın oranı - 1906 yılı istisna edilirse - % 6-9,5 arasında değişmektedir ki, beşinci sırada yer almaktadır. A.B.D. 'nin idhalât oranı ise % 2,5'a bile ulaşamamaktadır.

Tablo II

Bazı Avrupa devletlerinin İzmir idhalâtındaki Payları (%)

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
İngiltere	30,3	34,4	32,4	28,6	31,2	33,3	31,2	29	30
Avusturya	18,3	17,8	17,7	15,9	16,7	18,4	20,2	19,8	15,5
Fransa	15,5	12,3	15,2	17,5	10,6	8,7	9,3	8,8	8,7
İtalya	8,2	9,5	9	8,8	10,3	11	9,5	10,2	10,6
Almanya	3,2	4	4,4	6,1	6,1	5,8	5,9	5,7	4,4
Rusya	8,5	6	6,1	6,7	9,4	6,8	2,7	6,5	8,5

Ticarî istatistiklerde dikkat çeken bir husus da yılın ilk ve ikinci yarılarındaki rakamların hayli farklı oluşudur. gerek ihracat ⁽²⁷⁾, gerekse idhalât ⁽²⁸⁾ yılın ikinci yarısında büyük artışlar kayd etmektedir. ihracat için bu son derecede normaldir. Zira birçok mahsûlün alınması yaz aylarına rastlamamakta ve dolayısıyla bu aylardan itibaren sevkıyat artmaktadır. Buna bağlı olarak idhalât da aynı aylarda artış göstermektedir. Bu artış oranı ihracat rakamlarında idhalâta göre çok daha yüksektir. İkinci altı aydaki idhalât artış oranı en yüksek 1900 yılında gerçekleşmiş olup % 51,5'dur ki ihracattaki en düşük artışın olduğu 1904 yılında dahi oran bunun çok üstüne çıkarak % 72'yi bulmuştur. Diğer yıllarda ise % 100'ün pek altına inmemiş, hatta 1905'te % 150'ye yaklaşmıştır.

İÇ TİCARET

İzmirle, uzak yakın, hemen bütün Osmanlı limanları arasında karşılıklı bir ticaret mevcuddur. Ancak, İzmir dış ticaret muvâzenesi hep lehte olduğu halde iç ticaretle durum farklılık göstermektedir. 1902 yılı dışında istatistiklerde, limanlar arası nakliyata konu olan maddeler Osmanlı emtiasından ibarettir ve XX. asrın ilk dokuz senesinde Osmanlı limanlarında İzmir'e yapılan idhalât daima ihracatı aşmaktadır. Özellikle 1900 yılında şehirdeki veba salgını dolayısıyla konan karantina İzmir'in dış ticaretini olduğu gibi iç ticaretini de menfi yönde etkilemiştir. Bu yıl, Osmanlı limanlarına yapılan ihracat, tuz hariç, 34,5 milyon civarındadır. 22 milyona yaklaşan tuzla birlikte ihracat kıymeti toplamı 56,5 milyona yaklaşmaktadır. Ertesi yıl durumun normale dönmesiyle bu rakam iki mislini geçmiştir. İç ticaretteki rakamların en yüksek seviyeye ulaştığı 1905'de tuz hariç ihracat 80.000.000'a yaklaşmışsa da, bu yıl tuz ihracatının nisbeten az olması dolayısıyla, toplam ihracat 97 milyon civarında kalmıştır. 1906'da ise diğer emtia kıymetleri toplamında 10.000.000 kadar azalma olduğu halde tuz ihracatında görülen fazlalık açığı kapadığı gibi bir önceki yıla nazaran 2 milyon da fazlalık sağlamıştır. 1907 ve 1908 yıllarında ise tuz da düşüşü önleyememiş ve bu yıllar -1900 istisna edilirse- devrenin en düşük ihracat yapılan yılları olmuştur ⁽²⁹⁾. Aynı yıllar, dış ticaret rakamlarında da düşüşün başladığı yıllardır.

1900 yılı, limanlar arası idhalâtta da devrenin en düşük rakamlarının kayd edildiği bir yıldır. Bu yıl istisna edilirse idhalât kıymetleri 100 milyonun altına hiç düşmemiştir. 1905 dışında da devamlı artış kayd edilmiş ve 1908'de hemen hemen 134 milyonu bulmuştur ⁽³⁰⁾.

İstatistiklere göre, XX. asrın ilk dokuz senesinde İzmir'e ticarî münâsebet-

28 Bk. Ekler Tablo Iv.

29 Bk. Ekler Tablo V.

30 Bk. Ekler Tablo Iv.

te bulunan Osmanlı limanlarının sayısı 159'dur. Fakat bunların birkaç tane-
sinin ticareti son derecede sınırlıdır. 12 kadarının adları bir iki defa geçmek-
tedir. Bunlardan bir kısmına sadece ihracat, bir kısmından ise yalnız idhalât
yapılmaktadır. Kozlu ve Ereğli'den kömür; Çetmeler, Çardak ve Narlı'dan kö-
mür, odun ve keserte, Köyceğiz'den kokoroz ve zımpara taşı; Gümüşlük'den
palamut ve kuru incir gibi emtia idhal edilmektedir.

İncelediğimiz devrenin ilk beş yılında idhalâtın en fazla yapıldığı şehirle-
rin başında Mersin ve Karaburun gelmekte, İstanbul üçüncü sırada yer al-
maktadır. 1905'den itibaren ise İstanbul diğer iki şehirle arasındaki farkı
hayli açarak ilk sıraya yerleşmiştir. Karaburun'dan yapılan idhalât 1908'de
de düşmeye devam ettiği halde Mersin bu yıl yeni bir hamle ile 1907'nin he-
men iki katına yaklaşmıştır. İstanbul'a âid rakamda ise bu yıl düşüş görül-
mektedir. Maamafih, İstanbul idhâlatında diğer limanlara nazaran istikrar
olup 10 milyon kuruşun altına hiç düşmemiştir. Halbuki Karaburun idhalâtı
4.000.000, Mersin'inki ise 6.000.000'a kadar inmiştir. Midilli, İskenderun,
Mısır, Sakız, Selânik, Urla ve Zonguldak gibi şehirlerden yapılan idhalât da
bir milyonu aşan rakamlara varmaktadır.

İzmir'e Osmanlı limanlarından yapılan idhalât, toplam idhalâta kıyaslan-
dığında kıymetlerle oranlar arasında her zaman paralellik bulunmadığı görü-
lür. Meselâ idhalâtın 23 milyona yaklaştığı 1900'de Mersin'in toplam içindeki
payı % 30,7 iken yarı yarıya azalma olduğu ertesi yıl oran % 10,1'de kalmış;
11 milyondan 21 milyona çıktığı 1903'de ise bu oran % 10,8'den % 17,9'a yük-
selmiştir. İstanbul'dan yapılan idhalât kıymetleri ile oranları da bazı yıllar
farklılık göstermektedir. 11 milyonluk idhalâtın yapıldığı 1900 yılında % 14,8
olan oran, 1901'de 14 milyona yaklaşan idhalâta rağmen % 11,7'de kalmıştır.

Tablo III

**Mersin, Karaburun ve İstanbul'un İzmir'in Limanlar arası
İdhalâtındaki payları (%)**

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Mersin	30,7	10.1	10.8	17.9	11.7	8.3	5.3	7	12
Karaburun	19.5	12	10	14.3	9	7.5	5.4	3.9	3
İstanbul	14.8	11.7	10.7	9.4	9.2	11.2	13.7	11.4	8

İzmir'den Osmanlı limanlarına yapılan ihracata gelince: 1900 yılı hariç, İz-
mir'den yapılan ihracatta Mısır ilk sırayı almakta, onu, İstanbul takip etmek-
tedir. 1901'den itibaren her ikisine yapılan ihracat da 10.000.000 kuruşu aş-
mış, hatta 1905'de Mısır'ınki 30.000.000'a yaklaşmıştır. Ancak 1906'dan

sonra bütün limanlara yapılan ihracatta genel bir düşüş görülmekte, Mısır ve İstanbul da bundan paylarını almaktadır. Ne var ki, kıymetlerdeki bu düşüş Osmanlı limanlarına yapılan ihracat içindeki paylara aynen aks etmiş değildir. Mısır'ın 1900'de % 13,7 olan İzmir ihracatındaki payı 1905'de % 29,8'e yükselmişken müteâkıp yılda % 10'luk bir düşüş kayd edilmiş, fakat bundan sonra düşüş devam etmeyerek 1908'de %22,2 ye ulaşmıştır. İstanbul için ise durum farklıdır. 1902 yılı (%19,6) istisna edilirse 1900'de % 15,4 olan ihracat payı devamlı düşüş göstererek 1907'de % 9'a inmiş; 1908'de ufak bir artış kayd edilmişse de 1906 oranına bile ulaşamamıştır. Üçüncü sırada gelen Selânik'in toplam ihracattaki payı ise hep % 10'nun altında kalmıştır. İdhalâtta ilk sıraları alan Mersin, Karaburun ve Çeşme'ye yapılan ihracat ise devre içinde giderek azalma göstermektedir.

Tablo IV

Mısır, İstanbul ve Selânik'in İzmir'in Limanlar arası ihracatındaki Payları (%)

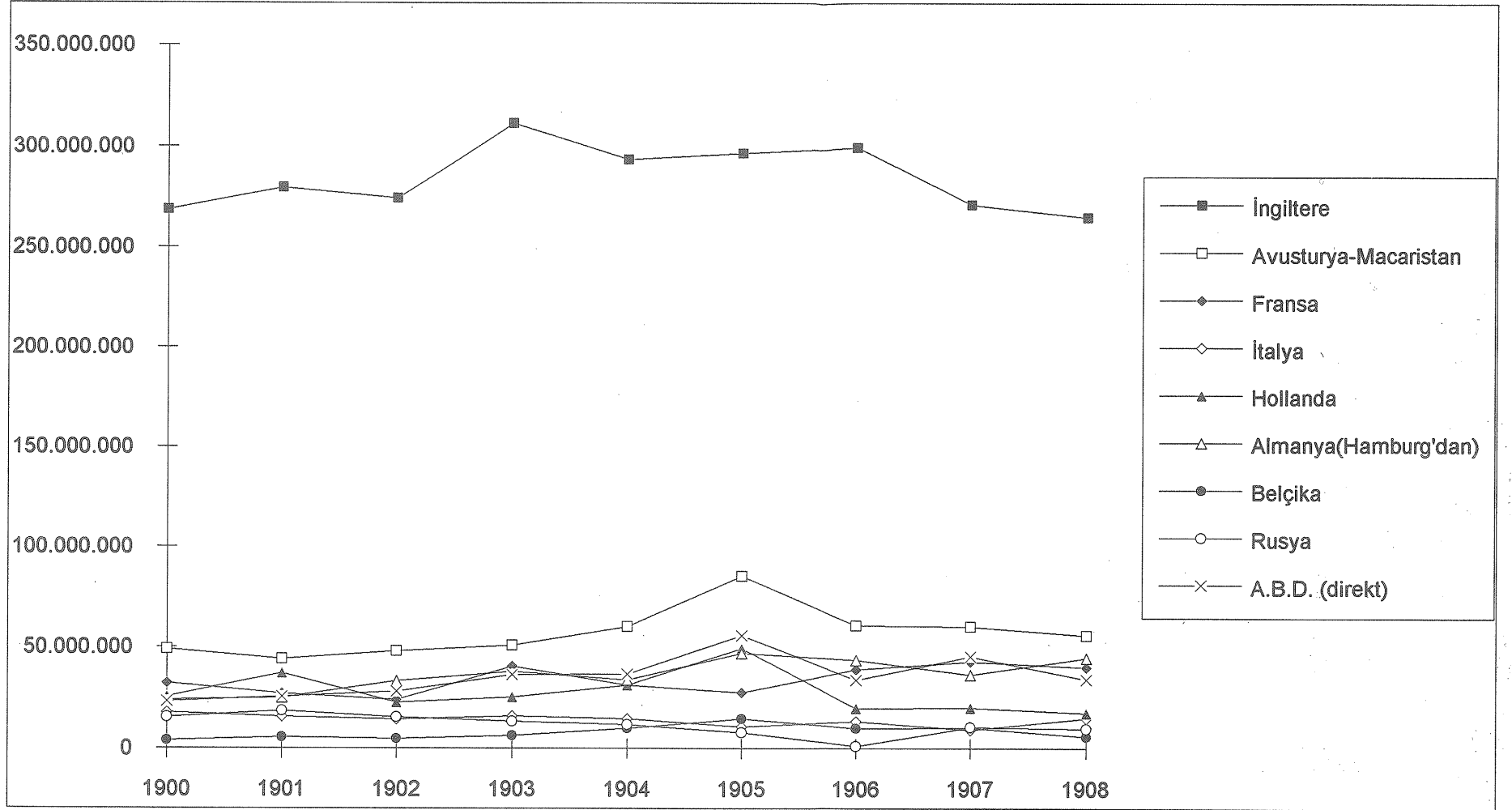
	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Mısır	13.7	17	20	17	21.2	29.8	19.8	20	22.2
İstanbul	15.4	14.4	19.6	14.2	12.5	11.8	11.6	9	11
Selânik	3	3.5	4.9	5.6	6.1	7.2	5.4	4.6	4.8

Sonuç olarak denilebilir ki, Osmanlı mahsûlleri, bütün liman şehirlerinden İzmir'e akmakta, bunların bir kısmı iç ticarete konu olurken çok büyük bir kısmı da yabancı ülkelere ihrac edilmektedir. Başka bir ifade ile İzmir, bu şehre gelen Osmanlı emtiasını dışarıya; yabancı malları ise Osmanlı şehirlerine sevk eden emme-basma bir tulumba vazifesi görmektedir.

Tablo I
İZMİR LİMANI İHRÂCATI (1900-1908)

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
İngiltere	268.701.557	279.686.030	274.577.141	311.458.677	293.729.614	296.690.985	299.697.180	271.383.689	265.140.120
Avusturya-Macaristan	49.010.018	44.006.156	48.121.752	50.772.078	60.239.579	85.209.163	60.782.540	60.234.191	55.893.210
Fransa	32.161.368	26.896.418	24.009.418	40.626.221	31.116.735	27.605.844	38.821.270	42.893.990	39.900.027
İtalya	17.807.191	15.728.230	14.417.205	15.883.633	14.589.017	10.844.661	13.401.645	9.198.220	14.868.590
Hollanda	25.348.523	37.026.084	22.533.948	25.132.632	31.303.354	49.369.523	19.886.020	19.933.470	17.486.620
Almanya(Hamburg'dan)	23.804.879	24.862.218	33.101.459	37.807.016	33.668.552	46.983.774	43.689.261	36.411.280	44.590.780
Belçika	3.955.470	5.506.822	4.824.969	6.208.016	9.883.157	14.660.800	9.848.980	10.215.690	5.838.240
Rusya	15.246.525	18.423.145	15.335.716	13.383.753	11.772.644	7.833.576	1.103.809	10.318.000	9.612.440
A.B.D. (direkt)	23.169.219	25.322.869	28.129.132	36.229.521	36.556.770	55.757.798	33.824.330	45.501.473	33.947.625
Romanya	3.506.281	5.218.900	6.102.047	4.609.770	5.361.105	5.846.146	8.298.538	7.126.309	3.948.680
Yunanistan	914.210	5.128.182	3.387.761	2.183.966	1.890.900	4.484.035	5.540.950	4.138.385	2.448.546
Bulgaristan	2.004.330	3.931.841	4.888.646	4.363.009	6.107.786	5.686.342	9.166.440	9.727.240	5.233.864
Hindistan (direkt)	14.880	111.778	115.316	539.757	42.700	177.660	126.000	175.400	285.600
Avustralya	1.523.084	1.714.929	746.467	2.115.673	702.222	5.112.377	2.406.980	1.085.500	2.038.000
İspanya	427.104	4.730.055	2.268.810	845.000	233.000	5.390.050	4.844.800	1.045.310	905.000
Danimarka	92.761	0	0	0	0	87.980	196.790	140.040	48.700
İsveç-Norveç	5.780	0	0	0	0	0	0	0	0
Çin	0	172.317	0	0	0	0	0	0	0
Kıbrıs	83.381	242.196	541.567	179.466	65.145	153.796	111.505	366.290	165.120
Transval	0	2.587	0	0	0	0	0	0	0
Japonya	37.853	0	0	9.045	0	242.000	0	0	0
İsviçre	0	0	0	76.095	0	0	348.330	0	0
Sırbistan	0	0	0	0	0	0	0	88.000	0
T o p l a m	467.814.414	498.708.170	483.101.354	552.423.328	537.262.280	622.136.510	552.095.368	529.894.477	502.351.162
Tuz	0	0	0	0	0	0	0	0	836.200
T O P L A M	467.814.414	498.708.170	483.101.354	552.423.328	537.262.280	622.136.510	552.095.368	529.894.477	503.187.362

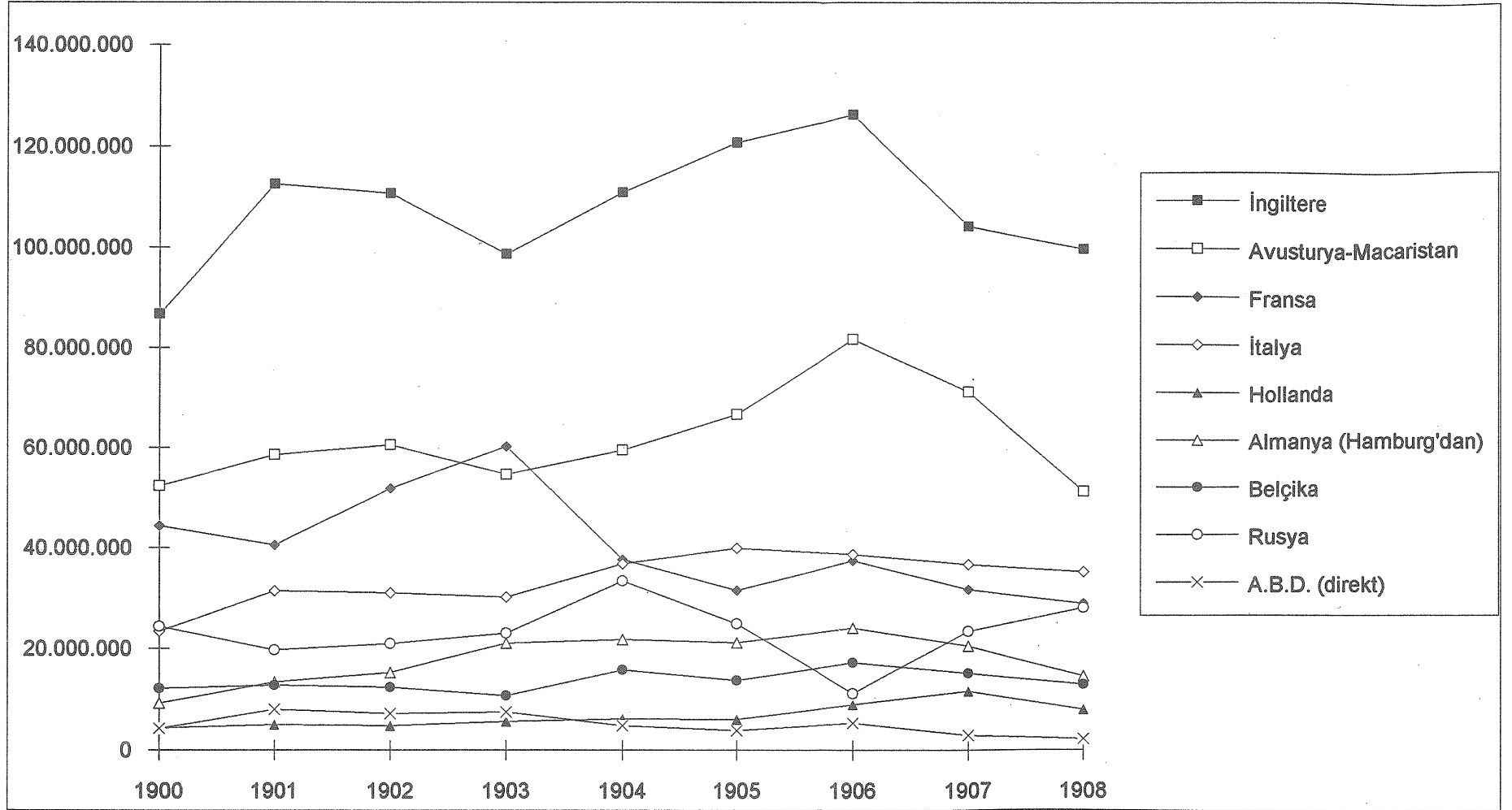
İZMİR LİMANI İHRACATI
(1900-1908)

Tablo II
İZMİR LİMANI İDHALATI (1900-1908)

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
İngiltere	86.759.938	112.620.701	110.676.739	98.674.632	110.961.750	120.813.460	126.252.710	104.333.770	99.869.380
Avusturya-Macaristan	52.330.911	58.581.873	60.517.982	54.641.560	59.475.630	66.671.360	81.733.540	71.272.240	51.414.870
Fransa	44.403.601	40.545.379	51.855.235	60.243.945	37.651.780	31.488.090	37.467.720	31.753.760	29.014.650
İtalya	23.490.414	31.409.418	31.011.451	30.209.046	36.813.680	39.911.140	38.712.410	36.764.350	35.378.130
Hollanda	4.406.788	4.956.479	4.825.730	5.628.153	6.161.880	6.023.610	8.931.560	11.675.110	7.995.670
Almanya (Hamburg'dan)	9.266.920	13.390.838	15.252.289	21.031.955	21.778.240	21.156.060	24.092.370	20.527.280	14.686.360
Belçika	12.133.498	12.771.786	12.377.247	10.659.100	15.761.100	13.728.500	17.215.940	15.185.100	12.948.000
Rusya	24.394.459	19.746.197	20.964.616	23.063.120	33.418.360	24.859.340	11.144.360	23.480.960	28.256.740
A.B.D. (direkt)	4.284.698	8.024.414	7.226.362	7.504.580	4.758.760	3.837.810	5.318.330	2.956.180	2.181.150
Romanya	10.703.174	10.050.749	6.973.587	7.948.183	9.327.830	15.679.310	21.379.850	17.446.970	16.684.340
Yunanistan	3.378.249	2.842.008	6.025.447	2.791.350	2.109.290	2.023.710	2.466.570	3.014.500	2.981.530
Bulgaristan	1.602.200	2.684.734	1.245.627	2.802.630	1.587.630	2.260.490	6.505.110	2.087.754	5.848.880
Hindistan (direkt)	4.032.878	4.656.422	5.174.313	7.964.410	7.933.010	7.875.290	15.795.620	11.112.810	15.442.430
İspanya	16.700	18.219	55.766	0	0	0		0	256.060
Danimarka	0	0	0	0	0	0	46.620	20.540	447.720
İsveç-Norveç	512.761	1.011.757	932.094	817.572	1.037.760	967.590	1.227.900	1.088.780	911.970
İran	3.076.572	3.937.910	2.781.355	4.632.800	3.706.190	2.996.030	3.761.500	2.169.000	2.390.000
Çin	500.165	1.681.113	3.504.412	5.282.680	2.622.760	2.452.910	1.893.560	4.263.830	5.144.120
Cezayir	9.716	11.218	4.445	6.310	19.230	12.490	35.190	11.120	4.420
Kıbrıs	679.394	228.628	43.104	115.200	373.380	33.520	41.120	195.300	69.300
Japonya	7.500	8.180	16.980	38.873	80.540	53.560	30.960	14.220	10.300
Portekiz	3.883	4.716	23.555	12.733	58.830	5.130	162.040	10.440	35.200
İsviçre	0	0	7.227	0	82.060	172.970	370.490	286.960	79.550
T o p l a m	285.995.209	329.182.739	341.495.563	344.068.832	355.719.690	363.022.370	404.585.470	359.670.974	332.050.770

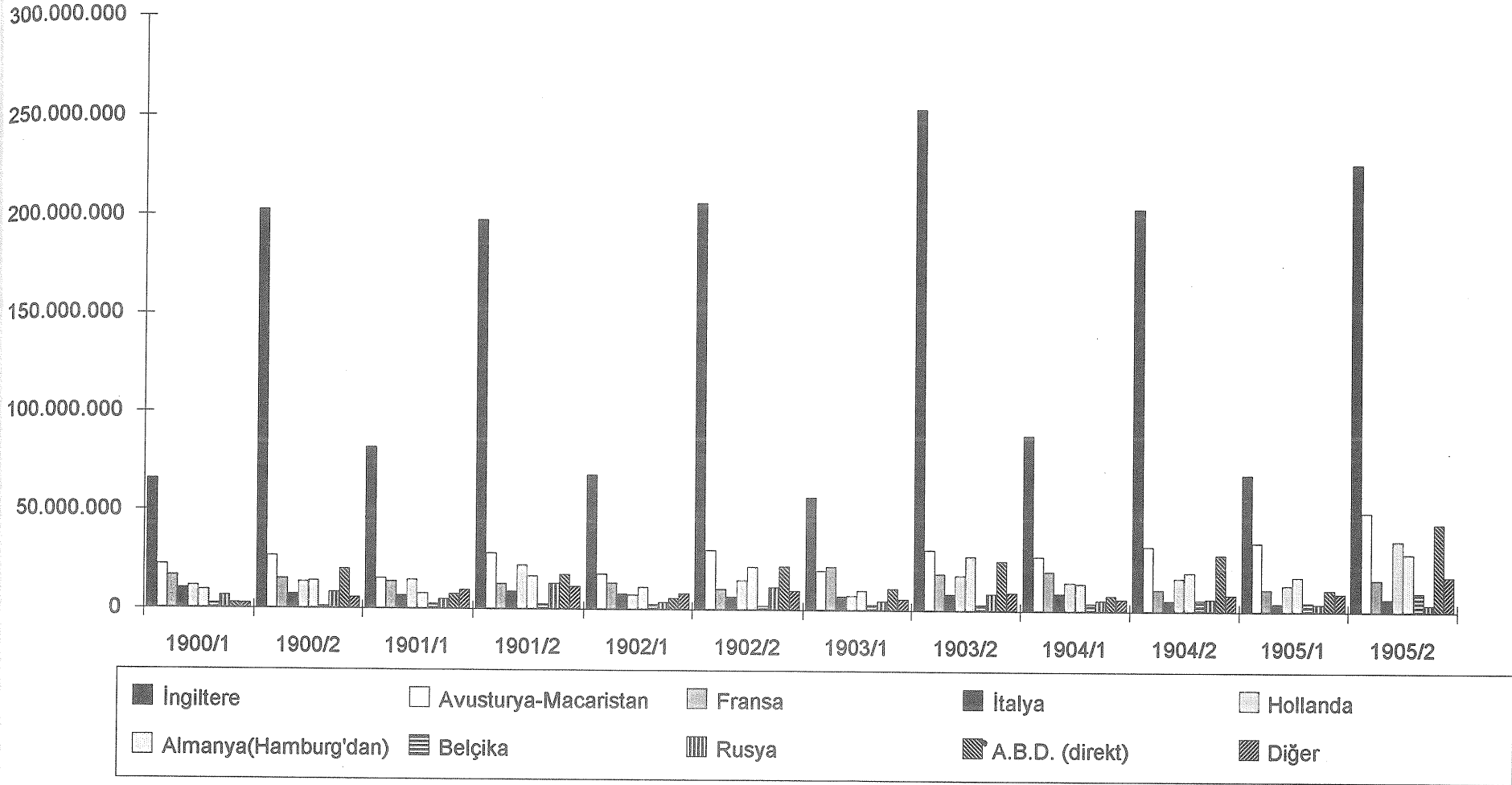
İZMİR LİMANI İDHALÂTI
(1900-1908)

Tablo III
İZMİR'İN YABANCI MEMLEKETLERE YAPTIĞI İHRACATIN YILIN İLK VE İKİNCİ YARILARINDAKİ DURUMU

	1900/1	1900/2	1901/1	1901/2	1902/1	1902/2	1903/1	1903/2	1904/1	1904/2	1905/1	1905/2
İngiltere	65.852.204	202.849.353	82.005.865	197.680.165	68.026.091	206.551.050	57.170.677	254.288.000	89.010.929	204.718.685	69.292.955	227.398.030
Avusturya-Macaristan	22.269.688	26.740.330	15.520.799	28.485.357	17.947.134	30.174.618	19.969.360	30.802.718	27.438.270	32.801.309	34.897.123	50.312.040
Fransa	16.875.609	15.285.759	14.090.027	12.806.391	13.470.090	10.539.328	22.074.221	18.552.000	19.949.547	11.167.188	11.310.574	16.295.270
İtalya	10.272.262	7.534.929	6.826.299	8.901.931	7.805.489	6.611.716	7.290.038	8.593.595	9.084.269	5.504.748	4.271.231	6.573.430
Hollanda	11.529.309	13.819.214	14.805.900	22.220.184	7.509.558	15.024.390	7.342.720	17.789.912	14.537.912	16.765.442	13.319.963	36.049.560
Almanya(Hamburg'dan)	9.567.849	14.237.030	8.009.307	16.852.911	11.325.466	21.775.993	10.138.694	27.668.322	13.902.289	19.766.263	17.565.064	29.418.710
Belçika	2.618.346	1.337.124	2.716.170	2.790.652	2.684.745	2.140.224	2.910.973	3.297.043	4.140.058	5.743.099	4.916.320	9.744.480
Rusya	6.717.525	8.529.000	5.165.399	13.257.746	3.739.806	11.595.910	4.721.951	8.661.802	5.468.220	6.304.424	4.104.646	3.728.930
A.B.D. (direkt)	3.002.009	20.167.210	7.771.325	17.551.544	5.967.543	22.161.589	11.129.021	25.100.500	7.917.843	28.638.927	11.160.618	44.597.180
Diğer	2.820.151	5.789.513	9.724.699	11.528.086	8.319.869	9.730.745	5.778.625	9.143.156	6.022.183	8.380.675	9.344.246	17.836.140
Romanya	1.193.147	2.313.134	1.725.413	3.493.487	2.697.973	3.404.074	1.493.645	3.116.125	2.420.242	2.940.863	2.318.656	3.527.490
Yunanistan	507.771	406.439	2.721.887	2.406.295	2.027.654	1.360.107	1.562.767	621.199	879.720	1.011.180	3.117.675	1.366.360
Bulgaristan	573.307	1.431.023	1.637.083	2.294.758	2.443.434	2.445.212	1.268.074	3.094.935	2.547.590	3.560.196	1.892.412	3.793.930
Hindistan (direkt)	14.880	0	32.213	79.565	58.839	56.477	492.907	46.850		42.700	132.000	45.660
Avustralya	368.104	1.154.980	378.893	1.336.036	217.967	528.500	437.673	1.678.000	139.277	562.945	542.137	4.570.240
İspanya	1972489	427.104	3.169.738	1.560.317	653.610	1.615.200	453.000	392.000		233.000	979.600	4.410.450
Danimarka	92.761											87.980
İsveç-Norveç	5.780											
Çin				172.317								
Kıbrıs	64.401	18.980	56.885	185.311	220.392	321.175	28.134	151.332	35.354	29.791	119.766	34.030
Transval			2.587									
Japonya		37.853					9.045				242.000	
İsviçre							33.380	42.715				
TOPLAM	154.345.103	316.289.462	176.357.902	343.603.053	155.115.660	346.036.308	154.304.905	413.040.204	203.493.703	348.171.435	189.526.986	459.789.910

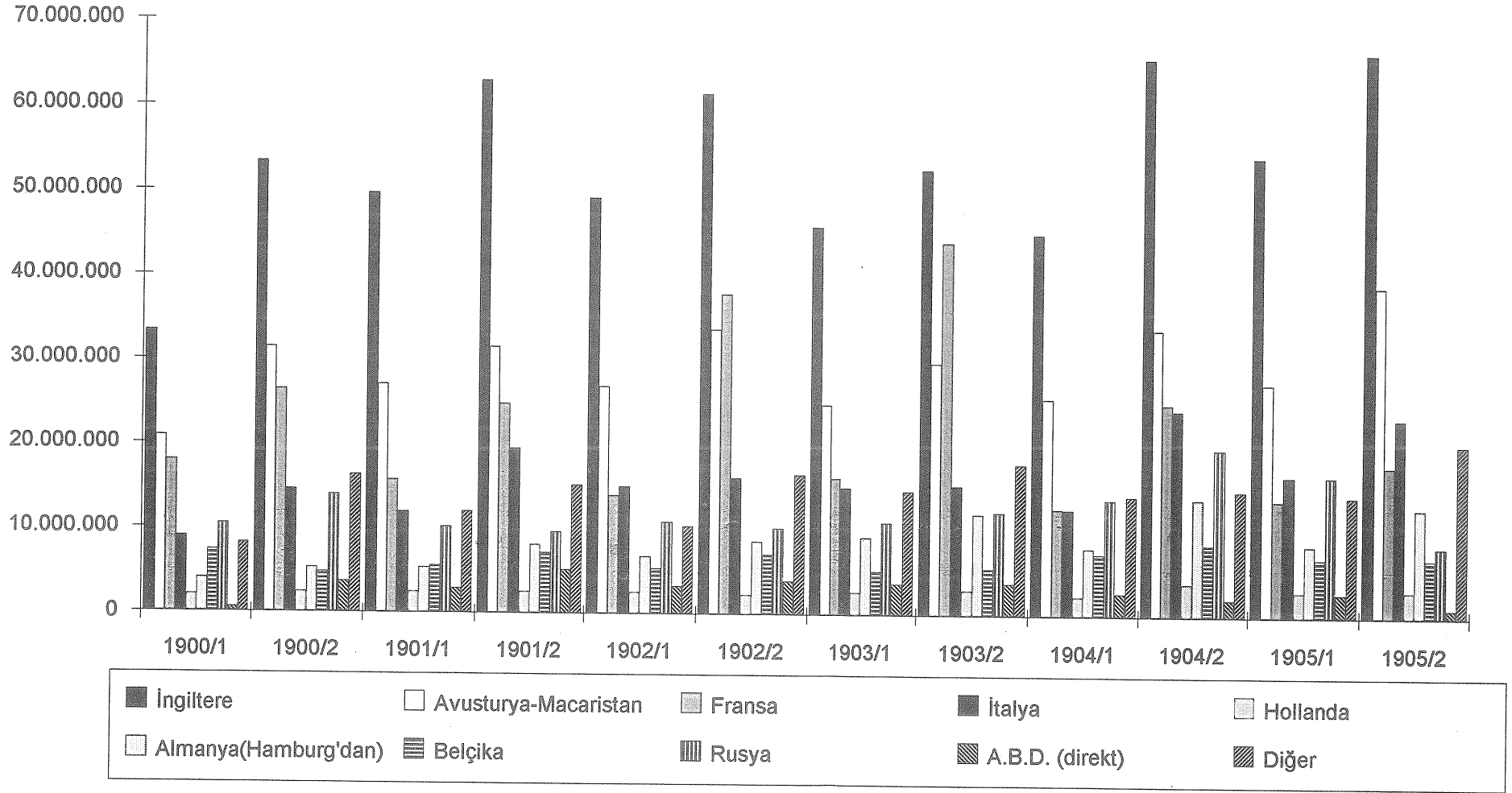
İZMİR'İN YABANCI MEMLEKETLERE YAPTIĞI İHRACATIN YILIN İLK VE İKİNCİ YARILARINDAKİ DURUMU

Tablo IV
İZMİR'İN YABANCI MEMLEKETLERDEN YAPTIĞI ALTIŞAR AYLIK İDHALÂTI

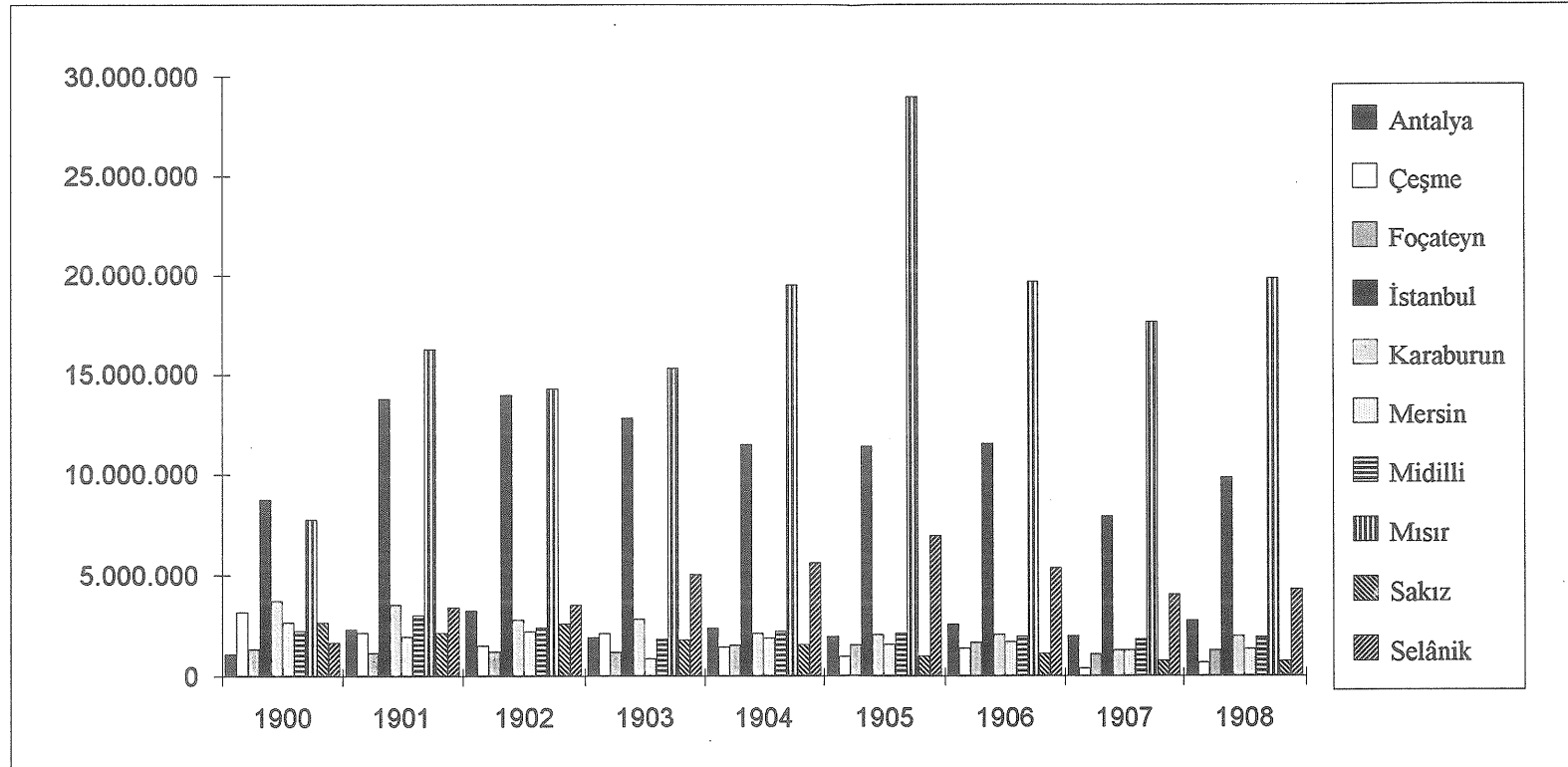
	1900/1	1900/2	1901/1	1901/2	1902/1	1902/2	1903/1	1903/2	1904/1	1904/2	1905/1	1905/2
İngiltere	33.346.896	53.413.042	49.691.564	62.929.137	49.186.001	61.490.738	45.976.052	52.698.580	45.164.580	65.797.170	54.320.170	66.493.290
Avusturya-Macaristan	20.858.797	31.472.114	27.083.860	31.498.013	26.840.158	33.677.824	24.869.600	29.771.960	25.619.160	33.856.470	27.564.380	39.106.980
Fransa	17.965.223	26.438.378	15.735.447	24.809.932	13.947.926	37.907.309	16.133.765	44.110.180	12.616.510	25.035.270	13.681.770	17.806.320
İtalya	8.945.992	14.544.422	11.941.622	19.467.796	14.962.332	16.049.119	14.940.186	15.268.860	12.497.150	24.316.530	16.545.910	23.365.230
Hollanda	2.014.751	2.392.037	2.450.203	2.506.276	2.531.849	2.293.881	2.680.253	2.947.900	2.287.410	3.874.470	2.929.660	3.093.950
Almanya(Hamburg'dan)	3.977.989	5.288.931	5.311.125	8.079.713	6.709.585	8.542.704	9.125.475	11.906.480	7.951.950	13.826.290	8.362.760	12.793.300
Belçika	7.338.384	4.795.114	5.602.383	7.169.403	5.311.507	7.065.740	5.152.160	5.506.940	7.301.720	8.459.380	6.885.530	6.842.970
Rusya	10.450.791	13.943.668	10.121.667	9.624.530	10.795.547	10.169.069	10.880.350	12.182.770	13.676.390	19.741.970	16.572.640	8.286.700
A.B.D. (direkt)	593.680	3.691.018	2.860.315	5.164.099	3.283.038	3.943.324	3.696.460	3.808.120	2.689.630	2.069.130	2.793.590	1.044.220
Diğer	8.213.703	16.310.279	11.970.522	15.165.132	10.310.936	16.476.976	14.580.051	17.832.690	14.129.490	14.809.020	14.162.900	20.370.100
Romanya	3.577.037	7.126.137	4.527.067	5.523.682	2.457.331	4.516.256	3.175.543	4.772.640	5.114.740	4.213.090	5.855.970	9.823.340
Yunanistan	2.284.308	1.093.941	1.212.721	1.629.287	2.372.858	3.652.589	1.486.760	1.304.590	850.380	1.258.910	1.139.600	884.110
Bulgaristan	204.939	1.397.261	484.248	2.200.486	163.883	1.081.744	966.820	1.835.810	200.390	1.387.240	502.160	1.758.330
Hindistan (direkt)	653.830	3.379.048	1.457.255	3.199.167	2.125.597	3.048.716	1.822.770	6.141.640	3.453.690	4.479.320	3.254.500	4.620.790
İspanya		16.700	18.219		29.633	26.133						
İsveç-Norveç	191.355	321.406	389.300	622.457	491.127	440.967	528.122	289.450	444.570	593.190	440.140	527.450
İran	933.712	2.142.860	2.186.320	1.751.590	824.010	1.957.345	2.785.200	1.847.600	1.909.470	1.796.720	1.369.380	1.626.650
Çin	455.627	500.165	1.506.910	174.203	1.802.237	1.702.175	3.774.490	1.508.190	2.018.610	604.150	1.415.470	1.037.440
Cezayir	5.819	3.897	11.218			4.445	3.220	3.090	11.300	7.930	10.770	1.720
Tunus		790										
Kıbrıs	362.703	316.691	177.264	51.364	27.280	15.824	14.450	100.750	70.440	302.940	26.920	6.600
Japonya		7.500		8.180	16.980		19.553	19.320	45.830	34.710	53.560	
Portekiz		3.883		4.716		23.555	3.123	9.610	10.070	48.760		5.130
İsviçre						7.227				82.060	94.430	78.540
T o p l a m	121.919.909	172.289.003	154.739.230	201.579.163	154.189.815	214.093.660	162.614.403	213.867.170	158.063.480	226.594.720	177.982.210	219.573.160

İZMİR'İN YABANCI MEMLEKETLERDEN YAPTIĞI ALTIŞAR AYLIK İDHALÂTI

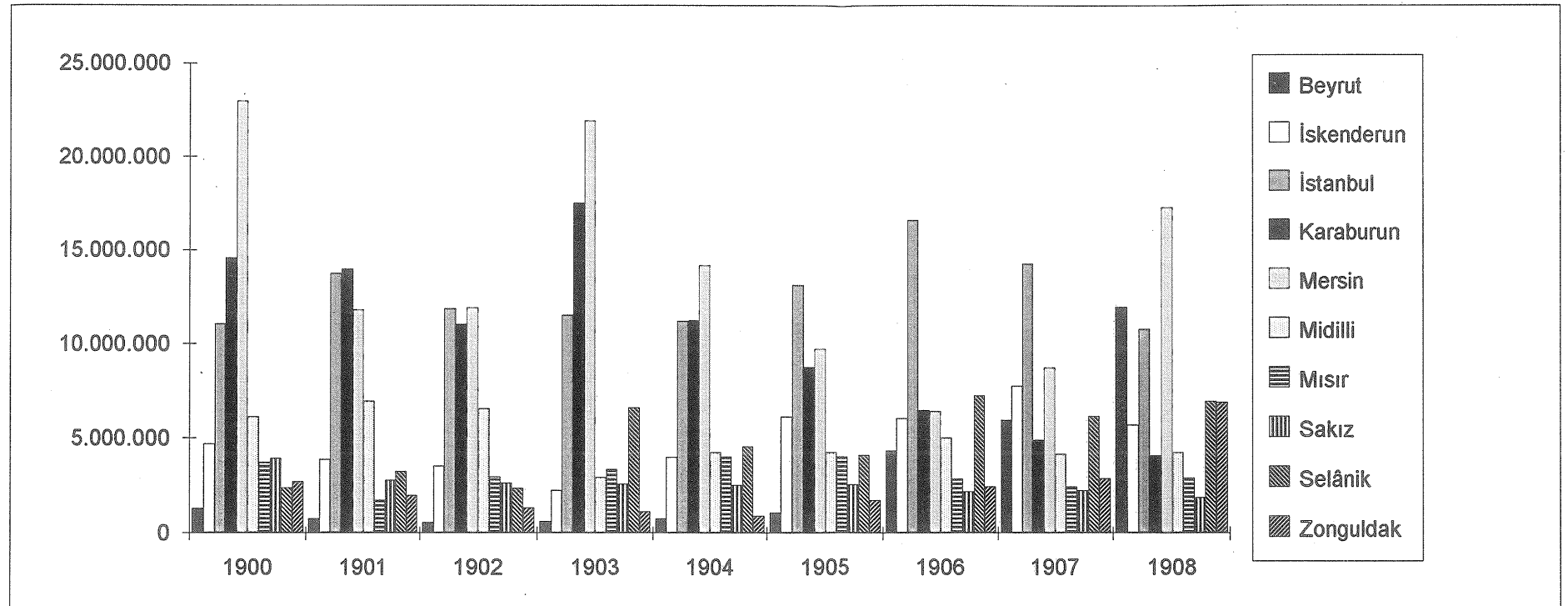
Tablo V
İZMİR'İN BAZI LİMANLARA YAPTIĞI OSMANLI EMTİASI İHRACÂTI

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Antalya	1.086.157	2.326.054	3.246.685	1.928.732	2.378.642	1.960.133	2.566.467	2.011.709	2.775.942
Çeşme	3.174.339	2.154.126	1.505.646	2.114.061	1.445.313	986.837	1.379.407	392.270	684.800
Foçateyn	1.355.661	1.166.239	1.217.932	1.202.939	1.543.245	1.539.901	1.682.763	1.096.440	1.297.446
İstanbul	8.750.317	13.773.404	13.971.350	12.804.338	11.492.583	11.422.396	11.528.987	7.916.105	9.832.480
Karaburun	3.731.543	3.542.841	2.803.678	2.829.741	2.140.819	2.049.730	2.064.166	1.281.877	2.005.150
Mersin	2.660.720	1.958.438	2.214.330	873.183	1.888.367	1.594.133	1.711.668	1.280.720	1.348.100
Midilli	2.237.264	3.026.759	2.417.434	1.842.394	2.225.694	2.140.202	1.969.150	1.822.314	1.917.950
Mısır	7.749.855	16.279.472	14.299.482	15.329.079	19.520.471	28.988.036	19.679.393	17.661.897	19.836.940
Sakız	2.662.855	2.152.135	2.611.758	1.805.128	1.585.216	994.612	1.133.443	778.477	738.101
Selânik	1.678.656	3.404.282	3.519.634	5.051.296	5.624.993	6.963.243	5.375.889	4.031.283	4.293.814

Tablo VI
İZMİR'İN BAZI LİMANLARDAN YAPTIĞI OSMANLI EMTİASI İDHALÂTI

	1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908
Beyrut	1.297.163	758.430	565.912	604.880	753.467	1.086.095	4.324.200	5.944.380	11.954.510
İskenderun	4.691.677	3.872.126	3.514.056	2.229.900	3.986.548	6.118.390	6.038.550	7.753.490	5.690.500
İstanbul	11.065.907	13.721.268	11.839.196	11.527.446	11.190.292	13.098.539	16.601.512	14.243.464	10.781.310
Karaburun	14.561.624	13.975.851	11.019.423	17.495.033	11.234.696	8.735.895	6.469.474	4.903.300	4.055.000
Mersin	22.983.148	11.800.260	11.926.411	21.923.101	14.171.796	9.699.758	6.396.330	8.723.600	17.278.930
Midilli	6.131.245	6.941.107	6.538.556	2.916.190	4.229.580	4.226.117	5.018.320	4.156.700	4.230.200
Mısır	3.708.443	1.723.978	2.944.248	3.349.338	4.014.494	3.997.342	2.831.813	2.452.550	2.903.150
Sakız	3.922.774	2.788.684	2.647.784	2.587.387	2.526.675	2.552.028	2.189.370	2.240.210	1.878.490
Selânik	2.392.246	3.248.623	2.365.167	6.601.751	4.547.551	4.099.180	7.237.245	6.138.348	6.945.500
Zonguldak	2.695.317	1.992.000	1.315.600	1.132.000	903.000	1.723.000	2.430.000	2.870.000	6.880.000

***Kurtuluş Savaşı Günlerinde Yunan İstilâcılarının
Batı Anadolu'da Uyguladığı Siyaset***

Salâhi R. Sonyel

Anadolu'nun güneybatı bölgesinin Yunanistan'a ilhak edilmesiyle ilgili ilk öneri, 1915 yılının Ekim ayında, İngiltere Dışişleri Bakanı Sir Edward Grey'ce öne sürülmüştü.⁽¹⁾ İngiliz yönetimi, Yunanistan'ı, İtilâf Devletleri'nden⁽²⁾ yana savaşa sokmak amacıyla, İzmir bölgesi ve Kıbrıs adasını Yunan yönetimine öneriyordu;⁽³⁾ ama Alman yanlısı olan Yunan Kralı Konstantin buna engel olunca, Yunan Başbakanı (Giritli) Eleftherios Venizelos, İtilâf Devletleri'nin de yardımıyla, Konstantin'e karşı ayaklanarak onu tahtından çekilmeye zorluyor ve Yunanistan'ı İtilâf Devletleri'nden yana savaşa sokmayı başarıyordu.⁽⁴⁾

Yunanistan'ın pek az emek harcadığı savaş sonucunda, İngiltere Başbakanı David Lolyd George'a 2 Kasım 1918'de bir yazı gönderen Venizelos, Küçük Asya'nın Yunan olan batı bölgesinin Yunanistan'a ilhak edilmesini, İtilâf Devletleri'nin uğrunda savaşmış olduğu ilkeler adına diliyor;⁽⁵⁾ İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri başkanlarının oluşturduğu 'Üç Büyükler', 6 Mayıs 1919'da, büyük gizlilik içinde aldıkları bir kararla, Venizelos'u, İzmir'i Yunan askerleriyle işgale çağırıyordu.⁽⁶⁾ Oysaki, 18 Ocak 1919'da, İngiltere Genel Kurmay Başkanlığınca kaleme alınan ve Yunanistan'ın savaş amaçlarıyla ilgili olan gizli bir memorandumda, Yunan aşırı eğilimlilerince hak iddiasında bulunulan tüm Batı Anadolu Bölgesinin ve üstelik, Yunanistan'a 1915'de öneriler bölgenin bu ülkeye verilmesinin etnolojik bakımdan haklı gösterilemeyeceği vurgulanmıştı.⁽⁷⁾

Bu görüşü birçok İngiliz ve Amerikan öğeleri doğruluyordu. Örneğin, İzmir'deki İngiliz Ticaret Odası Başkanı, 14 Şubat 1919'da İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserine gönderdiği yazıda şu uyarıda bulunuyordu:

"Bu ilin Yunanistan'ca yönetilmesi, büyük bir ordunun seferber edilmesini gerektirecek, Makedonya ve Girit'teki koşullara benzer bir durum yaratacaktır".⁽⁸⁾

Başta Dr. Alexander MacLaghlan olmak üzere, ABD'li kimi misyonerler, Amerika İncil Örgütünün İstanbul Şubesi Sekreteri Dr. James L.Varton'a 15 Şubat'ta gönderdikleri 'kişisel ve gizli' işaretli yazıda özetle şöyle diyorlardı:

"Türkiye'nin bu bölgesini, (Batı Anadolu), Yunan yönetimine vermenin, bu ülkenin ve dünyanın en iyi çıkarları yararına olmayacağı konusundaki güçlü duygularımıza sorumlu çevrelerin dikkatini çekmeyi görevimiz sayarız... Grek olmayanların inancı şudur: Greklerin buraya gelmesi, Grek olmayanların tüm çıkarlarına karşı adaletsizlik ve ayrımcılık yaratacaktır... Şimdiki durumda Yunanistan, birçok yabancı nüfusu ve özellikle Greklerin oldukça nefret ettiği çok sayıda Türk nüfusu bulunan bir ülkeyi yönetmek yeteneğine sahip değildir. Bu çağda, Yunanis-

tan gibi egoist amaçları olan tolerans ve hoşgörü sahibi olmayan ve ulusal karakter dengesinden yoksun bulunan hiçbir ulus, çoğunluğundan nefret ettiği çok, sayıda yabancı nüfusu olan bir ülkeyi sorumluluğu altına alma hakkına sahip olamaz.'

ABD'li misyonerler, Dr. James Barton'u, durumu ABD yönetiminin dikkatine sunmaya çağırıyorlardı.⁽⁹⁾

İzmir'de yaşayan H.O. Whittall adlı bir İngiliz işadamaı da, İzmir'deki İngiliz Ticaret Odası'na 22 Şubat'ta gönderdiği yazıda, ülkedeki Rumların, bir zamanlar uşaklığını yaptıkları Türklerin efendisi olmalarını sağlayacak ve eski efendilerini çigneyerek onlara bunu kabul ettirecek bir amaçla birleştiklerini kaydediyor, şöyle diyordu:

'Bu ilin Rumları, eski efendilerini kesinlikle ayaklar altına alacak;... onların duygu ve geleneklerini o biçimde çigneyeceklerdir ki, yasal olmayan tüm bu davranışları zorbalık niteliğini alacaktır.'

İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe da bu görüşlere katılıyor; Rumların, Müslüman komşularını istismar ederek onlara zulüm yaptıklarını doğruluyordu.

1919 yılı Şubat ortalarına doğru Aydın ilindeki durum, Greklerle Rumların aşırı davranışları yüzünden kötüye gidiyordu. İngiliz belgelerine bakılacak olursa, Greklerle Rumlar, Türk köylerine giriyor; diledikleri herşeyi ele geçiriyor; Türk kadınlarına saldırıyor; dahası, silâhlanarak, minarede ezan okuyan bir müezzine ateş ediyorlardı.⁽¹¹⁾ Grek ve Rum basını, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verileceğini öne sürerek halkı kışkırtıyor, Rum halkı ise, herhangi bir olanağa karşı gizlice silâhlanıyordu.⁽¹²⁾ İngiltere Dışişleri Bakanlığı, bu kışkırtmayı Atina'nın başlattığına inanıyor; Yunanlılar İzmir'e çıkarsa, kan dökülmesini önlemek için Bağlaşıklarca ivedi önlemler alınması gerektiğini, o sırada Paris'te bulunan Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a bildiriyordu. Bakanlık yetkililerinden George Kidston, 14 Mart'ta kaleme aldığı bir derkenarda özetle şöyle diyordu:

'Çok geçmeden Aydın ilinde ciddi olaylar çıkmasını bekleyebiliriz. Kışkırtma, kendiliğinden meydana gelmemiştir; bilâkis, Atina'nın eseridir. Grekler, yalnız Küçük Asya'da değil, Paris ve Londra'da, propaganda amacıyla para harcıyorlar'.

Bu arada, Yunanistan'ı Anadolu'ya sokmamak için yapılan uyarılar sürüyordu. İngiliz donanmasına mensup Deniz Yarbayı Heathcote-Smith, 4 Mart'ta kaleme aldığı bir memorandumda şöyle diyordu:

'...Ülkenin (Batı Anadolu'nun), sahil bölgesini denetsiz olarak Yunanistan'a teslim etmek çılgınlıktan da kötü olacaktır... Elen Krallığı'nın tarihi, kişisel kıskançlık ve çürüklükle (bozuklukla) doludur...; dolayısıyla, Grekler, ideal yöneticiler değillerdir'.

Yarbayın bu görüşlerine İngiliz Yüksek Komiseri vekili Amiral Richard Webb de katılıyor, şöyle diyordu:

'Aydın ilinin, denetsiz olarak Yunanlılara bırakılmasına kesinlikle karşı olduğumu vurgulamak isterim. Geçmişteki deneyler, Yunanlıların, kendilerini bile yönetemediklerini göstermiştir. Onların bu ulusal ve idari yeteneksizliği, Türklere karşı duydukları düşmanlığa eklenirse, kuracakları yönetimin felâketten başka birşey olmayacağına inanmak için neden gereksizdir'.⁽¹⁴⁾

İngiliz ordusuna mensup Yarbay Ian M. Smith, 4 Mart'ta kaleme aldığı raporda, Aydın'ın Yunanlılarca işgalinin düzensizlik ve kanlı olaylara yol açacağı; Türklerin Yunan işgaline uysallıkla boyun eğmeyecekleri; bu işgalin, sonuçta, Türk unsurunun imhasına veya Aydın'dan kovulmasına yol açacağı uyarısında bulunuyordu.⁽¹⁵⁾ O sırada, Paris Barış Konferansı adına araştırma yaparak rapor hazırlamak için İzmir'e giden Amerikalı bir uzman, İstanbul'a dönünce, Greklerin, yönetici olma yeteneğine sahip olmadıklarını; 'oldukça ümitsiz bir azınlık' olduklarını; tutumları ve propaganda davranışları yüzünden İzmir'deki durumun gergin olduğunu bildiriyordu.⁽¹⁶⁾ Bunu, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe da, Dışişleri Bakanı Balfour'a 21 Mart'ta gönderdiği yazıda doğruluyor, Osmanlı Rumlarının duygularını kamçılamak için yapılan girişimlerin oldukça tehlikeli bir durum yarattığını bildiriyordu.⁽¹⁷⁾

Bu sırada, Batı Anadolu'nun Yunanistan'a verilmesi olasılığından kaygılanmaya başlayan kimi Türk öğeleri de harekete geçiyordu. Örneğin, İzmir Belediye Başkanı Hasan Paşa, Manisa Belediye Başkanı Bahri Bey, Balıkesir Belediye Başkanı Emin Bey, Denizli Belediye Başkanı Hacı Tevfik Efendi, Muğla Belediye Başkanı Rauf Bey, İzmir Müftüsü Ali Hoca ve öteki birçok öğeler, İstanbul'daki İngiliz Yüksek komiserine 20 Mart'ta gönderdikleri telyazısında, temsil ettikleri yörelerin Türkiye'den koparılmalari konusundaki önerilere karşı çıkıyorlardı.⁽¹⁸⁾ Öte yandan, İzmirli İngiliz tüccarı David Forbes, İngiliz öğelerinden Sir George Riddell'e 29 Mart'ta gönderdiği özel yazıda şöyle diyordu:

'İzmir kentinde, her iki yan da çirkin olaylar çıkıyor; ama bunun nedeni, Türkleri ürküten, Yunan propagandasıdır. Bu ülkeyi veya herhangi bir bölümünü bu sırada Yunanlılara vermenin korkunç bir hata olacağı kanısındayım'.⁽¹⁹⁾

Bu protestolara, İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri vekili Amiral Richard Webb de katılıyor, Dışişleri Bakanlığına 3 Nisan'da gönderdiği 'oldukça gizli' işaretli kapalı telyazısında, İzmir'in ve Aydın ilinin büyük bir bölümünün Yunanistan'a verilmesinin, gelecekteki belâların tohumunu serpmekle kalmayıp, özellikle İslâm Dünyası'ndaki İngiliz çıkarlarına zarar getireceğini; Yunanistan'ın bu bölgeyi yönetemeyeceğini; esasen bunun self-determinasyon ilkesine de karşıt olacağını vurguluyor, telyazısına şöyle son veriyordu; 'Tüm Levant'ın barışı ve güveni tehlikededir; korkarım ki, kanlı bir savaşı yatıştır-

mak ve düzeni yeniden kurmak işi bize (İngiltere'ye) düşecektir'.⁽²⁰⁾

Bu arada Yunanlılardan daha önce davranan İtalyanlar 3 Nisan'da Antalya'ya asker çıkarıyor; kuzey-batı doğrultusunda ilerlemeye başlıyordu.⁽²¹⁾ Durumdan kaygılanan İngiltere Dışişleri Bakanı vekili Lord Curzon, 22 Nisan'da kaleme aldığı bir memorandumda, Selânik kapılarının dışında, 7 kilometrelik bölgede bile düzeni sürdüremeyen Yunanistan'a, 'İzmir gibi yüce bir kenti veya Aydın gibi bir ili işgal ederek yönetmek izni mi verilecek?' diye soruyor, 'bu olursa, Küçük Asya'nın her yanının geniş bir mezbaha haline geleceği' uyarısında bulunuyor; Küçük Asya'da, savaş sonunda meydana gelen coğrafi sınırlar dışında, bölme veya güdüm siyaseti izlenilmemesi önerisinde bulunuyordu.⁽²²⁾

Tüm bu uyarılara kulaklarını tıkayan Batı'nın yüce politikacıları, ABD Başkanı Woodrow Wilson, İngiltere Başbakanı David Lloyd George ve Fransa Başbakanı Georges Clemenceau, 6 Mayıs'ta, İtalya başbakanının yokluğundan yararlanarak, büyük gizlilik içinde aldıkları bir kararla, Yunan Başbakanı Eleftherios Venizelos'u, İzmir'i Yunan askerleriyle işgale çağırıyorlardı. Dokuz gün sonra, Yunan istilâ gücü, Amerikan, İngiliz, Fransız ve Yunan savaş gemilerinin koruyuculuğunda İzmir'e çıkıyor; Türk halkına karşı birçok aşırı taşkınlıklarda bulunuyor ve İtilâf Yüksek Konseyi'nin yönergelerine karşıt olarak, tüm Aydın ilinin istilâya başlıyordu.

Venizelos, İzmir halkına hitaben yayımladığı bildiride, Yunanistan'ın, düzen ve güvenliği korumak için İzmir'i işgal ettiğini bildiriyor; 'ulusal özgürlük İncilinin kuryesi' olarak bir gün İzmir'i ziyaret etmek umudunu dile getiriyordu. Yunan istilâ gücü komutanı Albay Zafiriu da yayımladığı benzer bir bildiride, askerlerin, herkesin dini inançlarına, töre ve geleneklerine saygı göstereceğini bildiriyor; halka, ölçülü davranmasını ve sükûnu korumasını öneriyordu.⁽²³⁾ Bu önerilere karşın, Yunan istilâ gücü mensupları, Türk halkına karşı öylesine tüyler ürpertici kırım davranışlarında bulunuyordu ki,⁽²⁴⁾ Bağlaşıklar arasında bile onlara karşı bir akım başlıyor; Barış Konferansı, 18 Temmuz 1919'da bir soruşturma komisyonu kurmak zorunda kalıyordu. Komisyon, 14 Ekim'de konferansa sunduğu raporunda, İzmir'de çıkan olayların suçunun büyük bir kısmını Yunanlılara yüklüyordu. Bu rapor Yunanlıları o denli kötülüyordu ki, yayımlanmasına izni verilmiyor; ama daha sonra Fransız basınına yansıyor.⁽²⁵⁾

Batı Anadolu'nun Yunanlılarca işgalinden sonra her yanda zulüm, yağma ve kırım olayları kaydedilmeye başlıyordu. Haziran'da Menemen ve Aydın kırımı, Temmuz'da Nazilli, Manisa, Çengeller, Hamzalı, Yeni Çiftlik, Narlı kırımları; daha sonra da Tire, Ödemiş, Sarıklı, Afyon, Yalova, Orhangazi ve daha birçok kasaba ve köylerde Yunan zulmü ve kırımları yer alıyordu.⁽²⁶⁾

21 Mayıs 1919'da İzmir'e ulaşan Yunan Yüksek Komiseri Aristidis Steryias'in görevlerinden biri de, İzmir'in Yunanlılarca işgali sırasında çıkan ve ileride kaydedilecek olan Yunan taşkınlıklarını önlemek, Türk ve öteki Müslü-

man halkı yatıştırarak onların güvenini kazanmak ve yaratılmış olan kötü Yunan imajını ortadan kaldırmaktı. Steryiadis, 1861'de Girit'te doğmuştu. Selânikli bir Grek ailesine mensuptu. Paris'te hukuk öğrenimi yapmış; Girit isyanlarına karışmış, 1917 ile 1919 yılları arasında Eleftherios Venizelos hükümetine, Müslüman yasası uzmanı olarak danışman olmuş, Epir'de genel vali görevinde bulunmuştu.

Yunanlıların Batı Anadolu'daki yenilgisinden sonra Güney Fransa'ya yerleşerek hayatının sonuna dek (1950) orada kalacak, Yunanistan veya Anadolu'ya bir daha ayak basmayacaktır. Anılarını yazmış olmakla birlikte, bunları yayımlamamış ve ölümünden sonra anıları kaybolmuştur. Onun 1919-22 yılları arasında İzmir'de Yunan yüksek komiseri iken yapmış olduğu yazışmaların birçoğu Atina'da, Yunan arşivinde korunmaktadır. Bu arşivleri İngiliz yazarı Michael Llewellyn-Smith inceleyerek, **Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922** (İyonya Düşü: Yunanistan Küçük Asya'da) adlı yapıtını kaleme almıştır.⁽²⁷⁾

Steryiadis İzmir'e çıktından dört gün sonra, yani 25 Mayıs'ta, İzmir valisi Kambur İzzet onunla görüşüyor; daha sonra basına verdiği demeçte Steryiadis'i 'yetenekli ve nazik bir kişi' olarak nitelendiriyor; kendisine her türlü kolaylığı göstermeye söz verdiğini' açıklıyordu.⁽²⁸⁾ İngiliz yazarı Llewellyn-Smith de Steryiadis'in Rumlardan çok Müslümanlara yardımcı olduğunu iddia eder.⁽²⁹⁾ "Yunan uygarlığını" Batı Anadolu'ya yaymak konusunda Venizelos'tan sıkı yönerge almış bulunan Steryiadis, patronunun buyruğunu yerine getirmek için gerçekten bütün çabalarda bulunuyor, kimi Yunan komutanlarınca destekleniyordu. Örneğin, 11 Temmuz 1919'da İzmir'e ulaşan Yunan Başkomutanı General Paraskevopoulos, Aya Fotini kilisesinde Rumlara konuşurken onları, Müslümanlara şöyle seslenmeye çağırıyordu: 'Hak birliği, adalet, özgürlük ve din birliğinin simgesi olan mavi-beyaz (Yunan bayrağının) altında birleşerek birlikte yaşayalım'. Kendisi ise Müslümanlara şöyle sesleniyordu: 'Şimdiye dek sağlayamadığınız gönence kavuşacaksınız. Beni üzecek bir davranışta bulunmayacağınızı umuyorum.'⁽³⁰⁾

Buna karşın, bazan sivil ve askeri çıkarlar çatıştığı için, Steryiadis'i dinlemeyen kimi Yunan komutanlarıyla arası açılıyor; kimi Yunan komutanları da erlerini etkin biçimde denetlemiyor veya başıboş bırakıyor ve böylece Batı Anadolu, Steryiadis'in de kaygılandığı gibi, zamanla bir Yunan mezbahası biçimine geliyordu. 1919 yılı Eylül'ünde İzmir'e getirilen yeni Yunan erleri kent içinde yürürken şu şarkıyı söylüyordu:

'Şimdi ki fustanella İzmir'e geldi,
Fes ortadan kalkacak, Türkün kanı akaçak;
Şimdi ki İzmir'i aldık, Ayasofya'ya uçalım;
Camiler yerle bir edilecek
Ve onların üzerlerine hac dikilecek'.⁽³¹⁾

İngiliz, Fransız ve İtalyan temsilcilerinin 14 Temmuz 1919'da İzmir'de ka-

leme almış oldukları bir raporda, Aydın ilindeki durumun her geçen gün git-tikçe kötüleştiği; bunu Yunan işgalinin yaratmış olduğu ve Yunan tutumu-nun durumu daha da vahimleştirdiği belirtiliyordu. Yunanlılarla Türkler ara-sındaki geleneksel düşmanlıktan söz ediliyor. Yunan sivil ve askeri katlarının bu durumla başa çıkamadığı; onların buyruklarına uyulmadığı kaydediliyor, şöyle deniyordu:

'Steryiadis iyi niyet gösteriyor, ama Ortodoks papazlarının ve yerel Rum halkının düzenleriyle çevrili bulunuyor; onlarla görüş çatışmaları vardır. Bu rahatsız ve öc alıcı ögelerin işbirliği yapması, onun görevini güçleştiriyor... Bu da Yunan ordusunun başıboş kalmasına yol açıyor; bu ordu, kırimlar, yağmalar yapıyor...⁽³²⁾

İngiliz belgelerine bakılacak olursa, Batı Anadolu'da birçok Türk ögeleri, Yunan taşkınlıklarına karşı koymaya çalışıyordu. Bunların başında, 28 Mayıs 1919'da Ayvalık'ta Yunanlılara karşı ilk direnişi başlattığına inanılan milis gücü komutanı Yarbay Ali (Çetinkaya);⁽³³⁾ İzmir eski valisi Nurettin Paşa;⁽³⁴⁾ ve milis komutanı Demirci Mehmet Efe, Yunan başkomutanına 20 Ekim 1919 tarihinde gönderdiği yazıda şöyle diyordu:

'Yunan askerlerinin Aydın'a çıkışı, yüzyıllar boyunca düzen ve uyum içinde yaşamış bulunan Rum ve Türk halkının talihsizliğinin başlangı-cını oluşturmuştur. Türklere kötü işlem yapılmakta olduğunu ve bunun son günlerde arttığını öğrenmiş bulunuyorum. Bu durumu sizin de dile-mediginize eminim. Türk ve Müslüman oldukları için uygarlık hakla-rından yoksun bulundukları sanılan kardeşlerimize karşı uygulanmak-ta olan bu kötü işlemin sürüp gitmesi, bize, misilleme davranışında bulunma hakkını vermekle birlikte, uygulamakta olduğumuz siyaset ve almış olduğumuz terbiyeye göre adalete saygı gösterdiğimiz için, şimdi-lik yeterince kan akıtılmış olduğu kanısındayız. İnsanlığın, maruz kal-dığı talihsizliğin sona ermesi, Müslümanlara karşı yapılmakta olan sal-dırıların durmasına ve yapmaktaki olduğum bu uyarının olumlu biçimde karşılanmasına dayanır. Aksi durumda, sorumlunun kim olduğu, Yüce Devletlerce yapılacak soruşturma sonunda girişilecek aydınlatma ile kamu oyuna bırakılacaktır.'⁽³⁵⁾

Demirci Mehmet Efe, Yunan başkomutanına kısa bir süre sonra Nazil-li'den gönderdiği 'ivedi' işaretli yazısında şu uyarıda bulunuyordu:

'Yunanlıların (Rumların), hiç bir neden olmadan İzmir ve dolaylarında yaşayan Müslümanlara karşı uygulamakta olduğu barbarlık ve kan dökücü davranışlara son vermenizi sizden defalarca rica ettim. Bu ya-pılmadığı takdirde misilleme hareketine geçeceğime dair sizi ayrıca uyardım. Son olaylar, bu uyarılarıma kulak asılmadığını kanıtıyor. Bu yazıyı alır almaz, Müslüman oldukları ve Yunan savına yardımcı olma-ya karşı çıktıkları nedeniyle İzmir ve dolaylarında hapse atılmış bulu-nan genç ve yaşlıları özgür bırakacaksınız. Müslümanla karşı güç, şid-

det ve gereksiz baskı kullanılmasına da son verilmelidir... Şimdiki durum sürerse, pek makul ve doğal olarak, Rum ve Yunanlılardan, Türk kardeşlerimize karşı girişmiş oldukları yasa dışı zulme karşı hiç de beklenmedik bir biçimde öc alacağız. Ayrıca, Yunan ulusu dünya haritasından silinecektir, çünkü cürüm ve suç üzerine hiçbir ulus kurulamaz. Boşuna yine Türk kanı akıtmayınız, çünkü tarih sizi ezecektir. İçeride (Anadolu'da) çok sayıda Hristiyan bulunduğunu bilmeli ve ona göre davranmalısınız. Yanıtınızı bekliyorum'.

Demirci Mehmet Efe, İngiliz işgal gücü başkomutanı Genel Milne'e de 11 Kasım 1919'da gönderdiği yazıda, Türk ve Yunan güçlerine ayrılan yeni hatlara çekilmeye karşı çıkıyor, General Milne'i, Yunanlıları Anadolu'yu boşaltmaya inandırmaya çağırıyor, şu uyarıda bulunuyordu; 'Ölünceye dek tırnak ve dişlerimizle kendi kendimizi savunmak zorunda kalacağız'. İzmir valisi Demirci'nin bu tehditlerine karşı çıkıyor ve ilçedeki Osmanlı katlarını da buna karşı çıkmaya uyarıyordu.⁽³⁶⁾

Akhisar'daki Türk milis gücü önderi Ethem Bey de, İngiliz deniz yarbayı Harry Luke'a, 'Türk halkının Yunan istilâsına karşı son kişiye dek direneceğini' söylüyordu. Luke'a göre, 'halk arasında Türk yurtseverliği gerçekten şahlanmış bulunuyordu'. 'Yunan'ı asla kabul etmemeye kararlıdırılar... Olaylar da göstermiştir ki, Rumlar, Türklerin işgali altında yaşayabilir, ama Türkler... Yunanlıların yönetiminde asla yaşayamazlar' diyordu Yarbay Luke.⁽³⁷⁾

Harry Luke'un görüşlerini, Harold Francis adlı bir İngiliz tebaası da, İngiltere Dışişleri Bakanlığına 25 Şubat 1920'de gönderdiği yazıda şöyle doğruluyordu:

'İzmir'de yıllarca yaşadım. Bağlaşıkların, Asya veya Avrupa Türkiye'sinde ticari açıdan en önemli liman olan İzmir'i, Aydın ve Bursa illerinin herhangi bir bölümünü, müstebit, bencil ve oldukça gayri dürüst Yunana vermede işlemiş olacakları zalim ve korkunç hatayı önlemek için kendim ve öteki Avrupalılar adına sizi harekete geçmeye çağırabilir miyim?... Elenlerin bu bölgeyi yönetmekte hiçbir hakları ve özürleri yoktur, çünkü her yanda Müslüman, Hristiyan ve öteki halkın büyük çoğunluğu tarafından nefret edilir ve aşağı görülürler. Bağlaşıklar, Yunan ordusuna bu ili işgal etmeye izin verdiği günden beri bu ordu köyle-ri yakmış, kaçamayan Müslüman halkı kırımdan geçirmiş ve ülkeyi tahrip etmiştir. Bu Müslümanlar dünyada en barışçı ve yasa-sever rençberlerdi; Yunanlıların gaddarlıklarına kurban gitmişlerdir. Bunun sonucu olarak toprağın büyük bir kısmı artık ekilip biçilmiyor... Ne Müslüman sakinler ve ne de öteki Hristiyanlar, hiçbir tolerans duygusu olmayan ve Levant'ın en saygısız halkı olan Yunanlıların boyunduruğuna dayanmak dileğindedir. Bu durum, Elen Yunan yönetimi buradan çıkarılınca dek vahşi ayaklanma ve sivil savaşa yol açacaktır. İzmir'i Yunana vermek, Liverpool'u Rusya'ya ve Marsilya'yı veya Havri Al-

manya'ya teslim etmeye benzer'.⁽³⁸⁾

İngiliz istihbarat raporlarına göre, 1920 yılı Mart ayında, Steryiadis'le Yunan başkomutanı General Paraskevopulos'u öldürmek için bir komplo meydana çıkarılıyor; kimi Türkler tutuklanıyor; onların sıkı korunma altında Atina'ya gönderilmelerine çalışılıyordu. Yunanlılar oldukça sinirli ve kaygılı davranıyor; kuşkulu kişilerin eylemlerini izliyor; savaş kesiminde Türklerin saldırıya geçmesini bekliyor ve askerlerini hazırlıklı tutuyorlardı. Ayrıca, İzmir'de bir gizli polis kuruyor, ama bu polisin kullandığı usuller kentte büyük memnuniyetsizlik yaratıyordu.⁽³⁹⁾

23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi'nin Ankara'da açılışından sonra, Yunan ordusu, Bağlaşık Yüksek Konseyi'nin buyruğu üzerine, Kemalist gücünü ortadan kaldırmak amacıyla, 22 Haziran sabahı savaş kesiminde ilerlemeye başlıyordu. Yunan başkomutanı General Paraskevopulos bu münasebetle 24 Haziran'da yayımladığı bildiride şöyle diyordu:

'Yüksek Konsey, Yunan ordusuna, Mustafa Kemal'in ulusal örgütünü dağıtmak ve tüm halkın çıkarları adına, soy ve din ayrımı yapmadan, düzen ve güveni yeniden kurmak için ülkenin içerisine doğru ilerlemeye çağırılmıştır... İzmir ve hinterlandının Yunanistan'ca işgali, Yunanlıların soy ve din ayrımı yapmadan sakinlerin haklarına olan saygısını kanıtlamış, tüm halka düzen, eşitlik ve adalet sağlamıştır. Şimdiki durumda da Yunan ordusu aynı tutumu izleyecektir. Herkesin hayatı, saygınlığı ve malları kutsal sayılacaktır. Osmanlı yönetiminin fonksiyonu eskisi gibi sürecektir'.⁽⁴⁰⁾

Yunanlılar Temmuz sonuna dek Bursa, Bandırma, Alaşehir ve Balıkesir'i işgal ediyordu. İngiltere Başbakanı David Lloyd George, başarılarından ötürü Yunanlıları Avam Kamarasında övüyor, 'Türkiye'nin artık ortadan kalktığını' iddia ediyordu.⁽⁴¹⁾ Edirne'deki Türk askerlerinin 26 Temmuz'da teslimi üzerine Trakya'yı da ele geçiren Yunanlılar, Ankara'ya dek ilerlemeye hazırlanıyordu.⁽⁴²⁾ Bu olaylardan etkilenen İstanbul yönetimi, 10 Ağustos'ta Sevr Antlaşmasını imzalıyordu. Tam bu sırada Yunan Başbakanı Venizelos'a karşı düzenlenen ama başarısızlıkla sonuçlanan suikast, 13 Ağustos'da İzmir kentinde bomba gibi patlıyordu.⁽⁴³⁾ İngiliz deniz komutanı Komodor, Yunan Yüksek Komiseri Steryiadis'e geçmiş olsun'demek için 14 Ağustos'ta onu görmeye gidiyor, ama Steryiadis pek kaygılı olduğundan hiçbir ziyaretçi kabul etmiyor ve olaydan sonra uzun bir süre evinden sokağa çıkmıyordu.

1921 yılı ayında oturumlarına başlayan Londra Konferansı günlerinde, İzmir'deki Yunan katları, Türk öğelerinden, Yunan rejiminden memnun olduklarına dair mazbatalar, beyannameler, bildiriler sağlamak için sahtekârlık ve tehdide başvuruyorlardı. Örneğin, kimi Türkler sarhoş edilerek mazbataları imzalamış; bazı köylerde kimi Türk köylüleri boş kâğıtlar üzerine kendi mühürlerini koymaya zorlanmış ve kâğıtlara daha sonra dilenen ibareler yazılmış veya köylüler, söz konusu mazbataların, bütün ekmek için gerekli izin al-

mak amacını güttüklerine dair aldatılmış, kimileri de tehdit edilmişti.⁽⁴⁴⁾

Bu sırada, İzmir'deki ekonomik durum da oldukça kötüye gidiyordu. İstanbul'daki İngiliz firması Courthope Mnroe'nun ticaret sekreterinin 21 Mart 1921 tarihli ve İzmir'in ekonomik durumuna ilişkin raporu şunları açıklıyordu;

'İzmir'in ithal ve ihraç ticareti büsbütün durgundur- Yunan askeri gereksinimleri dışında hiçbir iş yapılmıyor. Kötü Yunan yönetiminden önce İzmir limanına 15-20 gemi gelirken şimdi ancak birkaç gemi geliyor. Bizzat kentin durumu oldukça kötüdür ve Avrupalı ve yerel halk pek ilgisiz görünüyor. Ülkede yasa diye birşey yoktur. Yetki ve güç sahibi tek kişi Yunan Yüksek Komiseri Steryiadis'tir. Türk belediyesi işlemiz bir duruma gelmiştir. Yunan katlarının davranışları yüzünden Osmanlı Gaz Şirketi sokakları ışıklandıramıyor. Geceleyin birkaç otel dışında kent karanlığa boğuluyor, çünkü gaz fiyatları oldukça yükselmiştir. Çöken yollarda büyük çatlaklar başgöstermiştir ve bu yarıklar yer altındaki lağımlara dek uzanmış, kenti kötü bir koku sarmıştır. Kahvehane ve lokantalar Yunan subaylarıyla doludur. Bu subaylar, görünürde bütün günlerini içki içerek ve politika tartışmaları yaparak geçiriyorlar... Pazarlar oldukça tenha ve boştur. Fakir sınıflar ancak en gerekli gıda maddelerini satın alabiliyor. Steryiadis popüler görünüyor: dürüst ve çalışkan bir adamdır, ama yardımcıları pek yeteneksizdir. Bir işin yapılabilmesi, bizzat Steryiadis'in buyruk vermesine dayanır, aksi halde o iş olmaz veya uzun beklemelemlerden sonra yapılır.'⁽⁴⁵⁾

Uzun süre İzmir'de yaşamış olan Forbes adlı İngiliz de 30 Nisan 1921'de Lord Riddell'e gönderdiği yazılarda şöyle diyordu:

'Yunan işgali altında bulunan kimi bölgelerde durumun oldukça kötü olduğunu belirtmekten üzüntü duymaktayım. Yunanlılar, Türkleri yönetecek yeteneğe sahip kişiler değillerdir. İngiltere'dekilerin, Yunanlıların gerçek çehrelerini bildiklerini sanmıyorum. Bizim politikacılarımızın buradaki durumu iyice kavradıklarını veya Türkler gibi insanları yönetmeye kalkan Yunanlıların ne kadar yeteneksiz olduklarını anladıklarını hiç de sanmıyorum. Nazilli bölgesinde bugüne dek yapılan kamçılama, şimdi kurşunlamaya dönmüştür. Tüm ülkede bir terör havası esmeye başlamıştır. Yunanistan'dan en son gelen askerlerin disiplinini oldukça zayıftır. Gördükleri her Türkün başı boş bir köpek gibi öldürülmesini görev sayıyorlar. Hiçbir Türk şimdi güven içinde çevrede dolaşamıyor ve hatta Osmanlı Rumları bile Yunan askerlerince tedhişe tabi tutuluyor.

Türkler, Yüce Devletlerle yapılacak bir arajmanla ve onların denetimi altında olmadan bir gün geri dönerlerse, bu olayların bugün vuku bulmakta olduğu bölgelerdeki Hristiyanların oralarda kalması salim olmayacaktır. "Olaylar" diyorum, ama bunlar Türk ülkelerindeki Rumlara

karşı yapılmış olsaydı 'kıırım' olarak nitelendirileceklerdi. Yunanlılar bu ülkeyi ellerinde tutamazlar. Türkler, adalet ve iyi yönetim niteliklerinden yoksun bulunan Yunanlıların merhametine terkedilemez, aksi halde olaylara ve sürekli savaşa neden olacaktır'.⁽⁴⁶⁾

Öte yandan, Londra'da çıkan *Islamic News* (İslâm Haberleri) gazetesinin 16 Haziran 1921 tarihli sayısında şu bildiri yayımlanıyordu:

'Türkiye'nin işgal edilen topraklarında Türk köylülürine, kadın ve çocuklara yapılan Yunan mezalimini protesto etmek amacıyla 23 Haziran Salı günü saat 16.30'da Lord Lemington'un başkanlığında bir açık hava mitingi yapılacaktır. Konuşmacılar arasında milletvekilleri sayın Albay Aubrey Herbert ve sayın Walter Guinness de yer alacaktır'.⁽⁴⁷⁾

Bu sırada Babıali de, Yunan kıyımlarını resimlerle gösteren Fransızca bir kitapçıyı Londra'ya gönderiyor;⁽⁴⁸⁾ meşhur İngiliz yazarı Arnold Toynbee ve eşi, bu Yunan taşkınlıklarını yazılarıyla basına yansıtıyorlardı.⁽⁴⁹⁾

1922 yılı Mart ayında, İzmir'deki İngiliz başkonsolosu Sir Harry Lamb, İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'a şunları yazıyordu:

'Yunanlılar burayı (Batı Anadolu'yu) terketmek zorunda olduklarını anlamışlardır ve terkederken de arkalarında bir çöl bırakmaya karar vermişlerdir. Bundan kimin zarar göreceği umurlarında bile değildir. Zaman ve araç varsa, ellerine geçirdikleri herşeyi Yunanistan'a taşıyacaklardır. Türkler yağma edilecek, yurtları ve evleri yakılacaktır. Yabancıların neleri varsa hepsi alınacak ve kendi başlarının çaresine bakmak üzere terkedileceklerdir'.

Sir Harry Lamb, Türk köylerinin yıkılması ve camilerin yakılması konularında Yunan Yüksek Komiseriyle görüşüyor, Steryiadis, bir yandan, bu konu hakkında bilgisi olmadığını söylerken, sonradan bu çeşit tahriplerin mutlaka yer alması gerektiğini anlatmaya çalışıyordu. Steryiadis'e göre, askeri katlar, çekilmekte olan ordunun uygun bir biçimde korunması için bu çeşit olayların kaçınılmaz olduğuna inanıyordu; sivil katlar ise, özellikle politik ve insani düşüncelerle kendilerini bu olayları veto etmekten sorumlu tutmamalıydılar. Lamb'a göre, Bağlaşıklar, Yunan çekilmesini yeterli bir güçle koruma altına almazlarsa, Anadolu'nun alinyazısı yalnız kan ve ateşle çözümlenecekti.⁽⁵⁰⁾

26 Ağustos'ta büyük saldırı başlıyor, 9 Eylül'de Yunanlılar İzmir'i terketmek zorunda kalıyordu; ama terketmeden önce, İzmir'deki İngiliz başkonsolosu Lamb, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a 6 Eylül'de şu telyazısını gönderiyordu: 'Yunanlılar halâ geri çekiliyor ve yolları üzerindeki herşeyi yakıyorlar'.⁽⁵¹⁾ Lamb, 7 Eylül'de şunu bildiriyordu: 'Bu sabah, (Salı), Yunan Yüksek komiseriyle görüştüm. bana, kentle olan sorumluluklarından pek yakında muhtemelen vazgeçeceğini ve örgütsüz kalan Yunan askerlerinin kentte genellikle yangın çıkarması olasılığının var olduğunu söyledi. Görüşme burada sona erdi. Oldukça ciddi bir durum gelişiyor. Bağlaşık askerleri gönderilmesi

tasarlanıyorsa, onlar şimdi gönderilmelidir'.⁽⁵²⁾ İngiliz işgal gücü başkomutanı, İngiltere Savaş (Savunma) Bakanlığına 15 Eylül'de şu kapalı telyazısını gönderiyordu: 'Yunanlıların Bursa'yı boşaltmalarını izlemek için Bağlaşık Soruşturma Komisyonunca oraya bir subay gönderilmiştir. Bu subay, Yunan askerlerinin moralinin oldukça bozulduğunu ve her yanda, hatta Rum köylerine karşı vahşette bulunduklarını bildirdi. Rum köylerini bile ateşe veriyorlar. Öte yandan Türk Komutanı Şükrü kendi askerlerini denetim altında tutmuş ve düzeni korumuştur'.⁽⁵³⁾

İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold'a göre, Bursa'ya gönderilen Binbaşı H.G.Howell, 15 Eylül'de şu gizli raporu kaleme alıyordu:

'Mudanya'dan Bursa'ya dek uzanan tüm yol boyunca köyler yanıyordu; bu köyleri bizzat Yunanlılar ve Rumlar yakıyordu. Bana, bunu, benimle birlikte olan bir Yunan subayı söylemiştir. Yunan askerleri Fransız konsolosluğunu da ateşe vermişlerdir; ama yangının farkına varılmış ve fazla zarar yapmadan söndürülmüştür. Aynı zamanda, Yunanlılar, Bursa'daki köprüleri yıkmış ve bizzat kendi ana kiliselerinin binasını havaya uçurarak ateşe vermişlerdir. Kilise ve bitişiğindeki 40 kadar ev bütünü yanmıştır. İtalyan konsolosu Mazzi'nin bana anlattığına göre, kendisi Yunanlıların 60 yaşlı Türk kadını ve çocuğunu öldürmüş oldukları bir Türk köyünden henüz dönmüştü. Onların birçoğu öldürülmeden önce ırzlarına geçilmiş; kadınların memeleri kesilmişti. Bu olayları daha sonra Yüzbaşı Kocher de doğrulamıştır'.⁽⁵⁴⁾

İzmir'deki eski İngiliz konsolos yardımcısı M. Hole şu raporu yazıyordu: 'Yunanlıların geri çekilirken işlemiş oldukları vahşet korkunçtur. Yunanlılar, kimi yerlerde Müslümanları camilere toplayarak onları orada yakmışlardır. Amiral Brock, onların bu davranışlarını sert biçimde eleştirmiştir'.⁽⁵⁵⁾ ABD yönetiminin İzmir'deki konsolosu Maynard B. Barnes da, ABD Dışişleri Bakanlığına 17 Kasım 1922'de gönderdiği raporda, Yunanlıların Anadolu'dan çekilirken yapmış oldukları taşkınlıkları anlatıyor, şöyle diyor:

'Yunan askerleri içeride (Anadolu'da) Türk köylerini ve kentlerini yaktı, Türk sivil halkını boğazladı... Batı Anadolu'nun büyük bir bölümü, ülkeyi boşaltmakta olan Yunanlılar tarafından çöle çevrildi; Türk köylülerinin birçoğu Yunan, Rum ve Ermeni çetelerince öldürüldü'.⁽⁵⁶⁾

Ama tüm bu Yunan ve Ermeni kurumlarna karşın, Mustafa Kemal ve onun muzaffer ordusu 9 Eylül'de İzmir'e yürüyor, onların önünden perişan bir biçimde kaçan Yunan ordusu Anadolu'yu terketmek zorunda kalıyordu.

KAYNAKLAR :

- (1) İngiliz Devlet Arşivi (IDA), Dışişleri Bakanlığı (FO) belgeleri: FO 371/3577/17235: Lord Granville'den İngiltere Dışişleri Bakanlığına yazı no. 12, Atina, 19.1.1919; David Lloyd George: **Memoirs of the Peace Conference** (Barış Konferansı anıları), New Haven, 1939, c.II, s. 799; I. Kordatu: **Istoria tis Ellados** (Yunanistan'ın tarihi), c.V, 158, s. 419-20.
- (2) İtilâf Devletleri, savaşın başlangıcında İngiltere, Fransa, İtalya ve Çarlık Rusya'dan oluşuyordu. 1917'de patlayan Bolşevik ihtilâlinde sonra Rusya savaştan çekiliyor, savaşın sonlarına doğru Yunanistan ve ABD, İtilâf Devletleri'nden yana savaşa giriyorlardı.
- (3) A.P. Frangulis: **La Grece et la Crise Mondiale**, 2 cilt, 1925, II, s. 288.
- (4) S.R. Sonyel: **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, c. 1, Ankara, 1973, 32-3.
- (5) Lloyd George II, s. 792-3; Frangulis II, s. 21 vd.; Kordatu V., s. 527; Spiros Markezinis: **Politiki Istoria tis Neoterias Ellados** (Modern Yunanistan'ın siyasi tarihi), c.V, Atina, 1968, s. 275-6.
- (6) İngiliz Kabinesi Belgeleri: **Cabinet Paper 29/37**, 181 c., 6.5.1919; E.M. House ve C. Seymour: **What really happened at Paris** (Gerçekten Paris'ta neler oldu), Londra, 1921, s. 194-5; Ray Stannard Baker: **Woodrow Wilson and world settlement** (Woodrow Wilson ve Yeni Dünya Düzeni), c. III, New York, 1923, II, s. 192-5.
- (7) İDA, FO 371/3577/11527: İngiltere Genel Kurmay Başkanlığı'nın 18.1.1919 tarihli gizli memorandumu.
- (8) İDA, FO 371/4165/52492: Amiral Richard Webb'den Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a yazı, İstanbul, 13.3.1919.
- (9) İDO, FO 371/4195/5049.
- (10) İDA, FO 371/4165/52443: Amiral Calthorpe'dan Balfour'a yazı, no. 358/1575, İstanbul, 19.3.1919, İlişikte H.O. Whittall'ın yazısının sureti.
- (11) İDA, FO 371/4161/38713: Webb'den Balfour'a yazı, İstanbul, 14.2.1919.
- (12) İDA, FO 371/4166/38918: Webb'den Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı no. 480, İstanbul, 7.3.1919.
- (13) İbid.: Dışişleri Bakanlığından Balfour'a kapılı telyazısı no. 315, Londra, 18.3.1919; George Kidston'un 14.3.1919 tarihli derkenarı; ayr. bkz. Michael Llewellyn Smith: **Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922**, (İyonya rüyası: Yunanistan Küçük Asya'da, 1919-1922), Londra, 1973, s. 86; Rodas: **Greece in Asia Minor** (Yunanistan Küçük Asya'da), bölüm 1.

- (14) İDA, FO 371/4165/52429: Webb'den Balfour'a yazı no. 1414/344, İstanbul, 13.3.1919.
- (15) İDA, FO 371/4165/52442: Calthorpe'dan Balfour'a yazı no. 357/1575, İstanbul, 16.3.1919; İlişikte Yarbay Ian M. Smith'in Raporu, İstanbul, 4.3.1919; ayr. bkz. S.R. Sonyel: **Türk-Yunan Anlaşmazlığı**, Kıbrıs Türk Kültür Derneği Yayını, Ankara, 1985, s. 13-4.
- (16) İDA, FO 372/4156/42039: Webb'den Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı no. 542, İstanbul, 13.3.1919.
- (17) İDA, FO 371/4156/55112: Calthorpe'dan Balfour'a yazı no. 373/1414, İstanbul, 21.3.1919.
- (18) İDA, FO 371/4154/55067: Webb'den Balfour'a yazı no. 396/1703, İstanbul, 27.3.1919.
- (19) İDA, FO 371/4165/70511.
- (20) İDA, FO 371/4165/53755: Webb'den Dışişleri Bakanlığına 'oldukça gizli ve kapalı' telyazısı no. 680, İstanbul, 3.4.1919.
- (21) İDA, FO 371/4165/54624: Louis Mallet'en Lord Curzon'a yazı no. 420, Paris, 7.4.1919.
- (22) İDA, FO 371/4180/60671: Lord Curzon'un 'Orta Doğu Sorunu'nun Şimdiki Durumu' konulu gizli memorandumı, 22.4.1919.
- (23) Sonyel: **Türk Kurtuluş Savaşı...**, c. 1. s. 52.
- (24) İDA, FO 371/4218/84061, 85018 ve 85641: İşgalle İlgili İngiliz Belgeleri; ayr. bkz. Gotthard Jaeschke: 'İngiliz Belgelerinin Işığı Altında Yunanlıların İzmir Çıkartması', **Belleten**, XXXII, no. 128, ekim 1968, s. 567-76; Sonyel: **Türk-Yunan Anlaşmazlığı**, s. 15 vd.
- (25) İDA, FO 371/4222/146620; Sonyel: **Türk Kurtuluş Savaşı**, I, s. 55.
- (26) Bkz. Sonyel: **Türk-Yunan Anlaşmazlığı**, s. 15 vd.
- (27) Llewellyn Smith: **Ionian Vision...**, s. 304-5.
- (28) Bilge Umar: **İzmir'de Yunanlıların Son Günleri**, Ankara, 1974, s. 204.
- (29) Llewellyn Smith: **Ionian Vision...**, s. 94.
- (30) Roda: **Yunanistan Küçük Asya'da**, s. 71; General K.Nider: **Küçük Asya Harekâtı**, s. 107, naklen Zeki Sarıhan: **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, I, Ankara, 1982.
- (31) İDA, FO 371/4221/130729: Webb'den Curzon'a yazı no. 1630/M/1913, İstanbul, 8.9.1919.
- (32) İDA, FO 371/4220/115569: Calthorpe'dan Curzon'a yazı no. 1329/M/1913, İstanbul, 1.8.1919; ilişkide James Morgan'ın 76/11 sayılı ve

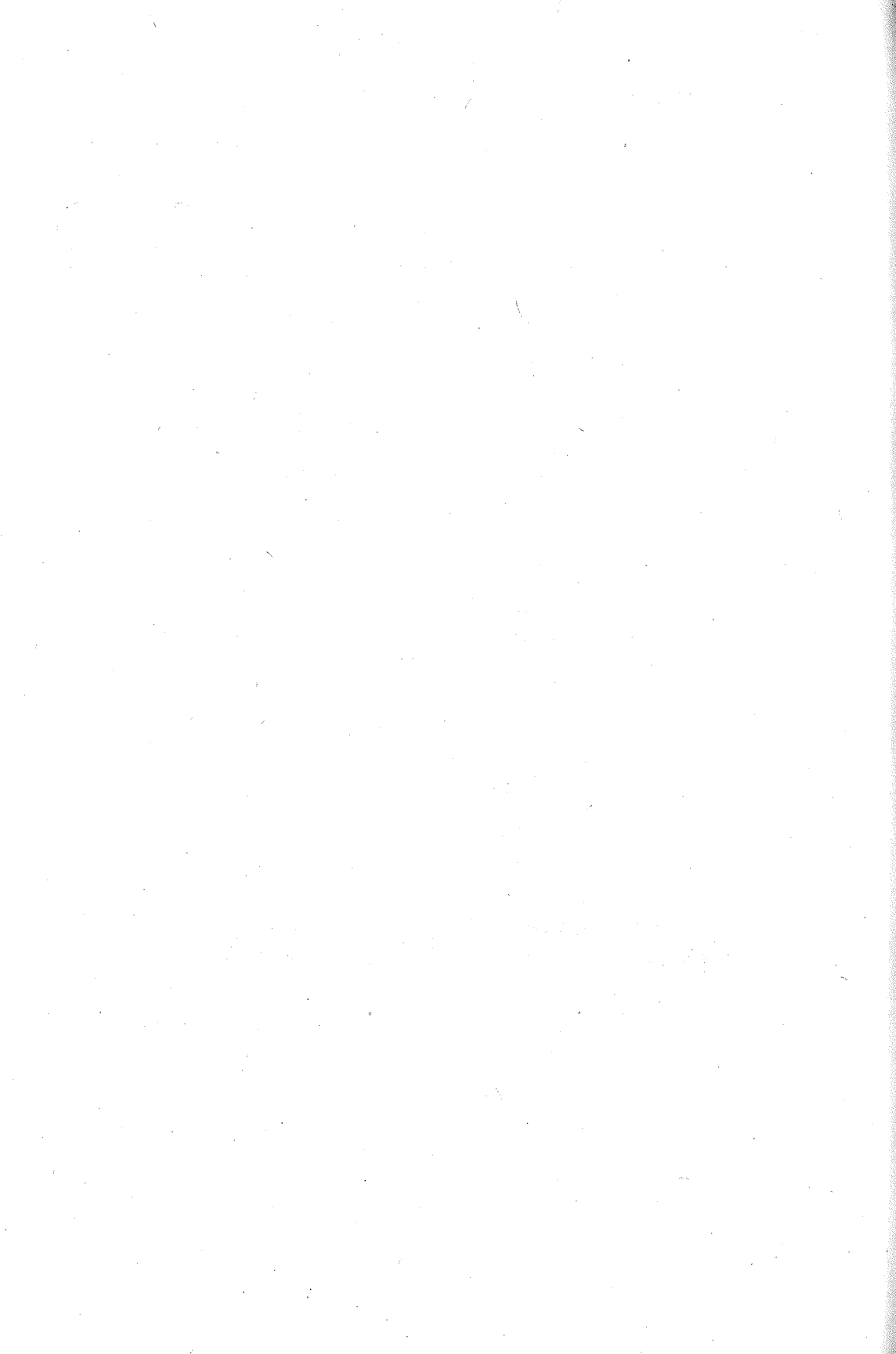
14.7.1919 tarihli yazısı ve İzmir'deki üç Bağlaşık temsilcisinin 14.7.1919'da kaleme aldıkları ortak bildirinin sureti; ayr. bkz. Llewellyn Smith: **Ionian Vision**, s. 269-70; Venizelos Belgeleri No. 316-7: Patrik Meletios'tan Venizelos'a yazı, 24.5.1922.

- (33) İDA, FO 371/4218/82457: Calthorpe'dan Dışişleri Bakanlığına 'oldukça ivedi' işaretli kapalı telyazısı no. 1167, İstanbul, 31.5.1919.
- (34) İDA, FO 371/4223/152005: Amiral Robeck'ten Lord Curzon'a gizli yazı no. 2042/M/1913 (H), İstanbul, 1.11.1919; ilişkide İngiliz İstahbarat Raporu no. 10, 16-22.10.1919, Ek I: Demirci Mehmet Efe'den İzmir'deki Yunan Başkomutanına yazı, 20.10.1919.
- (36) İDA, FO 371/4223/152474: Robeck'ten Dışişleri Bakanlığına kapalı telyazısı no. 2057, 12.11.1919; Morgan'ın 2102 sayılı ve 10.11.1919 tarihli telyazısının sureti.
- (37) İDA, FO 371/4222/149575: Robeck'ten Curzon'a yazı no. 1951/M/1913, 21.10.1919; ilişkide Harry Luke'un İstanbul'da yazdığı 23.9.1919 tarihi raporunun sureti.
- (38) İDA, FO 371/5132/E 646: Harold Francis'den Dışişleri Bakanlığına yazı, Berkhamsted, İngiltere, 25.2.1920.
- (39) İDA, FO 371/5167/E 4346: İngiliz İstihbarat Raporu no. 63, 7.4.1920.
- (40) İDA, FO 371/5135/E 10918: İngiltere Donanma Bakanlığından Dışişleri Bakanlığına gizli yazı, 2.9.1920; ilişkide Komodor Fitzmaurice'in 2.7.1920'de İzmir savaş kesiminden İngiliz başkomutanına göndermiş olduğu raporun sureti.
- (41) **House of Commons Debates** (Avam Kamarası Görüşmeleri), 5 s, 132, 21.7.1920.
- (42) İDA, FO 371/5053/E 9072: Robeck'ten Curzon'a telyazısı no. 858, İstanbul, 28.7.1920.
- (43) İDA, FO 371/5135/E 11254: İzmir'deki İngiliz deniz komutanından Donanma Bakanlığına gönderilen 134/040/63/29 sayılı ve 20.8.1920 tarihli rapor.
- (44) İDA, FO 371/6491/E 3431: James Morgan'dan Lord Curzon'a kapalı telyazısı no. 4, İzmir, 17.3.1921.
- (45) İDA, FO 371/6491/E 3931: Dış Ticaret Dairesinden Dışişleri Bakanlığına yazı, Londra, 1.4.1921.
- (46) İDA, FO 371/6492/E 5846: Lord Riddell'den R.J. Vansittart'a özel yazı, Londra, 18.5.1921.
- (47) İDA, FO 371/6526/E 9349: Londra'da yayımlanan **Islamic News** gazetesinin 16.6.1921 tarihli sayısı.

- (48) İDA, FO 371/6521/E 7604: Frank Rattigan'dan Curzon'a yazı no. 615, İstanbul, 25.6.1921.
- (49) İDA, FO 371/6557/E 10550; Bayan Arnold Toynbee'nin 20.9.1921 tarihli raporu ve 6.3.1922 günü **Times** gazetesinde yayımlanan Toynbee mektubu.
- (50) İDA, FO 371/7876/E 2591: Sir Horace Rumbold'dan Curzon'a kapalı telyazısı no. 145, İstanbul, 6.3.1922; ilişkide Sir Harry Lamb'ın özel yazısından aktarmalar; ayr. bkz. 7 ve 10.6.1922 tarihli İngiliz basını.
- (51) İDA, FO 371/7886/E 8994: Lamb'dan Curzon'a kapalı telyazısı no. 65, İzmir, 6.9.1922.
- (52) İDA, FO 371/7886/E 9048: İngiliz Başkomutanından Donanma Bakanlığına kapalı telyazısı no. 274, 7.9.1922.
- (53) İDA, FO 371/7891/E 9649: İngiliz Başkomutanından Savaş (Savunma) Bakanlığına kapalı telyazısı no. 2285, 15.9.1922.
- (54) İDA, FO 371/7898/E 10383: Rumbold'dan Curzona yazı no. 836, 25.9.1922.
- (55) İDA, FO 371/7894/E 9883 ve 371/7858/E 12761: Rumbold'dan Curzon'a yazı no. 823, 18.9.1922 ve Yunanlıların Batı Anadolu'da yapmış oldukları barbarlıkları anlatan raporlar.
- (56) İDA, FO 371/7950/E 13537: Geddes'den Curzon'a yazı no. 1281, Washington, 23.11.1922.

***Western and Local Entrepreneurs in Izmir in the
Nineteenth and Early Twentieth Centuries***

ELENA FRANGAKIS-SYRETT

Western Anatolia and its most important city-port, Izmir, became fully incorporated into the world economy, with the largest part of it being drawn into the international market, during the course of the nineteenth and early twentieth centuries. During this period, which started and ended with two expansionary phases in the world economy, there was increasing western economic penetration in the city's and its environs' economy, as well as growing local capital accumulation and activity. Although trade remained important -- as commerce remained the most important vehicle for western economic penetration in the region -- its economy became more diversified, including the development of an industrial sector (albeit geared greatly to the international market), the establishment of banks (although private merchant bankers still functioned) and the building of infrastructure. The region also experienced a very considerable demographic growth.

Whilst the largest sector in Izmir's economy was trade, the largest sector in western Anatolia's economy remained export-oriented agriculture. Western Anatolian agricultural production was by no means a monoculture. A large variety of crops made up its principal exports of dried fruit, figs, raisins, cereals, wheat, cotton, valonia, madder roots and minerals among others, whilst its imports consisted of cloth, the most sought after good of western manufacture since the seventeenth century, other manufactured goods such as glassware, ironware, silverware and colonial goods. Although a system of caravans, and in some areas railway as well as maritime transportation, linked the area with the international market in more far-reaching ways than in the preceding century, the pattern of trade of western Anatolia with the West remained the same: it was that of a largely non-industrialized economy exporting mostly untreated or semi-treated agricultural goods and raw materials in exchange for the manufactured goods of the industrialized advanced economies of the West.

Although in the nineteenth century areas in the western Anatolian coastline (such as Ayvalik, Antalya, Kusadasi) and the Aegean islands acquired greater direct links with the international market -- with some western shipping lines running regular direct schedules between the coastline, the Aegean islands and the West -- Izmir still dominated the area, drawing to itself most of the economic activity, including trade. Its commercial influence in fact extended well beyond the area into central Anatolia. It had been so since the eighteenth century when deliberate Imperial Ottoman policy had funnelled Ottoman trade to the West through Izmir till such centralization acquired its own economic momentum.⁽¹⁾ In the nineteenth century, although direct links with the West were theoretically possible from any part of the Ottoman Empire,

since with the 1838 Trade Convention free trade was the norm, Izmir retained and even strengthened its supremacy further afield for a number of reasons. It had the most developed infrastructure, the capital resources (it had always been a clearing house for purchases or sales made in the surrounding area), and the largest network of entrepreneurs to get the best terms on a transaction. It retained this supremacy in the early twentieth century, its demographic growth reflecting this.⁽²⁾

Vis-a-vis the Ottoman Empire as a whole Izmir, which had emerged as the most important port in the Empire's trade with the West by the middle of the eighteenth century⁽³⁾, retained throughout the nineteenth century its position of a principal port as far as the exports were concerned, exporting more than 50% of the Empire's goods. In the imports, however, after a rivalry that lasted almost two centuries, Istanbul and Salonica finally surpassed it in the second half of the nineteenth century.⁽⁴⁾ As trade remained pivotal in the economic relations of the Empire with the West, Izmir remained one of the most important economic centers of the Empire and one where western economic involvement was most extensive.⁽⁵⁾

Western and Local Entrepreneurs

It was in the early seventeenth century when British, French and Dutch merchants first established consulates in Izmir competing against the Venetian and other Italian merchants already there.⁽⁶⁾ This western mercantile presence increased in the next century so that by the nineteenth century the list of western consulates and mercantile communities active in the city and its environs was quite long -- to the above were added the Russian, German, Austrian, Hellenic, Swedish, Danish, and American among others. There were also the local merchants, almost invariably but **not** exclusively non-Muslim (Armenians, Greeks and Jews), many of whom also swelled the ranks of the foreign communities by having acquired the nationality and hence the protection of one of the above countries.⁽⁷⁾

Although both local and western capital were active in almost all areas of the city's and its environs' economy, there were certain sectors where either capital were stronger - in general where knowledge of the interior and local contacts were necessary local entrepreneurs predominated, such as the import trade, whilst where large capital resources and technology were necessary, such as infrastructure projects or insurance, western capital predominated. No single entrepreneurial community however, local or western, ever acquired absolute control of any sector of the city's and its environs' economy.⁽⁸⁾ The large number of western and local mercantile communities in Izmir created a very competitive economic milieu. Local merchants, whether they were western-protected or not -- after 1838, theoretically at least, all merchants, both local and western, had the same rights -- were formidable econo-

mic rivals to the westerners.⁽⁹⁾ Non-Muslim entrepreneurs were not the only formidable competitors, however, as the example of the wheat trade in Antalya in the middle of the nineteenth century, under the control of Turkish merchants, shows.⁽¹⁰⁾ Furthermore, inter-western rivalry further strengthened the position of the local merchants and Izmir's economy remained fiercely competitive during the period under study.

Trade

In the early nineteenth century western and local entrepreneurs turned their attention to trade and in so doing they were carrying on a 200-year tradition of commercial activity. However, there were also important differences in the way trade was to be organized in the nineteenth century as, for the first time, western merchants became active in the interior and local merchants fully participated in the international market. During the opening decades of the century, France's dominant commercial network in the area was broken and the local merchants started to take a share in the international trade of Izmir.⁽¹¹⁾ As the Industrial Revolution gathered momentum in western Europe the latter, looking for markets for its manufactured goods and for direct access to raw materials, and led predictably by Britain, signed trade conventions with the Ottoman Empire in the late 1830s, establishing free trade with the Empire.⁽¹²⁾ Following these trade conventions, western merchants set up trading posts in the interior of western Anatolia to buy goods from the local producers on the spot and sell their wares in the local markets, as opposed to staying in the city and trading from there as hitherto. The result was intense rivalry with the local merchants who had established commercial networks in the interior and who welcomed no newcomers.⁽¹³⁾ In addition, the terms of free trade that the Porte had agreed to conflicted with the system of monopolies, that it had implemented since the turn of the century to turn the growing trade of the Empire, primarily with the West, into a source of fiscal revenue for its frequently depleted Treasury. Local capital, both Muslim and Non-Muslim, had in its turn invested considerable amounts in these monopolies. The result was an unremitting struggle in western Anatolia, that lasted for two decades, between mainly western merchants and their diplomatic representatives on the one hand and local merchants and administrators on the other.⁽¹⁴⁾ By the late 1850s, however, any cases of blatant contravention of free trade regulations had been eliminated and western merchants could, by then, trade freely in the interior of western Anatolia and the Aegean islands.⁽¹⁵⁾ It is also fairly safe to assume that, by then, local capital had transferred at least part of its investments to other monetary speculative activities, such as tax farming, or to trade.

Although Austria carried out an active trade with Izmir in the first half of the nineteenth century and France was re-establishing itself in the area, it

was Britain who can be considered as its most important trading partner in the first three-quarters of the nineteenth century, initially because of the strength of its manufacture and subsequently because of the strength of its overall economy during the mid-Victorian boom.⁽¹⁶⁾ Although German participation in the trade of Izmir, as well as in other sectors of its economy, grew spectacularly in the last quarter of the nineteenth and in the early twentieth centuries, it did not cause the eclipse of the British, who remained economically dominant in the area.

It is also interesting to note the fact that the predominance of the British gave the local merchants two advantages. The British showed a greater reluctance, more than any other western nationality, to go into the interior of western Anatolia to trade.⁽¹⁷⁾ This allowed local merchants to remain as their agents, sub-agents or representatives, buying and selling for them in the interior. At the same time, the prominence of cloth in the trade of Izmir with Britain and the ability of two local groups, the Greeks and the Armenians, to set up bases in Liverpool and Manchester as well as London, from where they exported British cloth to Izmir, gave them an important share in this trade.⁽¹⁸⁾

It was particularly in the import trade however, that Western firms, not only British, based in Izmir or abroad, used local entrepreneurs to carry out their commercial operations. There were good reasons for using local entrepreneurs: they knew local tastes and the range of feasible price levels; their contacts enabled them to establish a network of operations fairly rapidly and they spoke the languages necessary to do business. Another reason for the predominance of the local entrepreneur was the need for credit. For local producers and merchants sold for cash in Izmir but bought on credit! The western exporter who was not willing to sell on credit could not enter the market. Indeed, one way that the Germans entered the Levantine market in the import trade was through over-generous credit terms.⁽¹⁹⁾ Yet giving credit successfully, necessitated the use of a credit-worthy, capable and loyal agent who could be relied upon to pay back after he, himself, had collected the money from the wholesalers and retailers to whom he had sold the western exporter's goods.

Local entrepreneurs, besides being agents, also acted as brokers for western firms established in the area. And they also traded on their own behalf sometimes running commercial houses of their own in the export or import trade.⁽²⁰⁾ Yet, while it was difficult to displace such a network of local entrepreneurs, it would be misleading to consider them as all-powerful and able to shut western merchants out of the export trade of Western Anatolia. This sector was dominated by few large-scale companies, many of them western, which were in complete control of the purchasing process, from the place of production and of treatment to the point of shipping the produce abroad, with western managers overseeing it all.⁽²²⁾

Monetary speculative activities and banking

It has also been asserted that one of the reasons for the economic prowess of the local non-Muslim entrepreneurs was the fact that, besides trade, they dealt extensively in such speculative activities as tax-framing and money-lending, both of which were closely tied to an export-oriented agriculture and hence to trade. For as tax-farmer of the agricultural tithe and money-lender, the local entrepreneur was, at times, lending the producer the money for the latter to pay him the very tithes which he also owed to him, thus recovering part of his loan but leaving the producer still indebted. And if the tax-farmer-cum-money-lender were also a merchant the producer, vulnerable already in his hands, might be unable to refuse to sell his produce to him, and at his price, in lieu of part of his debt to him. Western contemporary observers seeing the impoverished, indebted and fiscally over-burdened producer, who was under such circumstances unable to increase the productivity of his land, considered the above-portrayed non-Muslim entrepreneur as all-powerful and as the person responsible for the producer's problems. Although local entrepreneurs did tend to tax-farm and lend money to a larger extent than others, they were not the only ones. Muslims and westerners also tax-farmed and lent money. Everybody tax-farmed, when the practice was at its height, in mid-nineteenth century, and western entrepreneurs lent to everybody, from the Ottoman Government to the ordinary man!⁽²³⁾ Also, western companies sometimes became tax-farmers in the same produce they were exporting in order to strengthen their economic position or facilitate their commercial operations.⁽²⁴⁾ Besides, the non-Muslim local entrepreneurs as merchants were also affected by the usurious rates and the recurring lack of specie in the market of Izmir, which forced them both to borrow money and to speculate when they were able to do so. This situation was worsened by the Ottoman state's inability to stabilize its monetary system and successfully reorganize it. In the last quarter of the nineteenth century, as new economic opportunities, emerged local entrepreneurs did turn to other economic activities, besides trade and monetary speculation, such as industry.

It is symptomatic of the strength of western capital that one of the early attempts to establish a bank and thus alleviate the problem of monetary scarcity in Izmir was undertaken by a British group of merchants in c. 1842. The bank lasted only a year before it was closed by the Government. The reason for such action, according to the British Consul in Izmir, who was hardly an impartial observer, was rivalry from local Greek merchant bankers in the Ottoman capital who were themselves working out plans to establish a bank.⁽²⁵⁾ Banks, which did not appear in the Ottoman capital in any numbers until the last quarter of the nineteenth century were, to a very large extent, made up of foreign capital. They were not established in Izmir till the closing two decades of the century and even later in the environs. In the meantime, money lenders and private merchant banking houses filled the gap.

By the early twentieth century a number of banks were operating in Izmir, primarily lending to trade, but also to industry. As in trade, no single bank monopolized business: a number of banks were competing for the privilege of lending to a credit-worthy merchant at the best terms possible. Amongst them were the Imperial Ottoman Bank, the Bank of Salonica, Credit Lyonnais, Deutsche Orient Bank, the Bank of the Orient and the Bank of Athens. At the same time, however, private banking houses and money changers, both local and western, still continued to function.

Banks and trade

The availability of credit through a fairly competitive banking system together with greater transportation facilities revolutionized, as a result, some of the trading practices particularly of local merchants, making advance purchasing more widespread than even before. The merchant buying in advance and very likely on credit, was able to sell the goods before they were even produced and with the proceeds buy more goods. The merchant, who tended to over-extend himself in the process, depended for profit on the quick turnover of business. Any slight fluctuation in the market price could be detrimental.⁽²⁶⁾ As a result, the temptation to speculate on cotton or raisin futures, which had been going on for a long time in the market of Izmir, became more widespread by the turn of the century and was particularly detrimental to the small-scale entrepreneur.⁽²⁷⁾ One area where credit did not become readily available, even by the turn of the century, was the countryside which remained starved off funds and where the money lender continued to make very lucrative profits. In Izmir, however, greater availability of credit, through the banks and an accumulation of capital through a prospering commerce, at least among medium and large-scale western and local entrepreneurs, resulted in the wave of joint-stock company formation that occurred in Izmir at the turn of the century and where local and western entrepreneurs participated to varying degrees although the former enjoyed a dominant place. For example, the Fig Packers Limited, the second biggest trust in Izmir, was a British-registered company, that represented British, American, Greek and Armenian companies among others and was influential in the export trade of this commodity.⁽²⁸⁾ However, in the Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited, a far bigger trust than the above and the most important in Izmir, western involvement was particularly pronounced.

* * *

Although local entrepreneurs were formidable competitors in trade and monetary speculative activities as well as in informal merchant banking, there were other sectors in the city's and its environs' economy where western entrepreneurs predominated, due to their larger capital resources, advanced technology and degree of business organization. From shipping and insurance

to mining, large-scale textile manufacture and infrastructure projects, western entrepreneurs predominated, although in fierce competition with each other, and in certain sectors, in competition with the local entrepreneurs also, Muslim and non-Muslim.

Shipping and Insurance

In shipping, western firms disposing of the advanced technology and capital necessary to build and run a steamship enjoyed an advantage over local Ottoman shipping. For instance, British shippers held the largest share of Izmir's freight business which, particularly in the export trade, almost equalled that of the shipping of all other nations put together.⁽²⁹⁾ Only at the turn of the century did the Germans seriously challenge their superiority. British firms were among the principal transit agencies that brought goods from western Europe to Izmir for transshipment to other smaller ports in the eastern Mediterranean. Yet local shipping enterprises did present western shipping companies with competition, particularly in the coastal trade and especially so by the turn of the century.⁽³⁰⁾ A sector where there was a strong need for capital and an even greater predominance of western capital was in insurance.⁽³¹⁾ Principally western insurance companies operated through agencies in Izmir and some of them, such as Lloyds, also from sub-agencies on the western Anatolian coast or the Aegean islands. As agents of many of these insurance companies, working on commission, local Ottoman entrepreneurs were basically employees of these companies and thus played a secondary role, often engaging in other business at the same time. It was a highly speculative sector, with high profits as well as losses, but one however, that drew increasingly larger numbers of western companies and capital by the turn of the century.

Light industry and carpet-making

Although it was never equal in size or importance to the area's commercial sector, a light industrial sector did develop during the second half of the nineteenth and early twentieth centuries, principally in Izmir and its suburbs and to a lesser extent in the environs, financed primarily by western capital and technology and secondarily by local capital from a prospering commerce. There seems to have been two types of industries that flourished in the area at the time - those stimulated by demand in the international market such as carpet-making for which Izmir and its environs had been traditionally known, and those industries that catered to the domestic market, a market that went perhaps beyond western Anatolia but remained within the Ottoman Empire, such as flour-milling, olive oil pressing, tanneries or winemaking. The latter industries were certainly smaller in terms of scale of operation and capital re-

sources, especially when compared to the export-oriented industries. Yet they should not be dismissed as unimportant - taken altogether they represented considerable capital resources. This sector grew in the last two decades of the nineteenth century and in the early twentieth. Moreover, this was where local capital was most active, both Muslim and non-Muslim, showing that given the opportunity local entrepreneurs could invest in areas other than monetary speculation or trade.

In the last quarter of the nineteenth and in the early twentieth centuries, taste-changes in western middle class homes towards heavily decorated rooms where oriental carpets were almost a must and a combination of more cost-effective methods of carpetmaking with an increase in the purchasing power of the West created a larger than hitherto market for Izmir's traditionally renowned carpets.⁽³²⁾ The use of artificial dyes, a western technology brought to the industry by western entrepreneurs at about the same time, also helped the expansion of the industry as well as strengthened the position of western entrepreneurs in it.⁽³³⁾ Although the dyes used most frequently were German, and the first entrepreneurs to introduce them were French, the British in fact had a major role in carpet-making.⁽³⁴⁾ They were directly involved in the organization and running of the industry, commanding a large network of brokers, dyers, spinners and weavers that encompassed the whole process from wool as a raw material to the final product. By the time the Amalgamated Oriental Carpet Manufacturers Limited (OCM) was established, c. 1907, western entrepreneurial prominence in the field was clear.⁽³⁵⁾ Although the British-registered trust was not made up fully of British, or even only of western capital, the British were nevertheless predominant.⁽³⁶⁾

It was an industry organized mainly as a cottage industry. It functioned through a system of agencies whereby the agent, who could be a local entrepreneur or firm, was responsible for the manufacture and remittance of carpets to his principal in Izmir, who was usually a westerner, with the latter being responsible for sending the finished produce to his correspondent (s) in western Europe or the United States.⁽³⁷⁾ There was cooperation thus between western and local entrepreneurs although there was also acute rivalry. During the last quarter of the nineteenth century, production doubled in some areas and spread to other areas in western Anatolia, not previously involved in commercial carpet production. As the supply of labor was not steady and firms competed against each other for spinners and weavers to operate the carpet looms, incoming western entrepreneurs faced very strong competition and even hostility from local business whose place they were in some cases usurping.

Western companies both operated along existing lines of production and set up new forms of organization. For instance, where the OCM maintained the existing system of agents as responsible for the production process, impor-

tant differences were made: the agents were supplied with dyed yarn by the trust and the dyeing of all yarn was done centrally in dyeing works it had set up in the suburbs of Izmir.⁽³⁸⁾ In addition, the trust also established factories in certain areas of western Anatolia employing a sizeable number of workers. Furthermore, the three most important companies in the textile industrial sector, given to spinning and weaving, two of British and one of Franco-Belgian capital, were closely connected to the OCM - they were either wholly or partly owned by the trust and their production was geared almost fully to meet the needs of the trust. Although the OCM did dominate the sector of carpet-making, and to a large extent the textile sector too, it did not nevertheless, monopolize either sector. In the early 1920s there were still a number of carpet-making firms, western and local which were competing against the OCM, successfully keeping a part of the market to themselves.

Infrastructure

Nowhere in Izmir's and its environs' economy were western entrepreneurs more prominent in terms of capital, technology and sheer scale of operations than in infrastructure. It was a sector that got under way in the second half of the nineteenth century and intensified in pace in the last quarter of the century and beginning of the twentieth. This sector also allowed the assets of the western entrepreneurs, their ability to raise large capital to fund their projects and their advanced technology, to work to their fullest advantage. Although some of the financing of the big infrastructure projects might have been local,⁽³⁹⁾ in essence these projects were undertaken and financed by westerners.⁽⁴⁰⁾ By the turn of the century, concessions for providing and running public utilities, such as telegraph lines or electricity, in the outskirts of Izmir, or in towns in the environs, were almost all in the hands of western companies.⁽⁴¹⁾

By the 1860s with both railway lines, and the gas company in Izmir in British hands, the latter had acquired a lead in infrastructure projects. This lead was quickly challenged, however, when French capitalists in the 1860s started preparations for the construction of the Smyrna Quay - a major project in terms of urban planning, capital involved, and the city's important commercial sector.⁽⁴²⁾ It was through infrastructure, in addition to banking, that the French signalled their successful comeback to a prominent place in the economy of Izmir and its environs in the second half of the nineteenth century. Thereafter, as the century drew to a close and the pace of infrastructure construction quickened, competition further intensified, with German and Belgian entrepreneurs in particular, vying for concessions, the former in a bigger way than the latter, as the Germans enjoyed more ample capital backing. Thus we have the buying out, at the turn of the century, initially by the French and subsequently by the Germans, of the British-owned Cassaba railway line.⁽⁴³⁾

Conclusion

In conclusion, both local and western entrepreneurs were active in all sectors of the local economy, cooperating and fiercely competing with each other at all times, succeeding at best to dominate a sector but not to completely monopolize it. In fact both groups showed independence of action, adaptability and ability to widely diversify their economic profiles, activities and investment strategies as new opportunities developed in the economy of Izmir in the course of the nineteenth and early twentieth centuries.

Overall, western capital and entrepreneurs were certainly more powerful: greater capital resources, advanced technology and methods of business organization gave them the ability to change even the organization of production in some sectors, as in carpet making. Yet was local capital simply weaker? The situation was far more complicated than a simple juxtaposition such as the above would warrant. For in certain economic sectors, where the above advantages of the westerners were overshadowed by those of the locals -- such as local contacts, exact and minute knowledge of the market which made or broke on in the import trade -- the latter were stronger. By the term stronger, it is not meant, however, that they excluded the westerners from any sector. For instance, they made the westerners' lives difficult when the latter tried to trade in the interior in 1838-58 but did not exclude them from the sector even then. By the same token, the westerners were not able either to keep the locals completely out from any form of investment or economic activity.

NOTES:

- (1) Elena Frangakis-Syrett, **The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century, 1700-1820** (Athens, 1992), pp. 24-29.
- (2) Elena Frangakis-Syrett, "The Western Anatolian Coast and the Aegean Islands in the Late Nineteenth and Early Twentieth Centuries: An Economic Survey", **Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora** (Amsterdam, 1991), Vol. II, pp. 251-266.
- (3) Elena Frangakis-Syrett, **The Commerce of Smyrna...**, pp. 119, 121, 123; see also, Elena Frangakis-Syrett, "Trade Between the Ottoman Empire and Western Europe: the Case of Izmir in the Eighteenth Century", **New Perspectives on Turkey** (Spring, 1988), Vol. 2, pp. 1-18.
- (4) Charles Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800-1914** (London, 1980), pp. 108-113; see also, Orhan Kurmuş, "The Role of British Capital in the Economic Development of Western Anatolia, 1850-1913" (University of London PhD thesis, 1974), *passim*.
- (5) Elena Frangakis-Syrett, "British Economic Activities in Izmir in the Second Half of the Nineteenth and Early Twentieth Centuries", **New Perspectives on Turkey** (Fall, 1991), Vols. 5-6, pp. 191-227. For western-ottoman economic relations in this period, see e.g., Şevket Pamuk, **The Ottoman Empire and european Capitalism, 1820-1913** (Cambridge, 1987), pp. 18-40, 55-81.
- (6) Daniel Goffman, **Izmir and the Levantine World, 1550-1650** (Seattle, 1990), pp. 50-76. On the presence of western merchants in 17th-and 18th-century Izmir, see also, Tuncer Baykara, **Izmir Şehri ve Tarihi** (Izmir, 1974) pp. 64-65; Necim Ülker, "The Emergence of Izmir as a Mediterranean Commercial Center for French and English Interests, 1698-1740", **International Journal of Turkish Studies** (Summer, 1987), Vol. 4, pp. 1-37; Sonia Anderson, **An English Consul in Turkey** (Oxford, 1989), 1-18, 46-65 and E. Frangakis-Syrett, **The Commerce of Smyrna...**, pp. 75-103, 119-138, 155-187.
- (7) Public Record Office, London, SP 105/129, Consul Werry, Izmir, 31 Jan. and 13 Aug. 1804 to Levant Company, London. Hereafter this archive will be cited as PRO.

It is not easy to decide whether a western-protected merchant of local origin represented western or local capital, given the fact that we do not always have specific information on the activities of such merchants. Therefore, unless there is data showing that the entrepreneur in question had extensive economic links with the West, or had stayed in the West for an extended period of time where he might have started his

business, before coming to Izmir, a local merchant with a western nationality and no obvious western economic connections, was still a local merchant. This does not mean that local merchants in Izmir did not co-operate with westerners having, for instance, shares in the same company. Turkish merchants and administrators also co-operated, at times, in such a way.

- (8) Elena Frangakis-Syrett, "The Greek Mercantile Community of Izmir in the First Half of the Nineteenth Century", dir. D. Panzac, **Les Villes dans l'Empire Ottoman: Activités et Sociétés** (Paris, 1991), Vol. I, pp. 391-416.
- (9) PRO, FO 83/395, Messrs. Whittall, Paterson et al., Izmir, 24 Dec. 1872 to Consul Cumberbatch, Izmir.
- (10) Elena Frangakis-Syrett, "Implementation of the 1838 Anglo-Turkish Convention on Izmir's Trade: European and Minority Merchants", **New Perspectives on Turkey** (Spring, 1992), Vol. 7, pp. 91-112.
- (11) Archives de la Chambre de Commerce de Marseilles, MQ, 5.1, Mémoire, 1820.
- (12) Mübahat Küçüköğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1838-1850)** (İstanbul, 1976), Vol., II, passim. See also, Charles Issawi, **The Economic History of Turkey...**, pp. 92-100.
- (13) E.g., PRO, FO 195/128, J.A. Werry, Izmir, 19 Sept. 1839 to Vice-Consul Charnaud, Izmir; FO 195/177, Tayah Pasa, Kutahya, 28 Oct. 1839 to Consul Brant, Izmir and FO 195/128, Charnaud, Izmir, 18 May 1839 to British Ambassador, Istanbul.
- (14) **Parliamentary Papers, Tariffs** (London, 1840), Vol. 2, Correspondence respecting the Commercial Treaty and *ibid.* (London, 1841), Vol. 2, Correspondence...
- (15) Elena Frangakis-Syrett, "Implementation of the 1838 Anglo-Turkish Convention...", pp. 105-111.
- (16) Orhan Kurmuş, "The Role of British Capital...", pp. 282-284; see also, Reşat Kasaba, **The Ottoman Empire and the World Economy** (Albany, NY, 1988), pp. 90-92.
- (17) **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1872, Vol. LXC VII, pp. 739-742; see also, Reşat Kasaba, "Was there a Comprador Bourgeoisie in Mid-Nineteenth-Century Western Anatolia?", **Review** (Spring, 1988), Vol. XI, p. 222.
- (18) **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1900), Vol. CVII, p. 13 and *ibid.* (London, 1914) Vol. XCV, p. 15.
- (19) Archives du Ministère des Affaires Étrangères, NS, Vol. 480, Minister of

Commerce, Paris, 4 Nov. 1905 to Minister of Foreign Affairs. Hereafter, this archive will be cited as AMAE.

- (20) PRO, FO 195/1075, Zantopoulos & Ghisi, Izmir, 15 July 1875 to Acting Consul Joly, Izmir.
- (21) Reşat Kasaba, "Was There a Comprador Bourgeoisie...", pp. 226.
- (22) Elena Frangakis-Syrett, "British Economics Activities...", pp. 200-205.
- (23) PRO, FO 195/527 Acting Vice-Consul Calvert, Antalya, 28 Dec. 1856, 3 Jan. and 13 March 1857 to British Ambassador, Istanbul.
- (24) PRO, FO 195/1732, Consul Holmwood, Izmir, 2 and 24 April 1891 to British Ambassador, Istanbul.
- (25) Elena Frangakis, "The Port of Smyrna in the nineteenth Century", eds., B. Kiraly et al, **War and Society in East Central Europe**, Vol. XXIII (Thessaloniki, 1988), pp. 265-266.
- (26) **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1912-13), Vol. C, p. 11.
- (27) AMAE, NS, Vol. 480, Annual Report, 1900.
- (28) National Archives, Washington, D.C., RG 84, Vol. 12, Consul Harris, Izmir, 27 Jan. 1910 to Secretary of State Washington, D.C. Hereafter this archive will be cited as NA.
- (29) **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1890), Vol. LXXVII, p. 11.
- (30) E.g., PRO, FO 195/910, Consul Cumberbatch, Izmir, 17 Aug. 1868 to British Ambassador, Istanbul; FO 195/1518, Joly, Izmir, 15 Aug. 1885 to British Ambassador, Istanbul.
- (31) E.g., PRO, FO 195/1009, Cumberbatch, Izmir, 19 Sept. 1874 to British Ambassador, Istanbul; AMAE, CCC, Vol. 56, Consul Rougon, Izmir, 4 Nov. 1894 to Foreign Minister, Paris; CCC, Vol. 57, L'Union, Izmir, 25 Aug. 1897 to Foreign Minister, Paris.
- (32) D. Georgiades, **Smyrne et l'Asie Mineure au point de vue économique et commercial** (Paris, 1885), p. 63; F. Rougon, **Smyrne: situation commerciale et économique** (Paris, 1892), pp. 247-259.
- (33) Edmond Dutemple, **En Turquie d'Asie** (Paris, 1883), p. 223; see also, Donald Quataert, "Machine Breaking and the Changing Carpet Industry of Westerns anatolia, 1860-1908", *Journal of Social History* (Spring, 1986, Vol. 20, pp. 476-478.
- (34) **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1904), Vol. CI, p. 7; see also, O. Kurmus, "The Role of British Capital...", pp. 179-188.
- (35) PRO, FO 195/2383, British Chamber of Commerce, Izmir, 12 Dec. 1911

to Consul Barnham, Izmir.

- (36) PRO, FO 195/2383, Barnham, Izmir, 30 Jan. 1911 to British Ambassador, Istanbul.
- (37) PRO, FO 195/2134, Cumberbatch, Izmir, 4 Dec. 1902 to British Ambassador, Istanbul.
- (38) PRO, FO 195/2360, Barnham, Izmir, 12 April, 1910 to British Ambassador, Istanbul.
- (39) PRO, FO 195/942, Cumberbatch, Izmir, 15 April 1869 to British Ambassador, Istanbul. Local entrepreneurs were not totally absent from this sector, however, for they were active in small-scale infrastructure projects.
- (40) E.g., **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1900), Vol. CVII, p. 21; AMAE, CCC, Vol. 53, consul Pelleissier, Izmir, 2 March, 1880 to Foreign Minister, Paris.
- (41) E.g., **Parliamentary Papers, Accounts and Papers** (London, 1910) Vol. CIII, p. 20 and *ibid.* (1914), Vol., XCV, p. 17.
- (42) Mübahat Kütükoğlu, "Izmir rihtimi insaati ve isletme imtiyazi", **Tarih Dergisi** (1979), Vol. 32, pp. 495-558.
- (43) **Parliamentary Papers, Accounts & Papers** (London, 1910) Vol. CII-I, p. 20 and *ibid.* (1914), Vol. XCV, p. 17.

MEZAR KİTABELERİNİN İZMİR TARİHİ İÇİN ÖNEMİ VE ŞEHİT FETHİ BEY

Necmi Ülker

*Öldükten, çürüyüp gittikten
sonra bile unutulmak istemi-
yorsanız, ya okumaya değer
bir şeyler yazın, ya da yazıl-
maya değer işler yapın.*

Benjamin Franklin

Çağlar ötesine giden köklü tarihi, ekonomisi ve stratejik yönü ile asırlar boyunca dikkatleri üzerine çeken Ege Bölgesi, hemen her tarafı çeşitli devirlere ait sayısız eski eserlerin bulunduğu Anadolu'nun önemli bir parçası olmuştur. Bölgedeki Roma, Bizans ve diğer devirlere ait eski eserlere arkeologların dikkatini çekmiş, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde Ege Bölgesinin çeşitli yerlerinde kazılar yapmış, halen de bu faaliyetler devam etmektedir.

Diğer yandan bu bölgede Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı dönemleri ile ilgili birçok eser bulunduğu bilinmekle birlikte bu tarihi değerlere yeterince ilgi gösterilmemiştir. Bir bakıma yakın bir geçmişe ait kendi öz kültürel değerlerimiz olan ve bizlerden ilgi bekleyen sanat eserlerimizin, kendi öz vatanlarında kaderlerine terk edildiği acı bir gerçektir. Bu tarihi değeri olan eserlerimizin hem tabiatın hem de insanoglunun menfi etkilerine açık olarak geniş ölçüde harap olmuş, bazıları da kaybolmuşlardır. İzmir ve Ege Bölgesindeki bu durumun yurdumuzdaki diğer şehirler ve bölgelerde de aynı olduğu, birer tarih yapıları olan mezar ve diğer kitabelerin çeşitli araçlar için yerlerinden kaldırıldığı bilinmektedir. İzmir'de bulunan mezarlık başındaki Büyük Kabristan, Hükümet Konağı karşısındaki Sulu Mezarlık, Çorakkapı (Basma-ne), Bahribaba Kabristanı, Namazgah, Uluyol, Eşrefpaşa'daki Katipoğlu ve Sarımsaklı Mezarlıkları kaldırılmış -- çoğunu vali Rahmi Bey 1914-18 yılları arasında gerçekleştirmiştir -- yerlerine park, sinema, bina ve pazar yerlerinin kurulması⁽¹⁾ sırasında mezar kitabelerinin büyük bir kısmının harap edilmesi, İzmir'in tarihi ve kültürel değerlerimiz açısından yerine geri getirilmesi imkansız bir kayıp olmuştur.

Mezarlıkların kaldırılmasına karşılık oralarda bulunan ve tarihi değer taşıyan mezar kitabelerinin müzede veya özel bir yerde koruma altına alınmaması sonucu bir çoğu tarihin karanlıklarına gömülüp gitmişlerdir. İstanbul, Bursa, Edirne ve diğer Anadolu şehirlerinde bulunan tarihi kabristan ve kitabeler XX. yüzyılın ikinci yarısında büyük bir sanayileşmeye ve düzensiz şehirleşmeye sahne olmuş ve sonuçta tarihi mezarlıklar içindeki kültürel değeri olan ve belge mahiyetindeki mezar kitabeleriyle birlikte zamanla yerlerini beton yığını apartman ve yapılara terk etmek zorunda kalmışlardır.

İzmir tarihinin Osmanlı döneminde önemli rol oynayan Katipoğulları ailesinin gömülü bulunduğu Sulu ve Sarımsaklı mezarlıkları çağdaş şehirleşme sonucu ortadan kaldırılmışlardır. Ancak, Katipoğullarına ait bazı kitabeler, bu aileye karşı ilgi duyan İzmir Arkeoloji Müzesi eski müdürlerinden merhum Selahattin Kantar tarafından Agora açık hava müzesine nakl olunmuştur. Ayrıca küçük çapta sanat eseri sayılabilecek oyma-kabartma ve süslemeli mezar kitabelerinin büyük bir kısmı adi taş olarak yol yapımlarında,⁽²⁾ kana-

lizasyon üzerine kapak ve bazen de mıcır yapımında kullanılmışlardır.

İzmir yakınında bulunan bazı mezarlıklar, belki de şehir plan dışında kalmış olması dolayısıyla zamanımıza kadar varlıklarını koruyabilmişlerdir. Mesela, İzmir Narlıdere'de⁽³⁾ bir tepe üzerinde (Yaka köyü üst kısmı) iyi muhafaza edilmiş böyle bir mezarlık Tahtacılar'a ait olup bununla ilgili bir çalışma vardır.⁽⁴⁾ İzmir şehri içindeki bazı camilerin hazinelerinde de Osmanlı dönemine ait mezar kitabeleri zamanımıza kadar gelebilmiştir. Ayrıca, Nif Dağı'nın eteğinde kurulmuş olan Pınarbaşı'nda da geniş bir alana yayılmış, 56.200 metrekarelik, beş parselden oluşan eski mezarlıklar vardır.⁽⁵⁾ Bunlar kendi kaderlerine terk edilmiş olup, içlerinde bulunan mezar şahideleri her gün biraz daha harap olup kaybolmaktadır.⁽⁶⁾

Ülkemizde bulunan eski ve yeni İslam mezarlıkları Türk toplumunu yakından ilgilendiren dinî, içtimaî ve kültürel bir konu olarak önemini hala sürdürmektedir. Mezarlık ve mezar taşı denilince akla ilk gelen canlı bir varlığın ölümü olmaktadır. Konu ile ilgili Tanrı'nın açık bir buyruğu ölümle ilgili gerçeği özlü bir biçimde şöyle ifade eder: **Küllî nefsin zâikatü'l mevt sümme ileyna türcaûn**⁽⁷⁾ yani bütün canlılar ölümü tadacak, sonra bize döndürüleceksiniz anlamındadır. Diğer bir deyişle Tanrı'nın yaratmış olduğu bütün canlılar ölecek ve onları yaratanın yanına geri döndürüleceklerdir. Bu gerçeği ilahi kudretin değişmez bir yargısı olarak kabullenen Türk-İslam toplumu mezarlıklarına gereken önemi vermişlerdir. Ayrıca toprağın en doğal tapusunun kabristanlar olduğuna inanan Türk toplumu, önceki devirlerden beri, geçmişine olan bağlılık ve saygısını, güzel sanatlara olan duygularını taş işletmeciliği alanında mezarlıklarda bıraktıkları abidevî eserlerde simgelemişlerdir.

İslamiyette mezarlıkların yerlerini belirlemek için mezar kitabelerinin dikilmesi ve ölenin adına mezarı üzerine türbe yapılması iyi karşılanmayan bir gelenektir. Bu hususun **Hayrül-kubur'l münderis**, başka bir deyişle kabirlerin hayırlısı kaybolmuş olanıdır, hadis-i şerifinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır.⁽⁸⁾ Türk-İslam dünyasında bu hadisin iyi bilinmesine rağmen, belki de şuurlarda derin izler bırakmış olan Şamanizmin etkisinden olsa gerek, atalarının ve sevdiklerinin hatırasını yaşatmak ve mezarlarının yerlerini belli etmek için genellikle beyaz mermer üzerine kazılmış kitabeler mezar şahideleri olarak kullandıkları bilinen bir gerçektir.⁽⁹⁾ Türk taş işleme ve süslemeciliği özellikle Osmanlı devletinin başkentliğini yapmış olan Bursa, Edirne ve İstanbul kabristanlarında en olgun ve en mükemmel örneklerini bugün bile görmek mümkündür.⁽¹⁰⁾

Anadolu'nun değerli kültür mirasını simgeleyen eserlerin teşhir yerleri ve depoları durumunda olan müzelerimizin hemen hepsinde yakın çevrelerinden derlenmiş Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı devirlerine ait bir çok ve çeşitli eserlerin mevcudiyeti bilinen bir gerçektir. Ancak, İzmir ve çevresindeki Türk Beylikleri ve Osmanlı devrine ait yazılı belgeler olan kitabeler bugüne kadar

yeterince ve gereği gibi üzerine eğilinip değerlendirilmemiştir.

Tire, Manisa, Bergama Müzeleri, Ege Bölgesinin Osmanlı devri mezar kitabeleri bakımından zengin olup, İzmir, Aydın, Denizli Müzelerinde de Osmanlı devrine ait mezar kitabeleri mevcuttur. Ancak bu kitabelerin envanterleri henüz yapılmış değildir.

Tire ve Manisa, Aydın Müzeleri bünyelerinde bulunan mezar kitabeleri üzerinde yaptığım incelemelerde bu kitabelerin, İzmir-Pınarbaşı, Emir Sultan, Yağhaneler, Narlıdere-Yaka Köyü ve Agora'da bulunan mezar kitabeleriyle çokyakın bir benzerlik içinde olduğunu, benzer taş, şekil ve motiflerin kullanıldığını gözlemledim. Bu durum bize bu bölgede ve bu konuda hattatların ve taş ustalarının varlığını ortaya koymaktadır. Bölgesel tarih ve kültürel değerlerimiz bakımından önemli olan bu yazılı-süslemeli kitabeleri incelemeyi bir görev kabul etmemiz yanında, onları genç kuşaklara bölge tarihi için yazılı kaynaklar olarak göstermek ve anlatmak, ödenmesi gerekli olan bir borç olduğunu kabul ediyoruz.

Gerçekte eski Türk-İslam kitabeleri, Türk milletinin gurur duyup övünebileceği zengin sanat ve kültür malzemeleridir.⁽¹¹⁾ Mezar taşları veya kitabeleri yazı, süsleme, şekil ve estetik yönünden dikkat çekmektedir. Bunların üzerinde yapılacak çalışmaların Türk Sanat Tarihi, Tarih, Türkoloji için küçümsemeyecek sonuçlar ortaya koyacağı inancındayız. Mezar kitabeleri ölüm folklorü, etnografik eserler açısından da geçmişteki yaşama tarzı ve düşüncemize ışık tutmanın yanında meslek gruplarının, sanatkarlar ve halkımızın çeşitli estetik ve espri duygularını yansıtan sanat eserleridir.

Genel olarak müzelerimizde veya sahipsiz olarak çevrede bulunan değerli belge ve tapu seneti mahiyetinde olan bu yazılı taş belgeleri okuyacak ilgililer ve ilim adamları çok azdır. Anadolu'daki ve bölgemizdeki Türk-İslam öncesi kültür kalıntıları Batı dünyasının büyük ilgisi paralelinde her zaman ön planda tutulurken ve kazılar devam ettirilirken üzerinde yaşadığımız topraklarda yüzeyde bulunan Türk dönemine ait eserler yıkılmaya ve yok olmaya terk edilmişlerdir.

Mezar Kitabelerinin İzmir Tarihi İçin Önemi :

Şimdiye kadar Osmanlı dönemi kitabeleriyle ilgili bazı münferit çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Tarihçilerin ve Sanat Tarihçilerinin konuya yeterince ve gereği gibi eğilmedikleri aşikardır. Esasen mezar kitabelerinin, tarihi bilgi açısından, İzmir gibi diğer şehir ve bölge tarihleri için belirli ölçüde önem taşıdığı artık kabul edilen bir hakikattir. Osmanlı dönemine ait İzmir kitabelerin çok büyük bir kısmı harap edilip, yok edilmesine rağmen hâlî hazırda zamanımıza kadar gelenler dahi bize bazı konularda önemli ip uçları vermektedirler. İzmir mezar kitabeleri üzerinde yaptığımız titiz çalışmalar⁽¹²⁾ bize tarihi bilgi bakımından bunların küçümsemeyecek ölçüde önemli ol-

dukalarını ortaya koymuştur.

örneğin, İzmir cami hazire ve kabristanlarında yaptığımız çalışmalar sonucu o mahalle veya yörede yaşayan bazı ailelerin mevcudiyeti ortaya çıkarılmıştır. İzmir tarihinde adı geçen ve arşiv belgelerinde rastladığımız bazı şahsiyetler, özellikle idareciler, meşihata ve ilmiye sınıfına mensup olanlar ve ileride değineceğimiz Şehit Süleyman Fethi Bey'in metfun bulunduğu ve şimdi varlığını sürdüren Emir Sultan kabristanında bulunan Uşakîzadeler'e ait olan mezar kitabeleri bize bu aileye ait, şüphesiz, özlü de olsa, onların şahsiyetleri ve ölüm tarihleri hakkında bilgi vermektedirler.

Diğer yandan, belki de üst düzey şehir yetkilileri ve aydın idareciler, almış oldukları eksik tarih ve kültür şuuru sebebiyle, büyüyen şehir ihtiyaçlarını gerekçe göstererek mücavir saha dahilindeki kabristanları park veya umuma açık yerler haline getirirken, buralardaki mezar kitabelerini bir yere toplayıp gelecek nesillere bırakmak yerine tahrip ederek yapı ve yol inşaatlarında veya lağım üstü kapama işlerinde kullanmayı tercih ettikleri bilinen bir gerçektir.⁽¹³⁾

Şehit Süleyman Fethi Bey

İzmir'in 15 Mayıs 1919'da öğleden evvel karaya çıkan Yunan işgal kuvvetleri şehrin askerî bir merkezi olan Sarıkışlaya taarruz edip ateş açmışlardır. Kışladaki askerlerin direnmemesine rağmen, kışladan çıkıldıktan sonra, 17.Kolordu Komutanı Mirliya Ali Nadir'in 20 Mayıs 1919 tarihli şifre raporu-na⁽¹⁴⁾ göre, "...haysiyet ve şeref ve namus-ı hükümet-i askeriye tamamen payimal eden ve şimdiye kadar tarihin kaydetmediği cinayet ve fecayi ve hakaret başlamıştır". Şifreye göre gerçek zayıat tesbit edilememiş olmakla birlikte zabıt ve askerî efrattan 30-40'ı aşkın şehit ve 60'ı aşkın ağır ve hafif yaralı verilmiştir.

Kışlada Yunan işgal kuvvetleri tarafından esir alınmış olan aşağıdaki 8 erkan, ümera ve zabitan yolda götürülürken şehit edilmişlerdir. Bu zevat bugün Narlıdere şehitliğinde medfundur.

- 1- Erkan-ı Harbiye 1. şubeden kısım-ı salis Mümeyyizi NADİR
- 2- Levazım 1. kısımdan kısım-ı salis Mümeyyizi AHMET HAMDİ
- 3- Alay katibi FETHİ
- 4- Levazım 2.kısım amiri Kolağası NECATİ
- 5- Kolordu Sertabib Kaymakam MEHMET ŞÜKRÜ
- 6- Ecza-i tıbbiye Müdürü Eczacı Kıd.Yüzb., AHMET
- 7- İnşaat bölüğünden Mülazım-ı sani FAİK

8- 4.Kolordu ahz-ı askerîde kıdemli Yüzb.NAZMÎ

Bu şehitlere ek olarak şifrede 21 yaralının isimleri verilmiştir. Bu askeri zevat İzmir'de görevli bulunmaktaydı.

Bu yaralıların arasında Kolordudan askeri alma dairesi başkanı Miralay Süleyman Fethi Bey'in de ismi bulunmaktadır. Bu durum şifrenin 5.maddesinde şöyle ifade edilmektedir:⁽¹⁵⁾

...Zayıatın henüz miktar-ı hakikisi tayin ve tesbit edilememiş olmakla beraber zabitan ve efrattan otuz kırkı mütecaviz şehir ve altmış mütecaviz ağır ve hafif mecruh olmuştur. Ezcümle şehit ve mecruhin arasında Kolordu ahz-ı asker heyeti reisi Süleyman Fethi ve erkân-ı harbiye miralaylarından Ali ve kolordu sertabibi kaymakam Şükrü ve erkân-ı harp reisi vekili Binbaşı Abdülhamit beyler dahildir.

İzmirli bir vatandaşın 1986 yılında Milli Savunma Bakanlığına verdiği bir dilekçe sonucu kabri ve mezar taşları henüz tesbit edemediğimiz bir mekana nakledilen ve altın takma dişleri bugün İzmir Arkeoloji Müzesi kasasında muhafaza altına alınmış bulunan Şehit Süleyman Bey'in daha önce tesbit ettiğimiz mezar kitabesi tarihi bir gerçeği yansıtmakta ve yukarıdaki şifrenin verdiği bilgiden fazlasını bize vermektedir. 1984 yılı Aralık ayında içinde Seyyid Mükerrremüddin'in türbesinin de yer aldığı Emir Sultan kabristanında bulunan Şehit Süleyman Fethi Bey'in kabri ve kitabesi tarafımızdan incelenip, kitabesi okunmuş ve fotoğrafı alınmıştı. Ancak fotoğraf net çıkmadığı için burada veremiyoruz. Şimdi kabrinin ve şahide kitabesinin nerede olduğunu bilmediğimiz Süleyman Fethi Bey'in kitabesi şöyledir:

Hüve'l Hayyü'l Bâkî

Şehid-i muazzam Erkân-ı Harbiye Miralay
Süleyman Fethi Bey
Merhum Ecille-i Kadiriye'den
Aydınoglu dergâh-ı şerifinde post-nişin-i
İrşâd Şeyh İzzi Efendi hazretlerinin
Necb-i necebi idi. Dördünü Kolordu-yı
Hümâyûn ahz-ı asker heyeti reisi iken
Yunan işgali sırasında İzmir'de şehîd düşmüştür.
Müşarünileyhin fezail-i zatiyesinde inzımm eden
Menkıbe ve şehadeti seyyidü'l vekayi
Ve nâm-ı âlisi hatıra pirâ-yı cihan ve pîrdir.
Li'l-lâhi'l fatiha
23 Mayıs 1335

Sene 23 Şa'banü'l muazzam 1337

Kimliği:

Süleyman Fethi (Kur. Alb.) Sic. No: 1312. p-10

1879'da Üsküdar'da doğdu. Mehmet Beyin oğludur. 1894'de Harp Okulu'na girerek 1896'da subay çıktı. 17 Ocak 1900'da Harp Akademisinden mezun oldu. Balkan ve I. Dünya Harplerine katıldı. İstiklal Harbine 1919 yılında Albay rütbesi ile 4. Kolordu Askere Alma Heyeti Başkanlığı göreviyle katıldı. 15 Mayıs 1919 İzmir'in işgal gününde Yunan askerleri tarafından ağır yaralandı. 23 Mayıs 1919'da hastanede vefat ederek şehitlik mertebesine ulaştı. Vârislerine İstiklal Madalyası verildi ve bir üst derecede maaş bağlandı.⁽¹⁶⁾

Sonuç

Türkiye, mermer üzerine işlenmiş süsleme ve taş oymacılığının en belirgin sanat eserlerinden olan mezar kitabeleri ve hatt sanatı bakımından İslam dünyasının belki de en zengin ülkesidir. İzmir ve Ege bölgesindeki oyma işlemeli ve motifli mezar kitabelerine ilgisiz kalıp, bizden önce yaşamış aydınlarımızın yaptığı gibi, kaybolmalarına göz yummamız, bizi gelecek kuşakların ağır suçlamalarından kurtaramayacağı açık bir gerçektir. Bu vebalden kurtulmak ve zengin kültür tarihimize karşı olan borcumuzu biraz olsun ödeyebilmek, sözünü ettiğimiz kitabelerin üzerinde çalışmak ve onları bütünü ile geleceğe bırakmakla mümkün olacaktır.

Sözlerime Türk espri anlayışının güzel bir ifadesi olan aşağıdaki Mehmed Hindî Kadioğlu'na (1867-1951) ait mezar kitabesinin metnini okumakla son vereceğim.

Mal bıraktın, mülk bıraktın üşüştük
Kavga ile niza ile bölüştük
Biz üç karış toprak için döğüştük
Sen mezarında huzur ile yat baba

Çocukların etsinler diye rahat
Satmadın da geçindin kıt kanaat
Evladından sana olsun nasihat
O dünyada malın varsa sat baba

DİPNOTLAR:

- (1) M.Münir Aktepe, "İzmir'e Ait Bazı Kitabeler ve Notlar", **Tarih Dergisi**, XIV/19, İstanbul, Ed. Fak. Basımevi, 1964, 57-80.
- (2) M.M. Aktepe, **a.g.m.**, 59.
- (3) Hangi amaca hizmet ettiği bilinmeyen, mantığa, tarihi gerçeklere ve belgelere ters düşecek birşekilde Narlıdere ismi aydın yöneticiler tarafından 1992 yılından Narlıbahçe'ye çevrilmiştir.
- (4) Beyhan Karamağaralı, "Narlıdere'deki Bazı Figürlü Mezartaşları", **İslam İlimleri Enstitüsü Dergisi**, III, Ankara, Ankara Üniv. Basımevi, 1977, 115-17. Yazar tepe üzerindeki tarihi kabristandaki mezar kitabelerinden sadece on adedini yayınlamıştır. Bunların biri dışında diğer kitabeler XX. yüzyıla ilgilidir.
- (5) Necmi Ülker, 'İzmir Pınarbaşı Mezar Kitabeleri (XVIII. ve XIX. Yüzyıl II. Araştırma Sonuçları Toplantısı), Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1985.
- (6) Çelik Gülersoy, "İstanbul Tarihinin Mezar Taşları", **"Türkiye Turing Kurumu Belleteni"**, Sayı 49/328(1975), İstanbul, 1975, 6. İstanbul'un tarihi yerlerinin düzenlenmesinde ve tarihi eserlerin restorasyonuna büyük emekleri geçen adı geçen kurumun başkanı olan yazar, İstanbul'daki kabristanların perişan durumunu burada iyi bir şekilde dile getirmiştir.
- (7) Kuran-ı Kerim'in 29. suresi olan Ankabut'un 57. ayeti'nin tamamını oluşturur. H.Turhan Dağhoğlu, "Sanat Bakımından Mezarlar ve Mezar Taşları ve Karaca Ahmed Mezarlığı", **Milletlerarası Birinci Türk Sanatlar Kongresi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Bas., 1962, 128.
- (8) C.Esat Arseven, "Mezarlıklar ve Türbeler", **"Türk Sanatı Tarihi Dergisi"**, İstanbul, Milli Eğitim Bas., tarihsiz, 453.
- (9) Alpaslan Koyunlu, "Hukuk ve İdare Sistemimizde Eski Mezar Taşları **T.T.O.K.Belleteni**, sayı 49/328, 27.
- (10) H.T.Dağhoğlu, **a.g.m.**, 121-22; Azade Akar, "Eski Türk Mezartaşı Süslerine Dair", **Sanat Dünyamız**, Yıl 1 sayı 2 (Eylül 1974), İstanbul, 1974.
- (11) Birkaç örnek için bkz. Beyhan Karamağaralı, **Ahlat Mezartaşları**, Ankara, Güven Matbaası, 1972; Gül Tuncel, **Batı Anadolu Bölgesinde Cami Tasvirli Mezartaşları**, Ankara, Mas Matbaacılık, 1989; Necibe Saraçoğlu **Türk Mezarlarına Dair Bir Araştırma**, İstanbul, İst. Matbaacılık, 1950; Metin Haseki, **Plastik Açından Türk Mezar Taşları**, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Yeterlik Tezi, 1977; J-L Bacqué-Grammont et N.Vatin, "Stelas Turcicae VI Steles Funeraires de Si-

- nop, "Anatolia Moderna-Yeni Anadolu III, ayrı basım.
- (12) T.C. Kültür Bakanlığının tertip ettiği yıllık sempozyumların (1985-91), Araştırma Sonuçları Toplantıları II, III, IV, V, VI, VII, VIII sayılarında yayınlanmış olan Ege Bölgesinin çeşitli mezarlıkları.
- (13) İzmir-Karaburun'da bir zamanlar var olmuş olan kabristandaki mezar kitabelerinin ilgililer tarafından lağım yolu üstlerinin kapanmasında kullanıldığını kasabanın ihtiyaşlarından  ğrendik. Nitekim, eski kabristandan geriye yalnızca bir erkek mezar kitabesinin günümüze kadar geldiğini müşahede ettik. Aynı durumun Urla'da da uygulandığını yaşlılardan duyduk.
- (14) *İstiklal Harbi Arş.Kl.* 85, Dos. 316, Fih. 10-6, 10-7.
- (15) *İstiklal Harbi Arş.Kl.* 8, Dos. 316, Fih. 10-8, 10-11.
- (16) **Harp Akademilerinin 132. Yılı (1884-1980)**, Yenilevent İstanbul, Harp kademileri Basımevi, 1980, s. 30.

***Old Photographs of Izmir from the
early twentieth century.***

Dr. Beatrice St. Laurent

The goal of this paper* is to demonstrate the value of the photograph, particularly the printed or reproduced photograph, for the study of an İzmir of the past. Since pre- 1922 İzmir mostly no longer exists, the means available to the scholar interested in examining the urban organization and architecture of the city are quite limited. The best sources are the National Archives (Basbakanlik Arsivi), plans that indicate the names of buildings and their placement throughout the city, and old photographs, either original prints, negatives, or images reproduced in books. A good recently published example of a study of İzmir based on the use of archives is Daniel Goffman's *İzmir and the Levantine World 1550-1650*. The city plan and photographs that you will see today are drawn from three major sources--the Aydin Vilayeti Mahsus Salnamesi of 1307/1308 (1891/2), *Servet-i funun*, and *malumat*. The publication coincides nicely with our commemoration this year of the expulsion of the Muslims and the Jews from Spain and the US's celebration of Columbus's voyage initiated by the same king Ferdinand who signalled the expulsion.

I would like to begin with an examination of the use of photography as a valuable tool for the study of historical urban development and architecture of the nineteenth and early twentieth century in a city where I have done a great deal more research--the city of Bursa. My doctoral thesis dealt with the transformation of Bursa during the Tanzimat, Abdülhamid II and Young Turks periods. In the late nineteenth century, photography became an important medium for the recording of impressions of places visited primarily by European and American travelers to distant places. Prior to the 1880's, the most important means for recording visual information was through prints [1867 expo] or watercolors included in books, albums, or scrapbooks? By the 1880's, photography was the main medium used for the recording of important places, whether far away or at home. [I show you here an engraving of the Ottoman Pavilion at the 1867 Exposition Universelle and a watercolor from a scrapbook of an American traveler Isabelle Stewart Gardner, whose travels ultimately lead to the creation of a museum in her home in Boston]

Sultan Abdülhamid II was not behind Europe in adopting photography to document the far-flung reaches of the Ottoman Empire. The Abdülhamid Albums clearly document an Empire in the process of modernization. [I show you the graduating class of the Istanbul Medical School found in the Albums]. While the albums recorded the new and modern aspects of the Empire, this was balanced with

* Tebliğ gönderilmiş , fakat B. St. Laurent hanım İzmir'e gelememiştir.

an illustration of the Ottoman classical monuments testifying to the important legacy of the Ottoman past--monuments such as Yesil Cami in Bursa and Süleymaniye in Istanbul. The albums were part of the sultan's private palace archives now housed in Istanbul University Library. These albums were also intended as an educative tool in that he gave fifty odd albums the British Library and the Library of Congress in Washington. They are an extremely valuable tool for any historical urban examination of the Ottoman Empire. [Unfortunately, I do not have any examples of photos of Izmir from the albums].

For Bursa, I can show you examples drawn from many achival sources--private travel albums of Europeans, the Abdülhamid albums, private collections and published examples. The old hospital of Ahmet Vefik Pasa on the hisar burned in a fire and therefore, the photograph is an important record of this building. The presentday Heykel section of Bursa is much changed from the old late nineteenth early twentieth century form that it had. Ahmet Vefik Pasa and successive governors modified the city greatly. [I show you the new street added during the period of Abdülhamid, altered beyond recognition today]. It is also important to note that until quite recently, it was not considered important to preserve buildings of this time period, as they were considered old fashioned and of Western origin. Thankfully, that is no longer the case, but, unfortunately not before much has been destroyed.

Originally, there was a post office*, the theater of Ahmet Vefik Pasa, and the hükümet konağı formed the core of the city. The buildings were a real focal point established by a reorientation of the streets according to Haussmann's mode of Paris. The royal pavilion of Abdülaziz from 1861 was connected by a large broad rebuilding of the Armenian neighborhood after the 1863 fire to the main street of the city, Saray caddesi, by broad straightened streets. In 1922, this section of the city burned with the withdrawal of the Greeks from the city. This is not dissimilar to the history of Izmir except that the destruction of the city with the Greek withdrawal was far more complete.

This now brings us to Izmir and I would like to begin with a comparison of the city plans of Izmir and Bursa from about the same time period. While photographs help us to remember what buildings and monuments looked like, a contemporary plan tells us where the buildings were located in the grander urban context. Both were important cities, Bursa as a center for silk production during this time period and Izmir as the major west coast port city. Thus both cities figured prominently in the the economy of anatolia and the Empire during this time period. Major differences affected the configuration of the cities. First, Bursa, as the Empire's first capital had long been a prominent and large city of the empire from its beginnings in the fourteenth century. Izmir had no such prominent past but owed its expansion and development to the shift from land caravan trade, which passed through Bursa, to sea trade in the eighteenth century. Thus, the eighteenth and nineteenth century develop-

ment of Izmir was the peak of the city's growth and many of the major monuments date from this period. Because this period was not deemed the "classical" period of architecture the monuments and urban development of Izmir have not been well studied. The added difficulty of the burning of the city in 1922 has been a deterrent to scholarly work on the historical reconstruction of the city.

Comparing the plans of Izmir and Bursa one immediately notices a difference in the cities' foci. While Bursa is oriented to the center city and the *çarşı* Izmir's concentration toward on the sea, not unusual given the focus of the these two cities' economies. Second, the development of Bursa was around the center of the older Byzantine city and outward--a gradual development of a continuously important city, where Izmir's development was over a briefer period of time concentrated in the later periods of Ottoman rule--the non-classical epoch.

It is not my intention in this paper to define the historical development of the city. This indeed is the subject for extensive research. Rather, my goal is to point to the use of visual documents as an important source for the study of the city of Izmir. The Aydin Salnamesi plan of 1307/8 (1892) shows the growth of the newer city around the core of the older city--a small internal core with grand scale new development spreading to the west along the length of the waterfront and to the north. The port or *liman* is a prominent and noted feature of the city as are the two railroad lines entering from the north, and east, with one line ending directly at the dock on the north side, and the second in the newer residential area the city in the east. Two tramway lines are noted [# 19] Göztepe Tramway coming from outside the city and [# 18] the Kordon tramway running along the waterfront.

Tree-lined boulevards, a feature borrowed from European cities of the period make their appearance all over the empire during this period. The pages of Ottoman journals of the period are filled with images of such new streets built under Abdülhamid II. This photograph, published in *Servet-i funun* of 1314/1898, shows a tree-lined street of Bournava that apparently was still under construction at the time. [This photo of a new Istanbul street demonstrates Abdülhamid's interest in such public works projects throughout the empire and the publicization of such construction].

The Muslim neighborhood grows outward from the old part of the city center. The three major mosques of the old city are noted--[# 20] Hisar Cami serife [# 21] Sadirvan Cami Serife and [# 22] Kestane Pazarı Cami. The *çarşı* appears south and east of the old city core. Another mosque is noted in a neighborhood east of the city [# 24] Hatuniye Cami. The *namazgah* [# 23] appears to the east of the old city, in an area that must have been considered the outskirts of the city at the time.

The older organic urban fabric of the old city is clearly defined. The newer

Ottoman city is contained in this same area, with municipal and government buildings appearing nearby along the waterfront. The hükümet konağı [# 1] appears just at the end of the southern rail line by the water outside old city and the idadiye mektebi [# 25] just to the north. A large school ta'alimhane appears on the waterfront with the Ottoman hospital [# 26] appearing just east of it as well as the prison [# 3] hapishane and the [# 2] kışla or barracks just to the north. The Jewish cemetery is just south of this cluster of buildings and the Muslim cemetery just to the east.

The Jewish neighborhood is located just to the east of the old city and includes the synagogue [# 30 havra] and the Jewish hospital [# 35 yahudi hastanesi]. The Christian neighborhoods are to the west of the city center and the European services appear even further to the west.

The port is just north of the old city on the water. The port authority, passport and telegraph offices are on the port itself. The tramway company offices are along the enclosed portion of the port [# 12] as are the Ottoman post office [# 9], the belediye the city hall [# 4], and the commerce court mahkeme ticaret [# 10]. The gas company offices [# 17] is just behind to the east of this initial row of port structures. The Ottoman bank is just behind this [# 11].

The Greek and Armenian neighborhoods are to the east of the port. Just east of the bank are the Greek church, school and neighborhood [# 27 and 32]. Further east still is the Armenian church and neighborhood [# 34]. North of the port begins the section of town where Europeans and their accompanying institutions are located. The Austrian Consulate [# 44] is just behind some waterfront buildings. Four hospitals are clustered further east in this area—the Greek, Flemish, Austrian, and English hospitals [# 33, 37, 38, 39] and the Catholic church [# 29] appears not far away. The French, Russian and Italian Consulates [# 40, 42 and 43] are even further north in a more sparsely populated area. North of the rail line leading to the quais were the gas company offices and factory—with the tramway leading out there.

The Aydın Vilayetine Mahsus Salname plan of 1892 thus provides us with knowledge of the cities size and the placement of buildings and monuments that no longer survive. Not being a specialist of Izmir, I have limited my comments only to the value of the plan for the study of the city.

The **Salname** also includes period photographs, which supplement our knowledge of the city at the time. This photograph, taken by W. Hiehold and Son, from the Salname provides a view of the boulevard along the port. The caption indicates that it was taken from the passport offices, which are on the northern section of the port quai, looking north toward the Ottoman postoffice. The tramway is clearly running along the edge by the water.

Streetlights line the street called Kordon yolu, which includes not only official buildings like the Ottoman post office but also cafes. Cafes, sidewalks li-

ned with tables and chairs, and the people strolling along the boulevard indicates that the boulevard was the locus of an active social life in Izmir of the time. The boulevard also presents the public facade of the city and it was this view that the sea traveler first saw of the city. The residential neighborhoods were behind this street facade. The detail of the same part of the boulevard appeared in the Ottoman journal *Servet-i funun* of the same year. Another photograph, published in *Malumat* in 1311/1896 shows the seaside boulevard from a different perspective, with the tramway tracks close to the edge of the seawall and the sidewalk on the other side of the street in front of residential buildings. The customs house on the port quai is shown here in a photograph from *Servet-i funun* of 1310/1897. This photo from *Malumat* of 1312/1897 demonstrates the active commercial life of the port.

A more distant view of the port and customs offices on the quai, from the *Salname* shows how the street facade masks the residential neighborhoods behind. Rising above most buildings are the minarets of the mosques of the older part of the city set in the Muslim residential quarters which sit on the gentle slopes of the hillside rising behind. The public facade of the seaside thus protects the living areas from the public hustle and bustle of the port and maintains the privacy required for residential areas. Public buildings also appear as the the new monumental architecture of the period advertised by the sultan as the modern development of the empire. This photo from the *Salname* is of Izmir's new mekteb-i idadiye similar to many built throughout the empire during this period [compare to the Bursa school]. The hükümet konağı appears in this *Salname* photograph advertising one of the new administrative institutions initiated during the Tanzimat period.

What I have attempted to demonstrate here today is that through photography, and, in this instance in published photographs of the Ottoman press, the scholar has a valuable tool for urban history. In the case of Izmir these photographs are doubly important because little of the older city through the early twentieth century survives.

Scherzer, Karl Ritter von, *La Province de Smyrne* considérée au point de vue géographique, économique et intellectuel Ferdinand Silas tr. (Vienna: A Hölder, 1873); Küçükerman, Onder *Batı Anadolu'daki Türk Hahıcılık geleneği içinde Izmir limanı ve Isparta Hah Fabrikası* (Ankara: Sümer Hah, 1990); Ersoy Bozkurt, *Izmir Hanları* (Ankara: Kültür merkezi Yayını, 1991); Dobkin, Marjorie Housepian, *Smyrna 1922: the destruction of city* (Kent, Ohio: Kent State Univ. Press, 1988) prev. publ. 1972; *Izmir Şehir Rehberi* (Izmir, n. p., 1986?); Aksoy, Yasar, *Bir Kent, Bir İnsan/ İzmir'in Son Yüzyılı* (İstanbul: Vakfı

**THE GREEK NEWSPAPERS OF İZMİR AND THE EASTERN
CRISIS OF 1875-1878**

ELENI GARA

Newspapers are very interesting material for the historian. They are at the same time source of events and source of the contemporaries' perception and reaction to these events. I chose for my paper the short period between 1875 and 1878 for two reasons. Firstly because I had no access to the complete series of the İzmir newspapers⁽¹⁾ and secondly, because during these four years two major events occurred: the Eastren crisis, which started with the uprising of the Christians in Bosnia-Herzegovina and led to the Russian-Turkish war of 1877-1878, and the proclamation of the Constitution in 1876 followed by the summoning of the first ottoman Parliament. I thought it would be most interesting to examine how the greek newspapers responded to these events and to try to perceive through them, if possible, how the greek population of İzmir felt towards war and the threat of the dissolution of the Empire, towards the ottoman government and the Tanzimat Reforms, towards Greece and towards themselves in their multiple identity as ottoman subjects, Christians, Levantines and Greeks.

The first newspaper printed in Greek in İzmir was O Filos ton Neon (The Friend of the Young) which was published in 1831. Soon the city became an important centre of the greek press and until 1922 numerous newspapers and magazines appeared, most of which didn't survive for long.⁽²⁾ During the period we will focus our interest on, five greek newspapers existed: Amaltheia, Smyrni (İzmir), which was closed down by the authorities in February 1876 and reappeared under the name of Nea Smyrni (New İzmir), Ionia, Proodos

(1) Although in the National (NL) and Benakeios (BL) Libraries in Athens issues of several years are kept, not all of them are accessible to the researcher. Of the period 1875-1878 I was able to study the following issues: **Aydın** (in the BL): 7th year, n. 487, 11.1.1875 to 8th year, n. 680, 11.12.1876 except from the n. 512, 513, 561, 607, 636, 637.

Ameltheia (in the BL): 39th year, n. 2208, 3.1.1876 to 40th year, n. 2415, 28.12.1877 except from the n. 2223, 2224.

Ionia (in the NL): 1st year, n. 4, 11.5.1875 to 4th year, n. 303, 11.5.1887 except from the n. 11, 25, 27-34, 36-50, 70, 83-225, 231, 233, 248, 256-259, 281, 287, 293-297, 300-302.

Nea Smyrni (in the BL): 1st (7th) year, n. 31 (539), 5.7.1876 to 8th year, n. 978, 30.12.1877 except from the n. 43, 48, 64, 67-72, 108, 160-164, 167, 191, 207-212, 263, 905.

Proodos (in the NL): 5th year, n. 437, 3.5.1875 to n. 513, 31.1.1876 except from the n. 450, 451, 467-471, 496, 497.

Velos (in the BL): 5th year, n. 1, 17.3.1878 to n. 76, 29.12.1878 except from the n. 19, 20, 68, 72, 73.

(2) The book of (Solomonidis): 'H, 1821-1922 (Journalism in İzmir), Athens 1959, is the only work on the greek İzmir press and includes many details about the greek newspapers and periodicals as well as information on the non-greek İzmir press. Unfortunately it is often neither accurate nor reliable and its information has to be verified. The book of (Hatzidimos): (Books of İzmir. With its printing firms and newspapers.), Athens 1948, is also helpful but it includes very few newspapers.

(Progress) and Velos (Arrow). To these one should add the greek edition of the bilingual (Turkish-Greek) official newspaper of İzmir, Aydın.

All of them were good newspapers but they never exceeded the standards of the provincial press. Of course we set apart the local news reports and some essays on various subjects written by their Smyranean contributors, their information originated, in its larger part, from the big greek newspapers of İstanbul and Triest. Important European newspapers were another source of information, which in most cases reached them through the the capital's greek press.

Aydın⁽³⁾ was first published in 1869 by Minas Hamoudopoulos and Selam efendi, and from 1872 Grigorios Karydis became its director. It ceased its publication in the early 1889. Aydın had four pages⁽⁴⁾, two in Turkish and two in Greek and was published twice a week, on Wednesdays and on Saturdays. Both texts were identical. Aydın published all official reports and announcements, governmental statements, the new laws and regulations, local news and a trade bulletin. Telegrams with the latest developments occupied the first column. There were no articles and normally everything was presented without any comments. Even during these turbulent years its main material consisted of news of local interest.

Amaltheia⁽⁵⁾ was the old, traditional and most long-lived greek newspaper of İzmir. It was first published in August 1838 and circulated until 1922. From 1844 and for 38 years its publisher was Iakovos Samiotakis. Amaltheia had at first two pages which became four⁽⁶⁾ later, and from 1870 it was published twice a week, every Wednesday and Saturday.

In the 1870s Ameltheiá was already a newspaper with a long tradition, which offered broad and reliable political and commercial information as well as local and international news reports which consisted of the latest news, normally without any comments, and extracts from articles of the big newspapers of İstanbul and Europe. Occasionally essays on subjects of general and encyclopaedic interest also appeared. During these years of crisis the latest developments in the war front and the diplomatic activity constituted its main material. Local news, especially concerning the greek community, its representative organs, schools and associations, occupied a very important place. The characteristic in Ameltheia's news reports was that it remained very cautious and restrained even in its very rare comments, perhaps in an effort to be objective. Amaltheia also published a very good trade bulletin and its last page was mostly dedicated to advertisements.

(3) About Aydın see Solomonidis, op. cit., p. 180-181.

(4) In 2nd format, with four columns in each page.

(5) About Amaltheia see Solomonidis, op. cit., p. 25-126; also in op. cit., p. 25 a list of the existing issues of the newspaper in Greece.

(6) In broadsheet with four columns in each page.

Smyrni⁽⁷⁾ (İzmir) was first published on 24 April 1870 by Grigorios Karydis. It was the successor of Efsevia (Piety) which was originally a religious-ecclesiastical newspaper that after some time obtained a more informative character. As Efsevia couldn't survive financially, Karydis, its publisher since October 1869, decided to interrupt its edition and publish a solely political-informative newspaper, Smyrni.⁽⁸⁾ At first it was printed once a week and from January 1871⁽⁹⁾ twice, on Tuesdays in small format and on Fridays as broadsheet.⁽¹⁰⁾ On 6 February 1876 it was closed down "for publishing material against the embassy of Holland in İstanbul".⁽¹¹⁾ After a week, on 14 February 1876, Nea Smyrni (New İzmir) appeared. The continuity was made obvious by the fact that in its issues along with the new numbering, the Smyrni's old numbering was used. From 2 July 1877 the newspaper appeared with only the old numbering. On 28 May 1876 it was shut down by the authorities and reappeared on 5 July 1876, this time as a daily newspaper (except Sundays and holidays),⁽¹²⁾ with Evripidis Sekiaris as copublisher and director. The newspaper circulated until the end of 1914.

From now on I will be referring to this newspaper only by the name of Nea Smyrni.

Nea Smyrni followed the journalistic model of Amaltheia, which seems to have been the prototype of the serious provincial newspaper of its time, but unlike Amaltheia an editorial occasionally appeared. Political and international news was many-columned, whereas the local news - although always in the front page - was never of prime importance. As can be seen by the articles, Nea Smyrni was obviously mostly interested in the developments in the Oriental Question and the policy of the Great Powers, and managed to offer to its readers a global information on this subject. Nea Smyrni showed also a very high interest in the ottoman newspapers of İstanbul and very often published translations of their articles and comments.⁽¹³⁾ It had a trade bulletin and its fourth and last page was mostly covered by advertisements.

Proodos⁽¹⁴⁾ (Progress) the "newspaper of the peoples of the Orient", as it

(7) About Smyrni and its successor Nea Smyrni see Solomonidis, op. cit., p. 170-180.

(8) About Efsevia see Solomonidis, op. cit., p. 163-170. Smyrni being a political-informative newspaper after the model of Amaltheia aimed at attracting a broader public, in which it obviously succeeded since it was published twice a week from January 1871 and daily from July 1876, this time under the name of Nea Smyrni.

(9) From n. 41, 29.1.1871.

(10) In 2nd format and in broadsheet. The small-size issue had its own numbering. Unfortunately I was not able to find out which numbering followed Nea Smyrni, which was published in the 2nd format.

(11) Solomonidis, op. cit., p. 171-172.

(12) It is not true that "from 10.3.1877 Nea Smyrni was published every day except Sunday and Friday" as Solomonidis, op. cit., p. 172, states.

(13) In Nea Smyrni, issue n. 34 (542), 8.7.1876, p. 2, a very good article on the ottoman press is published. In it every newspaper is presented and reviewed according to its progressiveness, that is whether it supports the reforms and fights for "the unity and reconciliation between Muslims and Christians" or not.

(14) About Proodos see Solomonidis, op. cit., p. 182-188.

identifies itself, was published by the brothers Minas and Christos Hamoudopoulos in 1871. It had four pages⁽¹⁵⁾ and was printed twice a week, every Wednesday and Saturday. Proodos followed a different model of journalism from the one we have already examined. The latest news, always commented, appeared on the front page under the title "Political Bulletin" and were often accompanied by an editorial on a subject of the current political or local interest. The lower part of the first page was devoted to a serial, mostly a translation of some famous novel. The rest of its material consisted of the local news, in which the ones concerning the greek community occupied a very important place, curiosities, encyclopaedic articles often on archaeological or anthropological subjects and of course the indispensable for an İzmir newspaper commercial bulletin. Advertisements, not as many as in Amaltheia or Nea Smyrni, could be found on its last page.

Ionia,⁽¹⁶⁾ a "political, literary and commercial newspaper" as stated under its title, was first published on 1 Mays 1874 by Miltiadis Seizais and G.K. Konstandinidis⁽¹⁷⁾ and circulated until 1879. It had four pages⁽¹⁸⁾ and was published twice a week, on Wednesdays and Saturdays. From May 1877, besides its broadsheet issues smaller ones were printed on the other days of the week.⁽¹⁹⁾ Ionia shared the same journalistic concept as Proodos and reserved only about a quarter of its space for the political and international news. It was certainly the less interested in the current political situation and the most engaged in publishing articles of moral and consultative character concerning the greek nation, the community and the church.

Velos⁽²⁰⁾ (Arrow) was a satirical newspaper of high quality. It was first published in March 1874 by Karydis and circulated for almost twenty years. From 1875 Evripidis Sekiaris became copublisher. Velos, which had four pages,⁽²¹⁾ was initially published once and from 1875 twice a week and on its last page figured a caricature. Velos, being a satirical paper could do what the others could not or would not do, namely criticize in a very exact and caustic way the international developments and in particular the local situation.⁽²²⁾

(15) In broadsheet with four columns in each page.

(16) About Ionia see Solomonidis, op. cit., p. 189-192.

(17) From 5.3.1875 (issue n. 80) Th. Venetsanos was added to the editorial board. The next change I am aware of, since the n. 83-225 are missing, is that M.D. Seizanis became the only editor and director, at least since

11.8.1876 (issue n. 226). From 12.2.1877 (issue n. 279) N.A. Damianos, the owner of the printing firm where Ionia was printed, became copublisher.

(18) In broadsheet with four columns in each page.

(19) These issues had their own numbering. Unfortunately I was not able to look at any of them.

(20) About Velos see Solomonidis, op. cit., p. 334.

(21) In 2nd format with three columns in each page.

(22) In one of its best articles, the "North Pole", published in instalments in the issues n. 9-24 (5th year, 14.4.-13.6.1878), the trials of the average İzmir citizen who has to cope with the civil service are vividly presented.

Judging by their contents and the way they are laid out one can easily conclude that the main concern and interest of the greek newspapers of İzmir during this critical period focuses on the progress of the Reforms in the Ottoman Empire. What is very interesting is that in the newspapers' lingual code the content of the word reforms is almost always identified with equality of all ottoman subjects before the law.⁽²³⁾ The other two parameters of the Reforms, namely modernization and an efficient provincial government, are rather set aside. Within this context the proclamation of the Constitution is regarded at the same time as a guarantee and a starting-point of the establishment of the long desired equality, which is conceived as the only foundation of freedom in a civilized state. According to the same conception the Constitution is the product of the human civilization's progress, therefore by its proclamation the Ottoman Empire becomes without any doubt or reservation a member of the civilized, that is western, world. In the greek newspapers' semantic code the following pairs of opposites appear reform - old principles, progress - retrogression, civilization - Dark Ages, equality - submission, freedom - absolutism, national development - stagnation.⁽²⁴⁾

Every newspaper, even Aydın in its official way, takes it as its duty to fight for the implementation of the Reforms and in particular of the one ensuring equal rights among all ottoman subjects. Moreover, for the greek newspapers of izmir the enforcement of the new laws and regulations is precisely the touchstone of the local government's success. Amaltheia and Nea Smyrni, in their effort to be above all objective, fight for the cause by retaining a pro-reform character and by publishing the comments of european newspapers on the ottoman reform policy, its progress and the possibility or impossibility of its success; Proodos and Ionia, in their martial spirit, by devoting their leading articles on the reform subject; and all of them by publishing in their local news columns events that demonstrate the still existing inequality and tension between Muslims and Christians, by praising the liberal government officials and by criticizing the conservative or incompetent ones.

In the greek press of İzmir - it is more explicit in Proodos and Ionia - the progress and success of the Empire's reformatory policy is perceived through the well known scheme that is still present in the historical interpretation of this period: The Sultan and/or the government are truly devoted to their reformatory aims and try to carry them out, but they face great difficulties as they have to struggle against the long ottoman tradition, the opposition of the conservative Muslims and above all the incompetence and ignorance of the go-

(23) The greek term used is

(24) See: Ionia, n. 74, 12.2.1875, p.1: "Two words on the Imperial Government". Proodos, n. 478, 24.9.1875, p.1/2: "About the Oriental State". op. cit., n. 500, 10.12.1875, p.1: "The new Imperial Edict". op. cit., n. 501, 13.12.1875, p.1: "Political Bulletin". Nea Smyrni, n. 32 (542), 8.7.1876, p.2: "The Ottoman Press". Amaltheia, n. 2309, 22.12.1875, p.3.

vernment officials.⁽²⁵⁾ According to the analysis of Nea Smyrni in an article on the ottoman police force on 17 December 1876⁽²⁶⁾ the civil servants care only for their own interest and as they remain unpunished they do not bother to enforce the Reforms. The newspaper proposes as the only solution the admission of Christians in a stronger police force and the introduction of the Public Prosecutor's institution after the european model.⁽²⁷⁾

War developments are also considered to be in direct connection with the enforcement and success of the Reforms.⁽²⁸⁾ According to this concept, as far as the Reforms remain ineffective and equality is not established, uprisings like the one in Bosnia can outbreak, Russia finds an open field for its destructive activity, England and the other Powers are subject to great pressures by the western public opinion about their policy towards the Ottoman State and last but not least the Christians of the Orient, who are loyal to the Sultan, can't and won't fight for the Empire.⁽²⁹⁾

The possibility of a war against Russia represents for the greek newspapers of İzmir the double threat of the dissolution of the Empire and the predominance of Panslavism in the Balkans, in case of a Russian victory. The term of Panslavism is present in the newspapers' vocabulary though not in the frequency one would expect. According to the newspapers, no danger of the panslavistic plans exists, as far as the unity of the Empire seems secured. But in the case of its dissolution into small autonomous states, an easy pray for the Czar, the domination of the Russian pro-slavic anti-greek policy is more than certain.⁽³⁰⁾

That is also one of the reasons why the possibility of an involvement of Greece in the war makes them feel so insecure.⁽³¹⁾ They don't oppose to a greek invasion on principle but for practical reasons. The newspapers of İzmir declare that the greek nation has rights on the ottoman territory and feel

(25) See Ionia, n. 74, 12.2.1875, p.1: "Two words on the Imperial Government". Proodos, n. 501, 13.12.1875, p.1: "Political Bulletin". Nea Smyrni, n. 169 (676), 17.12.1876, p.2: "The Police Force in Turkey. Its importance as a political instrument. Which is its present situation and which should be. Part II."

(26) Nea Smyrni, n. 169 (676), p.2: "The Police Force in Turkey...."

(27) Ionia in its editorial "The Officials" on the occasion of the judicial reforms (n. 78, 26.2.1875, p.1) considers more urgent for the success of the Reforms the training of the civil servants. See also: Proodos, n. 502, 17.12.1875, p.1/2: "The Reforms".

(28) See: Proodos, n. 478, 24.9.1875, p.1/2: "About the Oriental State". ap. cit., n. 510, 21.1.1876, p.1: "The European Press about the Orient".

(29) A good example are the articles "The position of the greek nation as to the ongoing war" and "The recruitment of the Christians" in Ionia, n. 303, 11.5.1877.

(30) See: Proodos, n. 478, 24.9.1875, p.1/2: "About the Oriental State". Ionia, n. 230, 25.8.1876, p.1: "Why is Greece in abeyance?". op. cit., n. 240, 29.9.1876, p.1: "The uprising in Greece". Nea Smyrni, n. 856, 30.7.1877, p.1: "The Delusion".

(31) It is characteristic that in Amaltheia and Nea Smyrni many european articles which deal with such a possibility are reproduced, while in Ionia and Proodos similar editorials appear. In Nea Smyrni in particular, a lot of ottoman articles on this subject are also reproduced.

wronged by the european plans for the Balkans.⁽³²⁾ They certainly don't want any ottoman-greek war, because they want above all peace,⁽³⁴⁾ don't wish for any unrest in the Empire and prefer to wait for an improvement in their situation through the Reforms.⁽³⁴⁾ But what really makes them react so decisively to such a possibility is the fact that they know that in the existing international situation Greece is not in a position to profit by such a war.⁽³⁵⁾ Russia is of course the prime danger but the greek nation is also threatened by the other Powers in case the Empire dissolves. According to the newspapers' reasoning England that tore Cyprus away from both Turks and Greeks is ready to do the same with Crete.⁽³⁶⁾ Therefore in the present conditions Greece and Turkey have no better ally than each other, so they advise the greek government to remain in good terms with the Ottoman empire and they assure the Sultan of their loyal and peaceful feelings.⁽³⁷⁾

On the other hand they understand that a war against Greece could greatly endanger their position in the Empire, since their muslim compatriots are already mistrusting them.⁽³⁸⁾ "...Greece must decide" notes Ionia in its editorial of 29 September 1876, "but certainly not only for itself; because on this decision might depend the wealth, the life, and eventually the fortune of many thousand Greeks of the Orient."⁽³⁹⁾

This mercantile greek community of İzmir has a tremendous self-confidence and believes deeply in its cultural superiority and in its modernizing and civilizing role within the Empire.⁽⁴⁰⁾ We read in the editorial of Ionia on 17 November 1876 "If wealth, ability, intelligence and the other civic and political virtues of the individuals make societies worthy and important, and these on their turn form vigorous and mighty nations, to which other oriental

(32) We read in the editorial of *Nea Smyrni* (issue n. 856, 30.7.1877, p.1) entitled "The Delusion": "No one can deny that the Greeks have claims on the Ottoman Empire and that their sweetest dream is the realization of these national demands..." See also Ionia, n. 230, 25.8.1876, p.1: "Why is Greece in abeyance?"

(33) As far as the greek communities of Asia Minor seem not to be directly endangered, the economical conjuncture is of greater importance to them. See for instance the editorial of *Nea Smyrni*, 37 (545), 12.7.1876, p.1: "Our own".

(34) See: Proodos, n. 478, 24.9.1875, p.1/2: "About the Oriental State". *Nea Smyrni*, n. 856, 30.7.1877, p.1: "The Delusion".

(35) See for instance Ionia, n. 230, 25.8.1876, p.1: "Why is Greece in abeyance?"

(36) See: Proodos, n. 498, 3.12.1875, p.1/2: "England and Crete". *Velos*, 5th year, n. 29, 4.7.1878, p.1: "Political Bulletin".

(37) See: Proodos, n. 481, 11.10.1875, p.1: "Political Bulletin". op. cit., n. 491, 7.11.1875, p.1: "Political Bulletin". op. cit., n. 510, 21.1.1876, p.1: "The European Press about the Orient". *Nea Smyrni*, n. 856, 30.7.1877, p.1: "The Delusion".

(38) See: Ionia, n. 230, 25.8.1876, p.1: "Why is Greece in abeyance". op. cit., n. 254, 17.11.1876: "The oncoming war and the Christians of the Orient".

(39) Ionia, n. 240, 29.9.1876, p.1: "The uprising in Greece".

(40) See: Ionia, n. 254, 17.11.1876, p.1: "The oncoming war and the Christians of the Orient". op. cit., n. 71, 1.2.1875, p.1: "Greek-Russian Affairs". op. cit., n. 243, 9.10.1876, p.1: "Political Bulletin". *Nea Smyrni*, n. 856, 30.7.1877, p.1: "The Delusion".

people if not to the greek is due for the most part everything that constitutes the material and moral superiority of the Ottoman State?"⁽⁴¹⁾

They identify themselves as Greeks and in contradistinction to the greek citizens, as Greeks of the Orient. The word nation is almost always used as a synonym to greek people, while the word homeland is always identified with the Ottoman empire. The İzmir Greeks have a very close relationship with Greece. In the Press, news reports from it or comments from european and ottoman newspapers regarding it, always are in prominent position.⁽⁴²⁾ News reports from Greece, mostly on the current affairs, appear in every issue and Proodos and Ionia don't hesitate to devote leading articles to its political situation. This special relation is though a sentimental one as is shown by the İzmir newspapers' readiness to keep their distance from the greek policy in the Oriental Question whenever it is opposed to their own interests.

The implementation of the Reforms and above all the recently founded parliamentary system gives to the İzmir Greeks the opportunity to exploit in full scale their accomplishments, to improve and strengthen their position in the Empire. They dream of conquering the Ottoman State from within. They believe, so deeply in the predominance of their nation and in the impossibility of their being assimilated that they are ready to defend their both attributes and be identified at the same time as Ottomans and Greeks. As Ottomans because they are subjects of the Sultan and according to the Constitution equal to the Muslims. As Greeks because in a multinational state every nation must retain its own identity for the welfare of the homeland.⁽⁴³⁾

The interweaving of these two identities is actually shown in the case of two publishers: Minas Hamoudopoulos and Grigorios Karydis. Minas Hamoudopoulos⁽⁴⁴⁾ was born in İzmir in 1843. He was the first director of the official newspaper Aydın and in 1871 published Proodos along with his brother Christos. In 1876 was elected deputy, in 1878 named by the Patriarchate Great Orator and in 1882 appointed as Public Prosecutor in Lesvos. From 1885 until 1896 served as counselor in the Ottoman Embassy of Athens, in 1897 became head of the Trade Departement of the ottoman Ministry of the Interior and soon afterwards was appointed prefect of Diyarbakır. He died in 1908 after a succesful career in the ottoman public service.

(41) Ionia, n. 254, 17.11.1876, p.1: "The oncoming war and the Christians of the Orient."

(42) For instance in Ionia's editorial for the New Year 1875 (n. 63, 4.1.1875, p.1) Greece takes the lion's share, while the Ottoman Empire is not mentioned at all.

(43) We read in the editorial of Ionia (issue n. 303, 11.5.1875, p.1) entitled "The position of the greek nation as to the ongoing war": "Precisely because we have a Constitution the greek nation has major importance and major rights. The constitutional regime, which acquires in multinational and multireligious states a federal character, never contributes in the effacement or the assimilation of the nations." For a similar argumentation see also Proodos, n. 478, 24.9.1875, p.1/2: "About the Oriental State".

(44) About Minas Hamoudopoulos see Solomonidis, p. 182/3.

On Grigorios Karydis unfortunately we don't have - as far as I know of - any biographical data,⁽⁴⁵⁾ although he seems to have been one of the most active journalists of the 1870s in İzmir. In the issue of *Nea Smyrni* on 5 July 1876⁽⁴⁶⁾ Karydis, in a small comment written on the occasion of the newspaper's republication, mentions that he has been living in the Ottoman Empire for twelve years and has been a journalist for eight. From the scattered information provided by Christos Solomonidis in his book on the greek İzmir press, we understand that by the time Karydis became the publisher of *Efsevia* he had already been a well known scholar who had published several books on religious subjects - mainly attacking the catholic propaganda and influence in İzmir - and was a regular contributor to several newspapers and periodicals. After *Efsevia*'s closure, he published *Smyrni* and from 1876 *Nea Smyrni* along with Evripidis Sekiaris. From 1872 he was also the director of the official newspaper *Aydın* and in March 1874 he started publishing *Velos*, once again with Sekiaris.

But these don't seem to exhaust his journalistic activity at all. During the same time Karydis was the publisher of the daily ottoman newspaper *İzmir*, which appeared on 17 March 1877,⁽⁴⁷⁾ and most probably also the publisher of the ottoman starical newspaper *Kara Sinan*, which appeared on 3 June 1875.⁽⁴⁸⁾ The declaration of İzmir's beliefs and aims published on its first issue as well as every other piece of information we have on the newspaper's line,⁽⁴⁹⁾ conform with the line of *Nea Smyrni* during the same period, which is also corroborated by my comparing the second and third issues of *İzmir* (19 and 21 March 1877) with the issues of *Nea Smyrni* of the same date.⁽⁵⁰⁾ Both the editorials of the *İzmir* issues I was able to look at are very interesting texts and

(45) Curiously enough Solomonidis has no biographical record of Karydis although he does so for almost every other publisher. In his sloppy way Solomonidis sometimes attributes to Karydis the christian name Georgios, but he is certainly referring to the same person. Anyway these "two" individuals are treated as the same one in the Index of his book under the entry Karydis G.

(46) *Nea Smyrni*, n. 31 (539), p.3.

(47) *İzmir* was published daily except on Friday and Sunday. About it see: Arıkan, Zeki: "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde İzmir Basını". In: *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, vol. 1, p.104/5. Arıkan is obviously in error when stating that the newspaper was first published on 17.3.1876, since its 2nd issue dates from the 19.3.1877 (all the dates I have been mentioning are given in the Julian Calendar). I am deeply obliged to Prof. Dr. Tuncer Baykara who provided me with copies of *İzmir*'s 2nd and 3rd issues from his private collection which allowed me to verify my suspicions about Arıkan's mistake and to compare the newspaper with *Nea Smyrni*.

(48) About *Kara Sinan* see Arıkan, op. cit., p. 104.

(49) For these see Arıkan, op. cit., p. 104/5.

(50) In both *İzmir* and *Nea Smyrni* the Telegram columns have exactly the same text, only in the turkish edition the telegrams from İstanbul precede those from european capitals, whereas in the greek edition the latter are mentioned first. Also, the trade bulletin of both newspapers is almost identical. As to the remaining and most voluminous part, I couldn't trace any identical texts; sometimes the information offered is also different, which leads to the conclusion that the two newspapers had at least to some extent distinct editorial staff and information sources. The most striking difference between them is that *İzmir* has as centre of its gravity an important multicolumned editorial article.

reveal a lot about the paper's general line. They offer a pro-constitutional argumentation that focuses on the need for developing a national ottoman language in order to educate competent citizens that will support the reformed course of the Empire.⁽⁵¹⁾ It would undoubtedly be most interesting to compare in an extensive way İzmir with Nea Smyrni, as well as the two satirical newspapers, and find out what they actually shared in common. The last bit of information we have on Karydis is that in July 1881 he left İzmir for İstanbul to take over the direction of the big greek newspaper Neologos.⁽⁵²⁾

The case of Hamoudopoulos and especially the one of Karydis are in exact conformity with the picture one obtains from the greek İzmir newspapers of the time.⁽⁵³⁾ According to it the Greeks of İzmir regarded themselves as one of the many greek communities of the Orient and conceived their future in a reformed Ottoman Empire which they hoped would offer them the opportunity to expand their activities and enter the political and military elites. Therefore their main concern was to support and fight for reforms and equal rights and their main preoccupation the avoidance of the dissolution of the Empire. As we now know, more than seventy years after the disappearance of this multicultural society, their hopes were in vain.

(51) They are entitled "The constitutional Government" (issue n.2) and "Our greatest need is the generalisation of our national language" (issue n.3).

(52) Solomonidis, *op. cit.*, p. 173.

(53) Of course with the methodological reservation that our sources are only the published opinions of İzmir Greeks; we must always keep in mind the decisive role of the censorship during this period.

İzmir Sanayinin Geçmişı ve Bugünü

Melih Gürsoy

İzmir tarihi boyunca ticaret ve sanayi ile içiçe olmuş, ikisini birarada yürütebilmiş bir şehirdir. Fırtınalara ve dış etkilere karşı korunan bir limanın kenarında kurulmuş olması İzmir'de Gemi İnşa Sanayiinin ilk kuruluş yıllarından itibaren yerleşmesine neden olmuştur. Bugünkü Bayraklı semtinde Tantan devrinde kurulan bu şehirde M.ö.15'nci yüzyılda Tirrenlerin, şiddetli zelzeleler sonucu, bölgeyi terketmet için gemiler inşa ettirmeleri İzmir'in ilk kuruluş yıllarında dahi gemi İnşa Sanayii ile yakın ilgisi olduğunu göstermektedir.

Eldeki belgelerden, daha ilerki yıllarda, M.Ö. 14'ncü yüzyılda, Augustus devrinde İzmir'de Roma ve İtalya için gemi yapımında oldukça ileri bir sanayi kurulduğu anlaşılmaktadır. İzmir Şehrinin bu yıllarda Roma ordularına gemi, elbise ve yiyecek temin etmiş olması şehrin bu dönemlerinin oldukça refah içinde geçtiğini ve gemi inşaatı gibi zamanın en önemli bir sanayiine sahip olduğunu göstermektedir. Bu sanayinin Bizans devrinde de devam ettiği, 9'ucu yüzyıldan itibaren Bizans harp filosunun mühim bir kısmının İzmir'de bulunan tersanelerde yapıldığı bilinmektedir.

1084 yılında Çaka bey İzmir'i zaptettikten sonra ilk iş olarak İzmir tersanelerinde 40 parçadan oluşan bir donanma yaptırmıştır. Daha ilerki yıllarda, 1204'de, İzmir Bizans hakimiyetide iken, İzmir'de bulunan tersanelerde Bizans İmparatorluğu için yeni bir donanma yapıldığını kayıtlarda görüyoruz. 1329 yılında İzmir liman kalesini ve liman şehri olan Aydınoğlu Umur beyin de ilk işi izmir'deki tersanelerde kendisine bir donanma yaptırmak olmuştur. 1426 yılından sonra Osmanlılar devrinde de İzmir tersaneleri sık sık donanmaya gemi yapmış ve İzmir şehrinin geliri uzun müddet Osmanlı Donanma Kumandanı Kaptan paşalara tahsis edilmiştir.

Aydınoğulları devrinde İzmir'de, gıda ve dokuma sanayiinin de gelişmeye başladığını görüyoruz. Bu yıllarda Ege'de pamuk üretimine ve pamuklu, yünlü dokuma kumaşlar yapımına başlanmıştır. Pamuk üretiminin yanında, bölgede bol miktarda koyun ve keçinin bulunması, el tezgahlarında yünlü kumaş dokuma imkanını vermiştir. Aydınoğulları devrinde İzmir'den ve Batı Anadolu'dan Avrupa'ya ihraç edilen mallar arasında pamuklu, yünlü, ipekli kumaşların bulunduğu kayıtlarda görülmektedir. Batı Anadolu'da dokunan bu kumaşlar Avrupa pazarlarında iyi alıcı bulmakta idi.

Aydınoğulları ülkesinde bir müddet bulunan Doğulu Seyyah İbn-i Battuta yazdığı Seyahatnamesinde; Hızır beyi ziyaret ettiği zaman Hızır beyin kendisine altın işlemeli bir kumaş hediye ettiğini, bu kumaşın o bölgede dokunan çok kıymetli bir kumaş olduğunu yazmaktadır.

15'inci yüzyılda pamuk üretimi ve pamuklu dokuma sanayii İzmir'de ve Ege Bölgesi'nde çok ilerlemişti. Osmanlı hükümetleri bu yıllarda pamuğu ha

madde kabul ederek ihracını yasakladıklarından pamuklu dokuma sanayii İzmir bölgesinde gelişmiş ve ihracatın çoğu kumaş şeklinde olmuştur. Kumaş, halı, seccade ve diğer dokuma satışı 15'nci yüzyılda o derece ilerlemişti ki bu işle uğraşan bir kısım türk tüccarlar İtalyan şehirlerine yerleşiyor ve işlerini oradan sürdürüyorlardı. Kayıtlarda 1540 yılından sonra Türk tüccarların Venedik'e gidip gelmeye başladıkları ve uzun müddet Venedik'te kalarak dokuma satış işlerini oradan yürüttükleri görülmektedir.

16'ncı yüzyıldan sonra Ege'de dokuma sanayii daha ziyade Manisa şehrinde toplanmıştı. Manisa'nın Şehzadelerin oturduğu şehir olması bu şehirdeki imalatçı ve tüccarları pek çok vergiden muaf tutuyordu. Bu yüzden Musevilerin bir kısmı Manisa'da yerleşmiş ve bu bölgede Dokuma Sanayiini geliştirmişlerdi. Ege Bölgesi'nden pamuklu dokuma kumaş ihracı 15'nci ve 16'nci yüzyıllar boyunca devam etti; fakat 1588 yılından itibaren Türk pamuğu İngiltere'ye kaçak olarak ihraç edilmeye başlandı. İngiltere Manchester bölgesinde Lancashire da pamuklu dokuma sanayii kurmaya karar vermiş bunun için hammaddeyi Ege Bölgesi'nden temin etmeye başlamıştı. 1605-1607 yıllarında ingilizler Ege Pamuğunu yüksek fiyat vererek büyük miktarlarda almaya başladılar. 1607 yılında Manisa'daki dokumacılar bölge dışından gelen Avrupalı tüccarların ve bunların komisyoncularının pamuğu üretim yerlerinde yüksek fiyat vererek aldıklarını ve pamuğun manisa pazarlarına gelmediğini İstanbul'a, hükümete, şikayet ediyorlardı. 1615 yılından sonra Ege Bölgesi'nden pamuk toplayan yabancı firma temsilcileri o kadar çok pamuk alımı yapmaya başladılar ki Manisa'daki dokumacılar hammadde bulamaz hale geldiler. O yıllara kadar pamuk ihracına izin vermeyen ve kaçak ihracı önlemeye çalışan Osmanlı hükümeti 1620 yılında özellikle İngiltere ve Fransa için pamuk ihracını serbest bıraktı. Bunun üzerine İngiltere ve Fransa Ege Bölgesi pamuklarının tamamını, yüksek ücret ödeyerek, çeker hale geldiler. Bu durumda İzmir'de, Manisa'da ve Ege'nin diğer kentlerinde kalan az miktarda dokumacı ustası da bu mesleği bırakmak mecburiyetinde kaldı ve İzmir'e göç edip başka işlerde çalışmaya başladılar.

18'nci yüzyıl boyunca Türkiye, İngiliz ve Fransız pamuklu sanayiinin güvenilir bir hammadde kaynağı olmuş ve bu yıllarda İngiltere ve Fransa'ya düzenli bir şekilde pamuk ihraç edilmiştir. Aynı yıllarda ham pamukla beraber İngiltere'ye ihraç edilen pamuk ipliği de İngiltere'deki pamuklu dokuma tezgahlarının devamlı çalışabilmesine yardımcı olmuştur.

19'uncu yüzyılın başlarında İzmir'den İngiltere'ye ihraç edilen pamuğun miktarında büyük bir düşüş görüldü. Bu yıllarda İngiltere Amerika'dan büyük miktarda pamuk almaya başlamıştı. Türk dokuma sanayiini batırma paahasına Ege'den pamuğu çekerek pamuklu dokuma sanayiini kuran İngiltere'nin artık Ege pamuğuna ihtiyacı kalmamıştı.

Pamuk üretimi uzun müddet iç piyasa ihtiyacı için yapıldı. Tekrar hammadde bulan pamuklu dokuma sanayii yavaş yavaş canlanmaya başladı. Bu

arada 1795 yılında İzmir'de pamuklu dokuma fabrikasının yapıldığını ve bu fabrikada 500-600 kişinin çalıştığını belgelerde görüyoruz. Bu fabrikayı Tri-fon adında bir Fransız yaptırmıştı. Bu fabrikaya rağmen Avrupa'nın makina imalatı pamuklu kumaşları ile rekabet etmek çok zor olduğundan dokuma sanayiinin gelişmesi çok yavaş oluyordu.

1838 yılından sonra İngilizlerle, Fransızlarla ve diğer devletlerle yapılan ticari anlaşmalar neticesinde Türkiye'nin ithalatı tamamen libere, serbest olmuş ve her türlü mal Türkiye'ye çok düşük gümrük vergileri ile ithal edilmeye başlanmıştı. Bu durum Türkiye'de zaman zaman oluşan sanayi çabalarını tamamen ortadan kaldırmış ve özellikle dokuma sanayiini tamamen çökertmişti. Örneğin 19'uncu yüzyıl başlarında Ege'de kurulan 18 basma fabrikasının 1651 düşük gümrükle gelen ithal malı kumaşlarla rekabet edemediğinden 1850/1860 yıllarında kapanmıştı. Bu yıllarda Türkiye'ye gelen Mr.Lewis Farley adında bir uzman İngiltere hükümetine verdiği raporunda şöyle diyordu.

"Türkiye artık tekstil imalatçısı bir ülke değildir. Yalnız Türk İç Pazarını değil bütün doğu ülkelerini ve Avrupa'daki bazı ülkeleri değişik dokuma kumaş ve diğer mallarla doyuran Türkiye'de bu sanayi dalları tamamen yok olmuştur."

1650'li yıllarda İngiltere, Amerika'da bir iç harbin çıkması neticesinde buradan pamuk alamayacağı korkusu ile gine Ege pamuğunu elde etme imkânları araştırmaya başladı. 1856 yılında İngiltere'de Küçük Asya Pamuk Şirketi'nin, 1857 yılında Manchester pamuk alım birliğinin kurulması ile Ege'de Amerikan tipi pamuk üretiminin canlandırılması çalışmaları başladı. 1861 yılında Amerika'da iç harp başlayınca Türkiye'de Amerikan tipi pamuk üretimini arttırmak için İngilizler büyük çaba harcamaya başladılar. Amerikan iç harbi bütün Avrupa ülkelerinde ham pamuk sıkıntısı çekilmesine neden oldu. Bu kıtlığın sonucu olarak özellikle İngiltere'de pamuk fiyatları görülmemiş şekilde yükseldi. Amerikan tipi pamuğun Ege'de üretimini çabuklaştırmak için Aydın Demiryolu Şirketi yöneticileri, bir kısım İzmirli tüccarla beraber İstanbul'a kadar giderek pamuk üretiminin arttırılması için Osmanlı hükümetinin yardımlarını istediler. bu gayretler 1862 yılında netice verdi ve hükümet pamuk üreticisen aşağıdaki teşviklerin erilmesini kararlaştırdı:

- 1- Devlete ait topraklar pamuk üretimi için kullanılabilecek idi.
- 2- Bu topraklar 5 yıl boyunca vergiden muaf olacaktı.
- 3- Pamuk üretimi için gelecek makina ve teçhizat ithal vergisinden muaf tutulacaktı.
- 4- Hükümet bedelsiz tohum dağıtacak ve Amerikan tipi pamuğun ekimi için üreticiye bilgi verecekti.

1863 yılı Mayıs ayında İzmir'de üreticilere 142 ton pamuk tohumu bedelsiz olarak dağıtıldı, fakat hükümet vergi konusundaki vaadini yerine getirmedii. Buna rağmen İzmir'de ve Ege Bölgesi'nde Amerikan tipi pamuk üretimi ol-

dukça artmıştı. O yıllarda bütün Anadolu'da bir tane bile çırçır makinası yoktu. Pamuk çok ilkel yollarla, kalınca bir tahta parçası ile vurularak temizleniyordu. Su cenderesinin daha adı bile bilinmiyor ve pamuk çuvallara ayakla basılarak dolduruluyordu. Pamuk alıcılarının temiz ve standard balyalı pamuk istemeleri üzerine 1862 yılından başlayarak Ege'nin muhtelif yerlerinde çırçır fabrikaları ve hidrolik presleme tesisleri kurulmaya başlandı. 1870 yılına gelindiğinde Aydın demiryolu üzerindeki kentlerde 34 çırçır fabrikası çalışır duruma gelmişti. Buhar gücü ile alışan bu çırçır fabrikalarında 700'den fazla çırçır makinası bulunuyordu.

Amerikan iç harbinin bitmesi ile Amerika'dan İngiltere'ye tekrar büyük miktarda pamuk ihracı başladı. Artık İngiltere tezgahlarının Ege pamuğuna gine ihtiyacı kalmamıştı. Bu durumda 1870 yılından sonra pamuk üretimi hızla azaldı.

Pamuklu dokuma sanayii dışında İzmir'den yün ipliği, yün ve mohair gibi maddelerin ihracı çok uzun yıllar yapılmış fakat yünlü kumaş imalatı çok geç başlamıştır. İzmir'de ilk yünlü kumaş imalatı 1910 yılında beş İngiliz tüccarın kurdukları bir fabrika ile başlar. Bu fabrika Cumhuriyet devrinde de Türk mütesebbislerce alınmış, işletilmiş fakat bir müddet evvel bazı yönetim ve finansman güçlükleri yüzünden kapanmıştır. Bu yıllarda İzmir'de yünlü sanayiinde kurulan diğer fabrikalar 1909 yılında kurulan Bilaklar Yün Fabrikası, 1910 yılında kurulan Kozineri Lui İplik Fabrikası ve 1910 yılında kurulan Osmanlı Aba fabrikasıdır.

Dokuma Sanayiinin dışında 19'uncu yüzyıl ortalarına doğru İzmir'de bir kağıt fabrikası kurulmuştur. 1847 yılında faaliyete geçen "Şavk Kağıt Fabrikası" Osmanlı devrinde kurulan en güzel tesislerden birisi idi. Şimdike Halkapınar Su Tesislerinin olduğu yerde kurulan bu fabrika Düzoğlu, Hacı Karabet ve Hacı Mihran adlarında üç ermeni işadamına ait idi. Fabrikada İngiliz kağıtlarına yakın kalitede kağıt imal edilmeye başlanmış ve satışı bütün Türkiye'ye yayılmıştı. Fakat Avrupa'dan çok düşük gümrük vergileri ile ithal edilen kağıtlarla fiyat bakımından rekabet edemediğinden 1863 yılında fabrika kapanmak mecburiyetinde kaldı.

1838 yılından sonra Avrupa ithal malları ile rekabet edemeyip kapanan pek çok fabrika ve işyeri vardı. Bu rekabetin dışında Osmanlı Sanayii ileri teknolojiye geçme imkanını esnaf loncalarının tutumu yüzünden de gerçekleştiremiyordu. Bu Loncalar yeniliğin daima karşısına çıkmışlar ve kendilerini işsiz bırakacağı korkusu ile yeni teknolojinin Türkiye'ye girmesine ellerinden geldiği kadar, hatta bazen sertçe, mani olmaya çalışmışlar sanayinin gelişmesine engel olmuşlardır.

Örneğin, 1861 yılında Abbot ailesi İzmir'de yeni bir muslin boyama ve basma fabrikası kurmuştu. Batı Anadolu'da çok geniş bir pazarı olan basma muslinlerin kumaşını dışardan getirmek ve boyama ve basma işlemlerinin İzmir'de yapılmasını sağlamak amacıyla kurulan fabrikaya çoğunluğu er-

menilerden oluşan basma esnafı Loncası karşı çıktı. Loncanın ileri sürdüğüne göre İngiliz Fabrikasında uygulanan basma teknolojisi yerli zanaatkarın kullandığı yöntemden çok üstündü. Dolayısıyla İngiliz malı müslinler daha ucuza mal alıyor ve Lonca kurallarına aykırı olarak haksız rekabet ortaya çıkıyordu. Loncanın iddiasını inceleyen ve haklı bulan yetkililer Abbot fabrikasının kapatılmasına karar verdiler. Firmanın bütün itirazları fayda vermedi ve fabrika kapandı.

1841 yılında İzmir'de kuru üzüm tahta kasalarını yapan marangozlar Nikoli adındaki bir rumun başkanlığında Lonca kurmuşlardı. Bu marangozların yaptıkları tahta kasalardan ihracatta daima şikayetler geldiğinden ihracatçılar Lonca'yı pek çok defa hükümete şikayet etmişlerdi. Bu şikayetlerden bir sonuç alamayınca İngiltere'den yeni marangoz makinaları getirtilip Avrupa Standardlarına uygun bir marangoz atelyesi kurmaya karar verdiler. Buna karşılık Lonca üyeleri İngiltere'den gelen marangoz makinalarını parçaladılar ve Vilayet aracılığı ile ihracatçı tüccarlara bir ihtar mektubu göndererek Lonca dışında böyle işlere izin verilmeyeceğini bildirdiler. Bu ihtar etkisini göstermiş olacak ki 1887 yılına kadar İzmir'de modern bir marangoz atelyesi kurulamadı.

Dokuma Sanayiinin dışında Halıcılıkta İzmir'de ve Ege'de çok eski yıllardan beri devam etmiş bir sanayi dalıdır. 15'nci yüzyılda İzmir ve yöresinde Avrupalı tüccarların alıp götürdükleri mallar arasında halı ve seccade en çok yer alan mallardandı. Ege Bölgesinde halı imalatı daha çok köylerde ve kentlerde üreticilere parça başına yaptırılıyordu. 1860 yıllarda Batı Anadolu'da halıcılık, köylere malzeme verip sipariş üzerine iş yaptıran, birkaç Türk tüccarın denitimi altında idi. Bunlardan en önemlisi Hacı Ali Efendi 3000'e yakın eve iş veriyor ve yılda 84000 metrekaare kadar halı alıyordu.

İngiliz sermayesinin halıcılığa sızmasının ilk işaretleri 1864 yılında görüldü. Üç İngiliz tüccarı Uşak dolaylarında bazı halı dokuyucularına iplik ve model vererek dokuttukları halıları ihraç etmeye başladılar. 1880 yılına gelindiğinde Batı Anadolu halıcılığını tekellerine almışlardı. Merkezleri İzmir'de bulunan altı büyük ticaret evi halı ipliklerinin eğrilmesinden ihracatına kadar bütün üretim sürecini eline geçirmişti.

İngilizler halı üretim ve ihracatını 30 yıl ellerinde tuttıkları halde fabrika kurmak akıllarına gelmemişti. Fkat 20'nci yüzyılın başlarında evvela Avusturyalıların sonra Türklerin halı fabrikaları kurmaları üzerine İngilizlerde "Doğu Halı Yapımcıları Şirketi"ni kurdular. kısa zamanda bu şirketin rekabeti o kadar fazla oldu ki daha evvel kurulan 15 halı şirketinden sekizi hammadde bulamadığından kapandı ve diğerleri de zaman içinde iflas edip kapandılar. 1913 yılına gelindiğinde "Doğu Halı Yapımcıları Şirketi" Ege'de halı dokutup ihraç eden tek şirket olarak kalmıştı. Şirket 1910-1913 yıllarında 11 fabrika daha kurarak Ege'deki fabrikalarının sayısını 17'ye yükseltmişti.

Ege Bölgesi'nde uzun zamandır imalatı yapılan maddelerden birisi de Zey-

tinyağıdır. 16'ncı yüzyılda, hatta daha eski yıllardan beri, Zeytinyağı sadece yemek için kullanılmıyor sabun imalatında da kullanılıyordu. Çok eski yıllardan beri İzmir'de pek çok sabun imalathanesi ve fabrikası kurulmuştu. Kayıtlarda 1805 yılında İzmir'de 25 sabun imalathanesi olduğu görülmektedir.

1886 yılında İzmir'de Hatkinson ve Whittekar firmaları beraberce bir pamuk yağı ve zeytinyağı fabrikası kurdular. 1891 yılında Hadkinson Zeytinyağı imalatında çıkan posadan prina elde etme imkanlarını geliştirdi ve bu yüzden büyük başarı kazandı. Zeytinyağı elde edilirken çıkan prina yağı Sabun imalatında kullanılıyordu.

1900 yılına gelindiğinde Hadkinson'un Batı Anadolu'nun en büyük yağ üreticisi olduğu görülüyor. Tüccarlıktan sanayiciliğe geçen bu İngilizin Batı Anadolu'nun çeşitli kentlerinde ikisi ayçiçeği, dördü susam, altısı pamuk tohumu ve onu zeytinyağı çıkaran 22 fabrikası olmuştur.

İzmir ve çevresinde çok eski yıllardan beri üretilen ve ihraç edilen maddelerden birisi de Meyan balıdır. Tarlalarda zararlı madde kabul edilen ve toplanıp atılan meyan kökünden meyanbalı elde etmek için kurulan ilk şirket, İngilizlere ait, Mac Andrews ve Forbes Şirketi idi. Bira, şekerleme ve tütün imalat sanayiinde kullanılan meyan balına özellikle İngiltere'de geniş yazar vardı. Forbes Şirketi ilk fabrikasını 1854 yılında Aydın'da açtı. Daha sonra Nazilli, Kuşadası ve Söke'de üç fabrika daha açtı.

1875 yılında Abacıoğlu adında bir ermeni tüccar Meyanbalı fabrikası kurarak Forbes ile rekabete girişti; fakat bu rekabet ancak 1881 yılına kadar sürdü. 1881 yılında Abacıoğlu meyanbalı işinden çekilmek mecburiyetinde kaldı. Forbes Şirketinin ikinci büyük rakibi 1886 yılında Aydın'da Meyanbalı fabrikası kuran bir Alman şirketi idi. Ürettiği meyanbalını Almanya'ya ihraç eden fabrika kısa zamanda başarıya ulaşmıştı. Forbes Şirketi bu Alman şirketinin faaliyetini durdurmak için ticari ve siyasi pekçok girişimlerde bulundu; fakat başarılı olamadı. Bir müddet sonra kimlikleri belli olmayan 200 silahlı kişi Alman şirketinin depolarını basarak iki bekçiyi öldürdü ve 11 bekçiyi ağır şekilde yaraladı; depolarda bulunan bütün meyan kökü ve meyan balı stoklarını tahrip etti. Siparişleri zamanında karşılamayan Alman firması kısa bir süre sonra fabrikalarını kapatmak mecburiyetinde kaldı.

Osmanlı devrinde İzmir'den ihraç edilen sanayi mamüllerinden bir diğeri de Palamut Özü (Tanen) idi. Dericilikte kullanılan palamut özü imalatı da İzmir'de geniş sanayi dallarından birisiydi. 17'nci ve 18'nci yüzyıllarda palamut özü küçük imalathanelerde elde ediliyor ve deri imalatında kullanılıyordu. 1891 ve 1909 yıllarında ingiliz tüccarlar İzmir'de iki tanen fabrikası kurdular. Bunlardan birisi Whittall ailesine ait idi. Bu fabrikalar daha sonra Türk firmalarının eline geçti ve yakın zamana kadar işletilmeye devam edildi.

1923 yılına gelindiğinde sanayi-imalat dalında mühim bir kısım imalatı ellerinde tutan yabancı tüccarlar, azınlıklar, İzmir'den ayrılmışlardı. Bunlara

ait işletmelerde tamamen kapanmıştı. Türk imalatısı ise yok denecek kadar azdı. Buna rağmen bir kısım Türk işadamları yavaş, yavaş sanayie girmek istiyordu, fakat Lozan Anlaşması gereğince 1929 yılına kadar gümrüklere koruyucu tedbir koymak imkânı olmadığından fazla rekabet etme imkânları olmuyordu. Bu on yıllık devre içinde ülkede sermaye birikimi de yok denecek kadar azdı. Ayrıca İzmir'deki işadamlarının teşebbüs kabiliyeti ve iş tecrübesi de çok azdı. Bütün bunlara ek olarak 1929'da etkisini göstermeye başlayan büyük ekonomik kriz bu yıllarda İzmir'de ve Türkiye'de sanayiî gelişmesini önleyici faktörlerdi.

1923 yılında İzmir'de sadece 10 fabrika bulunuyordu. 1933 yılında fabrika adedi 129'a çıkmıştı. 1928 yılında İzmir şehrine elektriğin gelişi şehirdeki azda olsa sanayileşmeyi müspet yönde etkilemişti. Şark Halı Kumpanyası, Yün İplik Fabrikası, Pamuklu Dokuma İmalatı A.Ş., Şark Sanayi A.Ş., Ömer Muharrem Sabun Fabrikası, Prina Fabrikası, İsmail Hakkı ve Müfit Şeker Makarna Fabrikası, Piyale Makarna Fabrikası bu yılların fabrika sayılabilecek tesisleri idi.

1930'lu yıllarda Ege Bölgesi'nde dokuma sanayii hızlı bir büyümenin içine girmişti. Özellikle el tezgahları ile dokuma sanayii Ege'de Buldan, Denizli ve Tavasa'ta toplanmıştı. El tezgahlarının dışında tekstil fabrikaları da kurulmaya başlamıştı. Nazilli Bez Fabrikası, İzmir Pamuk Mensucat, Kula Mensucat, İzmir Yün Mensucat bu tarihlerde çalışmaya başlayan fabrikalardı. Bölgede 52 çırçır fabrikası çalışır durumdaydı. Bu arada un fabrikaları, orman ürünlerini işleyen tesisler ve inşaat malzemeleri imalathaneleri üretime geçmişlerdi. 1930-1950 yılları arasında konserve fabrikaları, makarna ve bitkisel yağ fabrikaları kurulmuştu.

1950-1961 yılları arasında İzmir'de ve Ege'de önemli sınai gelişmeler olmaya başlamış. Çimento, demir-çelik, elektrik ve tekstil sanayiinde bugün hala faaliyetlerini sürdüren önemli şirketler kurulmuştur. 1956 yılında kurulan Metaş, Çimentaş, Karteks, 1955 yılında kurulan Dewilux Boya Fabrikası, 1959 yılında kurulan Bayraklı Boya Fabrikası bu şirketler arasında bulunmaktadır.

1960 yılından sonra yabancı sermaye iştiraki ile büyük yatırımlar devam etmiş otomobil, kamyon, kağıt, içki, çimento tesislerinin kuruluşu bu dönemde gerçekleşmiştir. 1960 yılında kurulan Desa, 1960 yılında kurulan Dyosan, 1969 yılında kurulan Türk Tuborg, 1968 yılında kurulan Botaş, BMC, 1964 yılında kurulan Ege Endüstri, 1969 yılında kurulan Viking Kağıt Fabrikası bu yıllarda kurulan büyük fabrikalardır.

1960 yılı sonuna doğru İzmir'de 11'i devlet sektörüne, 209'u özel sektöre ait olmak üzere toplam 220 büyük firma imalat dallarında faaliyet göstermekteydi.

1970-1980 yılları arasında, 1973 yılında kurulan kompoze gübre fabrikası,

Pınar Et, Pınar Su, Pınar Deniz Mahsülleri A.Ş., Elba Aliminyum Radyatör Fabrikası, Dizelsan ve Omsa İzmir'in kazandığı büyük tesislerdir.

Kuruluşu 1970'lerde gerçekleşen Aliğa Petrol Rafinerisi ile 1980'lerde yatırım sürecini başlatan Aliğa Petrokimya Tesisleri bir anlamda bölge imal sanayiinde üretimde %38, katma değerde %41'e ulaşan ağırlıkları ile bölgenin en büyük tesisleri arasında bulunmaktadır.

Ege Bölgesi'nde imalat sanayiinin büyük çapta artması 1970'li yıllarda olmuştur. 1972-74 döneminde Türkiye İmalat Sanayii üretimi değer olarak %52 artarken aynı artış oranı bölgenin imalat sanayiinde %143 olmuştur. Bu yıllarda bölge imalat sanayii öncelikle büyük tüketici kütlenin gıda ve giyim zorunlu ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelmiştir.

1970 yılından sonra İzmir'de sanayii arttırabilmek için Organize Sanayi Bölgeleri çalışmaları başlamıştır. Bu zaman zarfında 5 organize sanayi bölgesinin kuruluşu gerçekleşmiştir. Çiğli'de 650 hektar arazi üzerinde kurulan Atatürk Organize Sanayi Bölgesinin at yapısı tamamlanmış ve bir kısım fabrikalar çalışmaya başlamıştır. Bu Organize sanayi Bölgesinde bütün firmaların 1993-1994 yılları sonuna kadar üretim faaliyetine geçmeleri planlanmaktadır.

Sanayi bölgelerinin dışında İzmir Gaziemir'de kurulan Ege Serbest Bölgesi Türkiye'nin üretim ağırlıklı tek serbest bölgesidir. Bu serbest bölge yüksek teknoloji getiren emek ve sermaye yoğun bilgisayar, elektronik ölçü aletleri, hesap makinaları, saat, optik ürünler gibi sanayi sektörleri ağırlıklı olacaktır.

1980-1992 yılları arasında bölge imalat sanayiinde yatırımların gelişimi büyük ölçüde izlenen ekonomik politikaların etkisi altında kalmıştır. Ülkede inmek bilmeyen yüksek enflasyon işletmelerin işletme sermaye ihtiyaçlarını durmadan arttırırken, yüksek faiz oranları bu ihtiyacın giderilmesini çok pahalı bir hale getirmiştir. Bölge sanayi kuruluşlarından çoğu yetersiz işletme sermayesi ile faaliyetlerini sürdürmektedir. Bu durum bir yandan yatırımların yeterince artmasını engellemiş diğer yandan teknolojik gelişmenin kafi derecede olmamasına neden olmuştur. Bu durum yüzünden 1980'den sonraki devrede Kula Mensucat, İzmir Yün, Sezak Halı, İzmir Elektronik, Karaoğlu Madeni Eşya, İmesko Madeni Eşya, Yupi Tavukçuluk, Aykent Gıda, Kent Lastikleri, Metaş gibi İzmir'in en büyük firmaları arasında bulunan firmalar faaliyetlerine son vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Bunlar arasında Metaş, devletin büyük yardım ile tekrar çalışır duruma geçmiş, Kula Mensucat'ta sahip değiştirerek 1990 yılından itibaren tekrar İzmir sanayiine kazandırılmıştır. Bu arada GM Opel Fabrikası, Phillip Morris Sigara Fabrikaları İzmir'in son yıllarda kazandığı yabancı sermaye tesisleridir.

Bölge imalat sanayii alt sektörlerinde yatırım eğilimi özellikle 1985 yılından sonra azalma göstermektedir. Tüketim malı üreten alt sektörlerin 1985 yılı yatırım tutarı 1984 yılından daha az olmuştur. Ege Bölgesi'ndeki yatırım-

lardaki bu düşünüş bir çok İzmirli işadamı gibi Ege Bölgesi Sanayi Odası ve Ticaret Odası yöneticilerinin düşündürmüş ve bölge ekonomisini geliştirmek için çalışmalara yönlendirmiştir. Bölgenin daha iyi tanıtılabilmesi ve bu bölgeye iç ve dış yatırımcıların çekilebilmesi için Valiliği, Belediye Başkanlığını, Odaları içine alan bir vakıf kurulmuştur. Ege Ekonomisini Geliştirme Vakfı (EGEV) 1992 başında resmen kurulmuş ve bu konudaki çalışmalarına başlamıştır.

İzmir sanayiinin dünü ve bugününü çok kısa bir şekilde anlatmaya çalıştım.

Beni dinlediğiniz için teşekkür ederim.

İLK İZMİRLİ GAZETECİDEN İZMİR HABERLERİ

Orhan KOLOĞLU

İzmir'in ilk gazetesi olan Fransızca **Spectateur Oriental** (Doğulu Seyirci) 24 Mart 1821'de yayın hayatına başlamıştır. Yayıncısı bir Fransız vatan-daşı olan Charles Tricon'du.

Çıkışının Yunan ayaklanmasıyla hemen hemen aynı günlerde olması salt bir rastlantıdır. Zira İzmir'de bir Fransızca basımevi tasarlanması, malzemesinin sipariş edilip getirilmesi en az bir yıl sürmüş olmalıdır ve o tarihte de bir genel Yunan ayaklanması bahis konusu değildi. Buna karşılık ayaklanma gazetesinin planlanan içeriğini büyük oranda çarpıttı. Asıl amacı ticari ve edebi haber verip politikadan kaçınmak iken, tamamen politikaya yoğunlaşmak zorunda kaldı; çünkü Ege Denizi Yunanlı korsanlarla dolmuştu ve bunlar dost düşman ayırmadan her gemiyi soyuyorlardı. Tabii en çok zarar görenler de İzmirli tüccarlardı.

Yunanlı korsanların teşvik edenlerin amacı, bir yandan kolay para kazanmak, diğer yandan da eylemlerine Avrupa'nın ilgilenmesini sağlamaktı. Böylelikle Osmanlı Devleti üzerinde baskı sağlayacak bir kamuoyunun oluşması tasarlanıyordu. Spectateur Oriental de yayınına bu çizgi üzerinden başlamak durumunda kaldı. Bütün Fransızlar gibi Tricon da **Fransız Devrimi**'nin ilkelereinden etkilenmiş biriydi ve bağımsızlık arayanlardan yana olmayı doğal karşılıyordu. Bu sebepten Mora ve Adalardan gelip İzmir ve çevresine baskınlar düzenleyen Yunanlı çetecilere övgü güvenliği sağlayamadığı için İzmir müsellimine ise eleştiri yöneltmek çelişkili bir tutum içine girdi. Ticaretin ak-samasından ayaklananları değil, idari makamları sorumlu tutuyordu.

Gazetesinin okuyucu olarak dayandığı İzmir'deki Avrupalı tüccar kolonisi ise onunla hiç de aynı fikirde değildi. Fransız, İngiliz, İtalyan, Avusturyalı, Hollandalı, Levanten türlü uluslardan oluşan tüccarlar, çetecilere verilen bu desteğin zararlarının artmasından başka bir şeye yaramadığını farkettilerinden, bu politikaya cephe aldılar. Yaşayabilmek için onların maddi desteğine muhtaç olan gazeteci ister istemez çizgisini değiştirdi ve sütunlarda Yunan aleyhtarlığı ağırlık kazanmağa başladı. **'Bunlar Antik Yunanlıların ahfadı değil Doğu Roma İmparatorluğu'nun gayrı meşru çocuklarıdır'** türü yazılar belirdi.

Esasen Bâbîâli de gazetesinin politikasından şikayetlerini Fransız elçiliğine ulaştırmış ve kapitülasyonlar gereği bunun engellenmesini onlardan istemişti. Gazete ilk kez 27 Mart 1824'de, Fransa'nın İzmir Konsolosunun emriyle bir süre kapatıldı. Zaten bu dönem, Yunanistan'da ayaklanmanın büyük bir krize girdiği, bir iç savaşa dönüştürdüğü dönemdi. Bu durum çetecileri büsbütün soyguncu haline getirmişti.

Tricon altı ay süreyle **Le Smyrnéen** (İzmirli) adıyla ikinci gazetesini çı-

kardı. Yine Bâbîâli'nin şikayeti üzerine bu da kapatılınca yeniden **Spectateur Oriental**'i çıkarmaya başladı. Ama artık Yunan yanlılığını tamamen terketmiş, beş yıldır bütün kazançları kesilmiş olan İzmirli tüccarların duygularını yansıtarak, tam aksine onlara cephe almış durumdaydı. Bu yazılar Türkçeye çevrilerek Bâbîâli'ye hattâ sultana sunuluyor, İstanbul'da takdirle karşılanıyordu.

Bu büyük değişimde Tricon'un 1826 ilkbaharında ölmesi ve gazeteyi bir başka Fransız'ın, **Combes d'Andrée**'nin çıkarmaya başlaması da rol oynamış olmalıdır. Doktor olan Andrée, İzmir'e yerleşmeden önce Mora Yarımadasında ihtilalcilere katılmış, yardım etmiş, fakat gördüğü çirkinliklerden öylesine hayal kırıklığına uğramıştı ki, Türk tarafına geçip en sert Yunan aleyhtarı yazıları yazmağa başlamıştı. Daha da ileri gitti, Yunanlılara destek veren İngiltere'ye şiddetle saldırdı. Bu kez de İngiliz elçiliği gazetesinin kapatılması için Fransız elçiliğine baskı yapmaya başladı. Ama Babıâli şimdi kendisini savunan bu yayın organından memnundu, Avrupa'ya dinlettiremediği davasını o yolla işittirebiliyordu. O yılın yazında gazetesinin başına **Didier** adında bir başka Fransız geçti.

1826 yazının Osmanlı tarihindeki önemi Yeniçeri Ocağı'nın kökünün kazınmasıdır. 15 Haziran 1826'da **Vakayı-i Hayriye**'de, her türlü ıslahatın uygulanmasını engelleyen bu kütlenin bütün ülke çapında ortadan kaldırılmasıyla, **Tanzimat Dönemi** fiilen başlamış oldu. Böylelikle, Osmanlı kötü idaresine simge olmuş bir kurum ortadan kalkmıştı. Böylece gazetesinin Osmanlı Devletini savunması güçlü bir gerekçe daha kazanmış oldu.

1827'nin Şubat ayı sonunda gazete yeniden el değiştirdi. İzmir'de yaşayan **Vigoureux** ve **Blacque** yayını üstlendiler. Bunlardan ikincisi, Avrupa'da da 'İzmirli Gazeteci' diye büyük ün kazanan ve Türklerin **Blak Bey** (Bazan da **Bulak Bey**) adını verdikleri kişidir ki, bildirimizin asıl konusunu o oluşturmaktadır. Yalnız burada Blak Bey hakkında çok ayrıntılı bilgiler vermeyeceğiz. Evvelce yayınlanan yazılarımızda siyasal görüşlerini çok ayrıntıyla incelemiş olduğumuz için, burada bunları kısaca özetledikten sonra, İzmirli Gazeteci olarak İzmir hakkında neler yayınlamış olduğunun ayrıntısına gireceğiz.

28 Ekim 1792'de Paris'te doğan Alexandre Blacque'ın babası, Fransız devrimi sırasında 1795'de iktidarla çatışmış ve bir kaç yıl ailesiyle birlikte İzmir'e sığınmıştı. Aleksandr'ın böylece İzmir'i tanıdığı ve Paris'te avukatlık tahsili yaptıktan sonra 1819 ya da 1820'de tekrar İzmir'e gelince bir yabancılık hissetmediği anlaşılıyor. İzmir'de evlenmiş, oradaki Fransız konsolosu ile karısı aracılığıyla akraba olmuştu. Dolayısıyla dost bir çevresi vardı. Bunun yanı sıra Türklerden kaçan ve sadece Levantenler arasında yaşamayı seven bir tip de değildi. Hattâ daha sonraki konsolos **David** gibi bu tür sosyetelerden hoşlanmadığını, bir köyde Türkler arasında yaşamasından anlıyoruz.⁽¹⁾ Kuklucalı (Kokarcalı) da ailesiyle birlikte oturuyordu.

Tüccarların büyük mali sıkıntıya düştükleri o yıllarda, gazetenin sahipliğini almadan önce de yazılarıyla katkıda bulunduğunu biliyoruz. Ancak gazete-ye siyasi çizgisini verenin o olduğunu söyleyemeyiz. 1826 Ocak'ında **Fransız Kolonisinin İkinci Temsilciliğine** seçildi. 1827 başında da **Birinci Temsilci** oldu. Bu sıfatla koloninin sorunlarını **Marsilya'daki Ticaret Odasına** ve izmir'deki konsolosluga aktarma yetkisine sahip bulunuyordu. Yeni İzmir'deki Fransızların sözcüsüydü. İşin ilginç yanı Fransa'da **Kral Şarl**'ın yürüttüğü baskıcı rejime karşıydı ve bu yüzden yazılarında Fransa'nın politikalarını da eleştiriyordu. İster düşüncede ister ticaretle, özgürlükleri sınırlandıran herkese karşıydı. Bu yüzden, hayranı olduğu Napolyon'u bile eleştirmekten geri kalmadı.

İngiltere, hele Rusya'nın Osmanlı'ya karşı yürüttükleri emperyalist politikaya ise kökünden karşıydı. Gazetesi konsoloslukca tekrar kapatıldı. O da 1827 Mayıs-Ekim aylarında yayınına **Observateur Impartial (Tarafsız gözlemci)** gazetesini çıkararak devam etti. **Navarin**'de Osmanlı donanmasının,, İngiliz-Fransız-Rus donanmaları tarafından hile ile yakılmasını şiddetle eleştirince gazetesi tekrar kapatıldığı gibi makinelerini de konsolosluk tarafından el kondu. Bütün bunlar Blak'ı yıldırmadı. Bu kez 1828 Ocak'ında **Courrier de Smyrne**'i (cda) (**İzmir Habercisi**) çıkarmağa başladı. Bu bunalımlı dönemde kendisini fisebilullah savunan bu yayın organına Bâbîâli şükranla bakıyor, ama kapitülasyonlar sebebiyle ne açılmasına, ne de kapanmasına karışamıyordu. Karışmamak biraz da işine geliyordu.

Blak, Osmanlı'ya savaş açan Rusya'ya da ona destek veren Avusturya, Sardunya, İngiltere, Fransa'ya da şiddetle saldırdı. Yunanistan'a değil, Yeniçeri Ocağını ortadan kaldırarak en büyük zulüm yuvasını yok edip özgürlükleri getiren Sultana ve yönetimine yardım edilmesi gerektiğini ileri sürüyordu. Yunanistan'ın başına Rus emperyalizminin oyuncağı bir kimsenin getirilmesini şiddetle kınadı ve onu devirmeyi hedef edindi. **Capo d'Istrias**'in bir suikastte öldürülmesini onun eseri sayanlar vardır. Maddi sıkıntılarına rağmen savaştan vazgeçmedi ve bütün Avrupa'ya Yunan bağımsızlık hareketinin çarpık yanlarını, Osmanlı Devleti'ndeki ıslahatın önemni anlatmayı başardı. İzmir'e gelen her diplomat, gazeteci, aydın onunla görüşüp siyasal durum hakkında bilgi alıyor, Avrupa gazeteleri onun makalelerini okuyarak bilgi sahibi oluyorlardı. 1830'da onunla İzmir'de uzun uzun konuşan ünlü tarihçi **Michaud** 'Akdeniz'in ve Ege Adalarının kulağı' olduğunu yazmıştı.

Perde gerisi oyunları çok iyi izlediği ve kamuoyuna açıkladığı için Rus elçisi en az yirmi defa Bâbîâli'ye başvurup kapatılmasını istemişti. Bâbîâli kapitülasyon haklarını ileri sürerek müdahale yetkisi olmadığı bahanesiyle Rusya ile Fransa'yı karşı karşıya bırakmayı tercih etti. Sadece Blak'a hassas bir noktada bulunduğunu hatırlatmakla yetindi. O da Fransız elçiliğine 'basın özgürlüğü ilkesi açısından kendisini Ruslara karşı savunmalarını istedi. Elçilik buna bir koşulla razı olacağını belirtti: Rusya'ya karşı daha yumuşak davran-

ması ve Fransız dış politikasını eleştirmemesi.

Bütün bunlardan Blak'ın ilkesiz eleştiri meraklısı bir kişiliği bulunduğu sonucuna varmamak gerekiyor. Aksine ilkelere dayalı bir kampanya sürdürüyordu. Ne Yunan, ne de Rus halklarına karşı değildi, ama yönetimdekilerin çıkarıcı ve insanlığa, uygarlığa aykırı davranışlarını hazmedemiyordu. Avrupalıların insanlık idealine ihanetlerini ve Yunan hayranlığını Türk düşmanı bir rıkçılık haline getirmelerini affedemiyordu. Din konusunda hiç bir ön yargısı yoktu. Bu sebepten **II.Mahmud**'un başlattığı ve Fransız Devrimi'nin benzeri saydığı **Tanzimat**'ı destekliyor, insanlık açısından en çok bunun desteklenmesi gerektiğini savunuyordu. Kanısınca, Türkiye'de başlatılan devrimin gelecekte liberal ekonomi adımıyla, Avrupa ile entegrasyonun tamamlanması gerekiyordu.

1831 yılına Blak hasta, bitkin ve parasız girdi. Ekonomideki krizin yanı sıra bölgedeki veba sebebiyle de İzmir'de durum pek iyi değildi. Gazetesini haftada bir yerine iki haftada bir çıkarmaya başlamıştı. **Courrier de Smyrne**'in son sayısı 9 Temmuz 1831 tarihini taşıyor. Mücadeleden vazgeçtiği sanılırken, **Sultan Mahmud**'un çağırısıyla İstanbul'a gitti ve 5 Kasım 1831'den itibaren Osmanlı resmi gazetesi **Takvimi Vekayi**'nin Fransızca nüshası **Moniteur Ottoman**'ı çıkarmağa başladığı görüldü. Sultanın ve Bâbüâli'nin kendisine güveni tamdı ve gazetesinde Bâbüâli'nin resmi bildirilerinin yanı sıra, kendi yorumlarına da bol bol yer veriyordu. Osmanlı Devleti'nin resmi sözcüsü olarak ünü Avrupa'da büsbütün arttı. Devlete ayaklanan Mısır Valisi **Mehmet Ali Paşa**'ya sürdürdüğü kampanya öyle etkili oldu ki, vali "**Sultanın ordularına değil, İzmirli gazeteciye yenildiğini**" itiraf etti.

Blak öyle bir üne kavuşmuştu ki, 21 Mayıs 1836'da **Malta**'da ani ölüşü türlü yorumlara uğradı. Paris'e Sultanın özel mesajı ile gittiğini, bundan rahatsız olanlar (Ruslar) tarafından zehirletirildiğini ileri sürenler oldu. Ve bu söylenti '**İzmirli Gazeteci**' efsanesinin daha da yaygınlaşmasına yol açtı. 19. yüzyılda Avrupa'da yayınlanan ansiklopedilerin çoğunda biyografisi yer aldı.

Blak Bey ailesinin serüveni burada bitmemiştir. Alaksandr'ın oğlu **Edvard Blak** Osmanlı hükümeti hesabına Paris'te okudu, bir ara İstanbul'da gazetecilik yaptıktan sonra Dışişleri kadrosuna geçti. Osmanlı Devleti'nin **Washington** ve **Bükreş** elçiliklerini yaptı. **Matbuat Müdürlüğü** ve **Beyoğlu Belediye Reisliği** görevlerinde de bulundu. Edvard'ın iki oğlundan **Türklerin Reşad** adını taktıkları **Richard** Osmanlı hariciyesinde elçilik payesini kazandı, **Edmond** ise askeri eğitim gördü ve ateşemiliterliklerde bulundu. Her ikisi de Osmanlı Devleti 1922'de tarihe karışuncaya kadar bu görevlerde kaldılar.

Aleksandr Blak'ın gazetelerindeki siyasi kampanyalarını böylece özetle verdikten sonra,⁽¹⁾ İzmir hakkında bu gazetelerde gibi bilgiler bulunduğuna ve İzmir tarihinin araştırmacılarına ne yolda katkıda bulunabileceklerine bakalım. Esasen bildirimin asıl hedefi de budur. Yalnız elde tam bir koleksiyon

bulunmadığına dikkati çekerim.

İlk gazetenin Yunan Ayaklanması ile aynı zamana rastlaması yüzünden, 1831'e kadar on yıl boyunca İzmir gazeteleri hep Avrupa politikaları ve Yunan olayıyla dolu olmuştur. İstanbul'dan Sultan ya da Osmanlı politikasıyla ilgili olarak gelen haberler çok azdır. İzmir hakkındaki haberlerde de Yunan ayaklanmasının etkisini görürüz. Adalardan İzmir kıyılarına çıkan çeteciler durmadan soygun yapıyor huzuru bozuyorlardı. *Courrier de Smyrne* bunu devrimci bir hareket olarak değil, ekonomik bir sıkıntının sonucu olarak değerlendiriyor. 'Çünkü eskisi gibi Türklere yiyecek satıp para kazanmıyorlar.'

Yunan ayaklanmasının arkasından bütün Yunanlıları çapul, soygun ve korsanlığa yönelten sebepleri, ilk kez ekonomik gerekçelere bağlayan bu gazete olmuştur. Buradan hareketle bütün Yunan bağımsızlık hareketini sorguluyordu:

'Aşağı yukarı iki aydır Mora'da ve adalarda oturan çok sayıda Yunanlı İzmir'e geldi ve buraya yerleşmeye çalışıyorlar. Bu hafta da bir gemiyle 50 kişi geldi. Çoğu genç, kuvvetli insanlar ve hepsi de çalışmaktan başka bir şey istemiyorlar. Bunu herkes biliyor... Şimdi Avrupa'nın Yunan dostlarına sormak isteriz (...) Onlara göre özgürleşmiş ve başarılı yöneticilere sahip bir ülkenin insanları, neden, ezilmişlerin yaşadığı ve onlara göre Türk yönetiminin ezici zulmü altında inleyen bir ülkeye kütle halinde sığınır? Ve onlara yine sorarız ki, esirler şehri saydıkları İzmir'in Rum sakinlerinden hiç biri, Yunanistan'da var olduğu söylenen soylu ve cömert kurumların yararlarını aramağa gitmedi?... Hem de Yunan Cumhurbaşkanının çağırısına rağmen.' (CdS 29.4.1830)

Yunan ayaklanması ve arkasından 1829-30 Rus Savaşı'na rağmen İzmir bölgesinde asayişin mükemmel oluşu da, üzerinde ısrarla durulan bir konu. Hattâ Avrupa yayınlarında kıyım ve asayişsizlik hususunda yazılanları yalanlamaya özel bir ısrar gösteriliyor. O yıllarda İzmir'i ziyaret edip Blak ile görüşmeler yapan *Mac Farlane*'in kitabına yöneltilen eleştiriler bunun ilginç bir örneği. Bir yandan asayişsizlikten bahsederken diğer yandan askerlerle dolu yollarda tek bir katile, soyguncu ya da talancıya rastlamamış olmasındaki çelişkiye dikkati ekliyor. Bu yazarın 'İzmir'de Hristiyanlar için bir tür özel sevgisi olan Türklere rastlanıyor. İstanbul'daki hattâ bütün imparatorlukta Osmanlılar İzmirli bir Türkle Hristiyan bir reaya arasında ayırım yapmıyorlar' şeklindeki saptamasını da, herkesin bildiğini yeni farketmiş olduğu için alaya alıyor. (CdS 30.5.1830)

İzmir'in içinde yaşamak yerine Blak gibi bir köyde Osmanlılar arasında yaşamayı tercih eden ve yazılarını 'Burnabatlı Münzevi' diye imzalayan kişi de, mektuplarında aynı tezi işlemektedir. (CdS 13.12.1828 ve 7.6.1829) Marsilya Ticaret Odası'na, gönderdiği raporda da İzmir'de güvenliğin mükemmel,

polisin davranışının da övgüye lâyık olduğunu kaydetmektedir. (Ayrıca: CdS 4.10.1828 ve Spectateur Oriental 25.10.1826)

Bu ihtilâl ve karışıklık döneminde İzmir'deki Rumların huzur içinde eğlendiklerini ve bayramlarını kutladıklarını da *Courrier de Smyrne* de okuyoruz. (CdS 25.4.1828) Paskalya'da Rumların taşkınlıkları ayrıntıyla anlatılıyor ve yasak olduğu halde bütün gece keyif için silah patlatan Rumları engellemediği için Osmanlı polisi eleştiriliyor. '**Doğu Gelenekleri: Komşu Bir Köyde Bir Rum Bayramı**' başlıklı yazıda da Rumların keyifli yaşamı ayrıntıyla anlatılıyor. (CdS 3.10.1830)

İlgi sadece Rumlara değil, Türk yaşamından da örnek var. **Müsellim Ömer Lütfü Efendi**'nin oğlunun düğünü, ilk kez bir Müslüman yüksek görevlinin Avrupalıları da bir Türk eğlencesine davet etmiş olması açısından ilgiyle yansıtılıyor. Önce sultanın, sonra dost devlet hükümdarlarının ömrüne dua ediliyor. Arkasından İzmir ticaretinin gelişmesi ve Osmanlı ordusu için övgü konuşmaları yapılıyor. Misafirlere hiç aralıksız kahve ve çubuk sunulmuş, İtalyan cambazları gösteri yaparlarken Karagöz oynatılmış ve Türk dansları oynanmıştır. Eğlence bütün gece sürüyor. (CdS 21.11.1830)

İzmir'deki Fransız kolonisine ait bilgilere de rastlanıyor. X.Charles'ın baskıcı rejimine karşı olan Blak ve arkadaşları, bunun devrilmesini törenle kutluyorlar. Konsolosluğa krallık bayrağı yerine devrimin **üç renkli (Trikolor)** bayrağı çekiliyor ve Blak, 'alçak' diye nitelediği rejimden özgürlüğün kurtarılmasını kutlayan bir konuşma yapıyor. *Courrier de Smyrne*'in basımevinin Fransız işçileri de, binaya üç renkli ve üzerinde '**Basın Özgürlüğü**' yazan bir levha astılar. Bu hiç kuşkusuz **Osmanlı Basın tarihinde bu yoldaki ilk gösteridir**. Göstericilerden olan ve daha sonra İzmirli gazeteciler arasına katılacak olan **Bousquet Deschamps** hakkında gazetenin notu da Blak ve arkadaşlarının kimliğine ışık tutuyor:

'Savunması pahalıya mal olduğu dönemde özgürlükleri savunan bu genç edebiyatçının sansür dönemindeki yazıları, en uzun yaşamın bile karşılayabileceğinden daha uzun mahkûmiyetlere mal olmuştur. Biribirini izleyen 14 mahkûmiyet onu uzun süre hapisaneleri de tuttu ve kaybolan geleceğini yeniden yakalayabilmek için, bedbahtlıktan başka bir şeyle karşılaşmadığı vatanını terke zorladı. Bugün artık kapılar ona açılmıştır ve hiç kuşkusuz sadakati orada unutulmayacaktır.' (CdS 12.9.1830)

Gazetede sadece İzmir'in seçkin tabakasından bahsedilmiyor. Her büyük iş ve sermaye merkezine üşüşen dilenciler konusu hakkında da biraz bilgi var. Bu arada bir **Amerikan Hayır Cemiyeti**'nin temsilcileri **Bay ve Bayan Brewer**'in girişimi ayrıntıyla anlatılıyor. Kanımızca Protestanlık propagandası yapan bu çift, 1830'un ilkbaharında İzmir'de küçük kızlar için bir okul açıyorlar. Çabaları başarıyla yürümekle birlikte kaynak eksikliğini kapatmak için şöyle bir proje ileri sürüyorlar: '**Bir tasarruf Sandığı kuracağız. Bura-**

ya hizmetçiler, işçiler, dullar, yetimler küçük tasarruflarını koyacak. Bu para şehrin en itibarlı kişileri tarafından işletilecek ve para yatırımlara faiz verilecek. Ancak bir yandan Yunanistan'dan zorunlu gelen göçmen ve işsizler, diğer yandan İzmir Hinterlandından gelen işsizlerin gittikçe artması karşısında dilencililiği ortadan kaldırmak için bu da yeterli değildir. Çok daha ciddi önlemler, işsizlere iş bulacak örgüt gerekli. Yoksa sayıları büyük hızla artan taverna ve kahve-lerle kötülükler büsbütün kontrolden çıkacak. Bu projeye göçmenler de Türk hükümeti de katılır.' (CdS 29.8.1830)

Brewer'lerin saptamalarının en ilginç dilencilerin en çok Rumlar arasında bulunduğu ve 9 yıl öncesinde de aynı derecede olduğu hakkındaki açıklamalarıdır. Bu da, Yunan ayaklanmasının Mora ve Adalardaki ekonomik dengeyi altüst ettiği ve açlığın insanları kötü denilen yönetim altındaki bölgeye ittiği tezina güç kazandırıyor. Yunan bağımsızlık hareketinin kökenindeki bu ekonomik kısırlık, Megale İdea'nın doğmasında ve 170 yıldır bir türlü bitmeyen yayılma ihtiraslarının devamında başlıca rülo oynamıştır.

'İzmir'de tıbbi şarlatanlık' başlıklı bir yazıdan da okumuş geçinen çevrelerdeki hilekârlıklara ait bilgiler ediniyoruz. 'Bir seyyahın not defterinden alınmış bir kaç parça' başlığı konarak sorumluluğu İzmirli yazarların sırtından kaldırılan yazı, hiç kuşkusuz İzmir'i çok iyi tanıyan biri tarafından yazılmış: (CdS 28.11.1830)

'Şarlatanlık deyiminin en iyi uygulanacağı tıp adamları kuşkusuz İzmir'de bulunuyor.

Şarlatanlar üç çeşittir: 1) Accarus (peynir kurdu) şarlatan; 2) Cimex (pis kokulu böcek) şarlatan; 3) Scarabé (bok böceği) şarlatan ki sadece ismi bile iğrençlik verir.

120 bin nüfuslu İzmir'de 63 doktor ve tıp adamı var. Bilmediklerimizi de katarsak bunun iki üç misli olduğunu kabul etmemiz gerekir yani 189 kişiye varırız. Aralarında diplomalıları sadece 12-15 kadardır. Diğerleri terzi çırağı, eczacı çırağı, polis komiseri iken geceden sabaha doktor kesiliverenlerdir. Yani 174 tane şarlatan var.

Avrupahlılar ile Türk, Rum ve Ermenilerin ileri gelenleri doktorlara giderler. Kütle ise aralarında Ermeni, Yahudi, Türk ve Rum da bulunan ve nabza el atmayı bilen Accarus ay da Cimex şarlatanlara giderler. Bunlara karşı çıkıp bilgisizliklerini açıklamaya kalkışanlar düşmanlıklarına uğrarlar. Dedikodularıyla, hasta hakkında yayacakları söylentilerin tehdidi altında kalırlar. Bokböceği şarlatanlar ise sosyete salolarında yaşar, gürültülü konuşmalarıyla dikkatleri üzerlerinde toplamaya çalışırlar. Bunlar doktorlara ve tıp ilmine aşağılı-yacı şekilde bakarlar. Kesin yargı, kararlı davranışları vardır ama yuvarlak cümleler kullanmayı tercih ederler. Zevk ve insanlık sevgi-

sinden doktorluk yaptıklarını ileri sürer, bilgilerini sorgulayanlara karşı her türlü entrikayı yürütürler.'

Floquin Fils D.M. imzasıyla yayınlanan 'İzmir Şehrinin Sağlık Durumuna Bir Bakış' başlıklı dizi yazıda, Amerika'dan gelen Sarı Humma'nın bölgedeki etkisi üzerinde duruluyor. Bunun İzmir'de, İspanya ve Amerika'daki kadar öldürücü olmamasının sebebini çözmeye çalışıyor. İlk yazısında (*Ictére*) adlı bu hastalığı Türklerin bilmediğini söylemişken sonradan bildiklerini öğrendiğini açıklıyor. Halkın '**Sarı Davun - Sarı Veba**' dediği hastalığı, bazı geleneksel önlemlerle hafif atlattıkları anlaşıyor, ama yazar bunu bulamamış. (CdS 22.8.1830)

Sağlık ve belediye hizmetleriyle ilgili bir haber de İzmir Müsellim'inini mezbahayı kentin içinden dışına çıkarması konusunda. Pis suları ve kokusu ile halkın sağlığını tehdit eden kesim yerini kentten bir saat ötedeki bir yere taşıttığı için **müsellim Ömer Efendi**'ye övgüde bulunuluyor. Yeni binanın sağlamlığı övülüyor. Bu arada bir öneri de var. Sokaklara yığılan çöpleri ortadan kaldırmak için bir belediye zabıtasına gerek olduğu, çöp atan tüccara ceza keşilmesi gerektiği belirtiliyor. (CdS 26.9.1830)

İlginç bir bilgi de Fransa'da ve Doğu ülkelerin de, kadın ve erkek nüfusları oranları hakkındaki yazıda veriliyor. İstanbul'da yüz yıllık kilise vaftiz kayıtlarını inceleyerek **Doktor Bailly**'nin vardığı sonuçlara göre, Doğu'da 15 doğumda 8'i erkek, 7'si kadın olmaktadır. Oysa Fransa'da bu oranın 31 doğumda 16 erkek ve 15 kadın olduğu belirtiliyor. Bu sonuca dayanarak doktor, Doğu'da erkekler lehindeki doğum farkının Fransa'dakinin iki misli olduğunu belirtiyor. (CdS 13.8.1830)

Bu incelememizi, gazetenin İzmir ticareti üzerinde verdiği bazı genel bilgileri aktararak bitireceğiz. Gazetenin son sayfası daima, gelen giden gemilere, Sebze Pazarı'ndaki fiyatlara, Osmanlı ölçü birimleriyle Avrupa ölçü birimleri karşılaştırmasına,⁽²⁾ depolarda mevcut mallara, ithal ve ihraç edilen malların miktarına, para birimlerinin değer değsitirmelerine ayrılmış. Zaman zaman '**Doğu'da Fransız Ticareti**' türü incelemelere de rastlanıyor. Aşağıda, İzmir üzerine araştırma yapanlara yarayacak bazı bilgileri özetle aktarıyoruz: (CdS 5 ve 26 Eylül ile 10 Ekim 1830 sayılarından)

1830 yılının Ağustos ayından itibaren Ekim'in 7'sine kadarki 7 haftada İzmir limanına gelen 53 gemiden 21'i İngiliz, 12'si Avusturya, 7'si ABD, 4'ü Hollanda, 4'ü Toskana, 2'si Fransa, 2'si Sardunya, biri Rus bayrağı taşıyordu.

Bunların çıkış limanına göre tasnifi şöyle: İstanbul 7, İskenderiye 5; Liverpool 4; Londra, Trieste, Amsterdam, Boston, New York, Kardif, Malta, Baltımor, Dimyat ikişer; Glasgow, Cezayir, Rotterdam, Bingazi-Kandiya, Beyrut, Marsilya, Tunus, Dublin, Zante, Livorno birer gemi.

Aynı dönemde İzmir'den çıkan gemilerin sayısı 49. Bunların 22'si İn-

giliz, 7'Si Avusturya, 5'i ABD, 4'ü Toskana, 3'ü Sardunya, 2'seri Rus, Hollanda, Fransa, biri Napoli bayrağı taşıyor.

Bunların **hedef limanlarına göre tasnifi** şöyle: Trieste ve Londra 8'er, Livorno 5; Liverpool, New York, İskenderiye dörder; Boston, İstanbul ikişer; Amsterdam, Kıbrıs-Beyrut, İstanbul-Odesa, Karaburun, Kandiya-Trieste, Sandarı, Dublin, Marsilya birer.

Bu arada **İzmir Limanında bir anda yüklenmeyi bekleyen** gemi sayısının 23'e vardığını da görüyoruz. Örneğin Eylül'ün ilk haftasında 23 gemi var. Bunlar bayraklarına göre şöyle: 11 İngiliz, 1 Toskana, 2 ABD, 3 Fransa, 4 Avusturya, 2 Napoli. Bunların yük aldıkları iskeleler ve gemi sayısı şöyle: Liverpool'a 7, Trieste'ye 6, Londra'ya 3, Marsilya'ya 2, Boston, Livorno, Dublin, İskenderiye, New York'a birer.

Bu gemilerden bazılarının belirtilmiş olan İzmir'e varış süreleri şöyle: İstanbul 2, 3; Londra 40; Trieste 14, 20, 27; Kardif 30, 40; İskenderiye 19, 24; Marsilya 20; Tunus 17; New York 60; Boston 80; Baltimor 60 gün.

Görülüyor ki, deniz nakliyatının daha kolay olduğu yaz aylarında uluslararası ticaret için, İzmir'e her gün bir gemi gelmekte ve her gün bir gemi yüklenmiş olarak ayrılmaktadır. 16 Eylül-7 Ekim 1830 arasındaki üç hafta üzerinde daha ayrıntılı bir inceleme bize gelen 21 gemi üzerinde şu bilgileri sağlıyor. (CdS 10.10.1830)

Bunlardan 12'si İngiliz, 5'i Avusturya, 3'ü ABD, 1'i Hollanda bayrağı taşımaktadır. Trieste, Cork, Livorno, İstanbul, Cenova, Korfı ve Trieste (3 tane)den gelen 8'i İzmir'den yük almak için gelmişlerdir. İzmir'e mal getiren 13 geminin **çıkış limanları ve hamuleleri şöyledir:**

Liverpul (2 İngiliz gemisi: pamuk ipliği, kahve, fayans, levha demir, kömür, zaç yağı, cochenille,⁽³⁾ çeşitli mallar.

Londra (İng.g.): kahve, kalay, bira, şeker, demir, zaç yağı, canelle, pimart.

Glasgow - Livorno - Cenova - Malta (İng.g.): demir, şeker, ipekli, bardak, şarap, cam eşya, fes, indigo, malta taşı, cochenille.

Cezayir (İng.g.): şarap, rom.

İstanbul (İng.g.): çeşitli.

Trieste (Avus.g.): kumaş, manifatura, ilaç, levha.

Amsterdam (Hol.g.): çivi, kumaş, sipariş mallar.

Boston (ABD g.): kahve, indigo.

New York (ABD g.): kahve, şeker, melas, kimyevi madde, bakam ağacı, bar croûte.

Kardif (2 İng.g.): demir.

Beyrut (Avust. g.): çeşitli.

22 Eylül-6 Ekim 1830 arasında 15 günde İzmir'den mal yükleyip ayrılan gemi sayısı ise 25, yani iki günde 3 gemi hareket ediyor. Bunların 11'i İngiliz (biri İyonya), 3'ü Avusturya, 3'ü ABD, 3'ü Toskana ve birerisi Rus, Hollanda, Napoli, Sardunya bayrağı taşıyorlar, birininki kaydedilmemiş. Hedef ülkeler olarak sekizi Osmanlı ülkesi içine, 8'i İngiltere'ye, 4'ü Avusturya'ya, 3'ü ABD'ye, biri Hollanda'ya, biri de İtalya'ya gidiyor.

Malların çeşidi açısından

Trieste'ye (2.Avust., 1 iyon, 1 Toskana gemisi): halı, buğday, fasulya, mısır, keçi yünü, keçi yün ipliği, kuru üzüm, sarı balmumu, incir, kara üzüm, kırmızı üzüm, afyon, scamonée, carnases, valonée, alizaris (sarmaşık kökünden kırmızı boya).

Liverpul'a (4 İng.g.): sarı tohum, incir, kırmızı üzüm, kara üzüm, sultani üzüm, şimşir ağacı, pamuk (filé), alizaris.

New York'a (ABD): incir, kırmızı ve sultani üzüm.

Londra (4 İng.g.): kırmızı ve sultani üzüm, incir zeytinyağı, şimşir ağacı, zımpara taşı.

Livorno (Toskana g.): bronz, çeşitli meyve, valonée.

Boston (2 ABD g.): incir, kırmızı üzüm, zamk, levha, çeşitli yün.

Amsterdam (Hol.g.): incir, kara, kırmızı, sultani üzüm, halı, alizaris, afyon, keçi kılı, tıbbi bitki, yaprağı.

Kıbrıs-Beyrut (Avus.g.): demir, çelik, deri, pencere camı, manifatura, kumaş, indigo, havyar.

İstanbul ve Odesa (Rus g.): kırmızı üzüm, incir.

Karaburnu: siyah üzüm, incir.

İskenderiye: (Toskana g.): kara üzüm, incir, levha, çeşitli eşya.

Kandiya-Trieste (Napoli g.): incir, üzüm, bakla, eski bakır, valonée.

İstanbul (Sardunya g.): yiyecek

Sandarlı Körfezi (İng.g.): valonée yüklemek için.

İstanbul (İng.): getirdiği eşya ile.

Bu bilgiler, İzmir'in sadece kendisi için ithalat ve ihracat yapmadığını, Doğu Akdeniz için bir depolama yeri rolü üstlendiğini de kanıtıyor. 3 Ekim 1830 tarihli *Courrier de Smyrne*'deki liste 2 Ekim tarihiyle İzmir depolarında mevcut ihraç ve ithal mallarının listesi, miktar ve fiyatlarını içermesi bakımından önem taşıyor. Biz sadece malların isimlerini vermekle yetineceğiz.

İhraç malları:

Alizaris (Sarmaşık kökünden kırmızı boya), şap, şimşir ağacı, ham ipek,

rafine boraks, temizlenmiş sarı cibe, pamuk kozası, boğa boynuzu, pamuk (subyeack, Kırkağaç, Kasaba, Kınık, Bayındır, kırmızı lif, beyaz, adi) adi beyaz, dana derisi, Tokat bakırı, günlük, sünger, gülsuyu, Ankara keçisi ipliği, Fillick, kuru meyve, tutkal. Halep mazısı (beyaz ve yeşil), İzmir mazısı (kara, yeşil ve beyaz), Çıngır denilen mazi, Arap zamkı, İran graine jaune'u, Rumeli graine jaune'u, Midilli zeytinyağı, kıyı zeytinyağı, keçi yünü, yapığı, sakız, ayfon, sarı zırnık, Ada tavşanı derisi, Rumeli tavşanı derisi, maroken deri, salep, safran, sabun, scamonée, körfez gri tuzu, amonyak, Bursa ipeği, Payambol ipeği, mayi kokulu reçine, Uşak halısı, Güzelhisar dana derisi, İzmir dana derisi, valoné, kuru meyve (incir, üzüm - Karaburun, Urla, Karaburun kırmızısı, Çeşme, yerli, Tire, Bayındır).

İthal malları:

Trieste çeliği, tath badem, cıva, arsenik, Rus tereyağı, bakam ağacı, fes (Olean, Paris, Şam, Rostan Vidal, Trieste, Livorno, Tunus), kahve (Moka, Amerikan), kâfuru, cannelle, cassia lignes, havyar, üstübeç (Hollanda, Cenova), çivi (Trieste, Hollanda), cochenille, dokuma pamuk ipliği, çuha, kalay, zımpara taşı, demir (İngiliz, Rus), teneke, demir tel, piring tel, altın tel (Lyon, Rus), Hollanda peyniri, zencefil, kuru karanfil, grenille, indigo, kurşun oksit, Saksonya mousse'u, çelik (Fransa, Cenova, Trieste), kırmızı biber, kurşun (İspanyol, İngiliz), karabiber, kınakına, kinin Mısır pirinci, rhubarbe, rom, kumaş boyası, salsepareille, saten (Floransa, Lyon), kükürt, süblime, pudra şeker (Fransız, İngiliz), toz şeker, tafta (Floransa, Lyon), kırmızı tartre, siyah ve yeşil çay, İngiliz saçı, vanilya, Cenova kadifesi, verdet, Venedik pencere camı, kırmızı şarap (Provence, Champagne), zaç yağı, çinko, yiyecek maddeleri, sert buğday (Pouille, İsmail, Odesa), yumuşak buğday (Odesa, İskenderiye), kumaşlar (Fransız 10 çeşit, Belçika 13 çeşit, İngiliz 16 çeşit, Hindistan 5 çeşit, İsviçre 10 çeşit).

NOTLAR

- (1) Blak Bey'in siyasi faaliyetleri şu çalışmalarımızdan özetlenmiştir:

"Blak Bey, Précurseur du Tanzimat. Une famille Française au service de la sublime Porte (1820-1923)", *Anatolia Moderna I*, Paris 1991, s: 47-114;

"Alexandre Blacque Défenseur de l'État Ottoman par Amour des Libertés", *Varia Turcica III*, Isis İstanbul-Paris, s: 179-195, "Fransız Devrimi ile II. Mahmut Reformları arasında ilk Paralellik Kurma abaları", *Varia Turcica XVI*, Isis İstanbul-Paris 1990, s: 113-123; "Le Premier Journal Officiel en Français a İstanbul et ses Repercussion en Europe", *Varia Turcica XXIII*, Isis İstanbul-Paris 1992, s: 3-13.

- (2) Ağırlıklar için şöyle bir liste verilmiş:

1 quint 45 okkadır veya 100 rottes

1 okka 400 dragmes (dirhem?)

1 Medical 1 1/2 dragmes

1 kile buğday 31-32 okka gelir; eşittir İstanbul 1 1/2'una

1 kilo piring 10 okka

Marsilya 130 livres

Paris 54 kilo

45 okkalık

Londra 125 livres

kental, eşittir

Trieste 100 funds

Livorno 166 livres

Cenova 180 livres

- (3) Tam karşılığını bulamadığımız kelimelerin Fransızcalarını aynen aktardık.

***Petermanns Mitteilungen ve Globus adlı iki coğrafi
dergide 19. yüzyılın ikinci yarısında İZMİR ve BATI
ANADOLU / Welche Eindrücke vermitteln die Zeitschriften
"Petermanns Mitteilungen" und "Globus" in der zweiten
Hälfte des 19. Jahrhunderts von Izmir und der Westküste
Kleinasiens***

Rane von Mende

Ich möchte kurz vorstellen, wie in zwei bedeutenden geographischen bzw. ethnologischen Zeitschriften Deutschlands in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts Izmir und die Westküste Kleinasiens - oder im damaligen Sprachgebrauch Smyrna und die Landschaften von Bithynien im Norden bis Lykien und Karien im Süden - beschrieben werden, wieviel, was und von wem darüber geschrieben wurde.

In relativ anspruchsvollen Zeitschriften dieser Art sind es nicht mehr der Vordere Orient und das Osmanische Reich, vor allen Dingen natürlich mit seinen arabischen und ägyptischen Besitzungen, die die Deutschen faszinieren, sondern es sind die Erschließung Amerikas und Afrikas und die Erforschung der Polarregionen, die die zu Hause gebliebenen Reisenden auf der Landkarte besonders erregen. Wenn dennoch das Osmanische Reich Thema ist, dann scheinen andere Teile des Reiches interessanter, so z. B. der Schrumpfungsprozeß auf dem Balkan und im Kaukasus.

Dennoch ist es nicht so, daß Städte und der Westküste Landschaften/nicht bereist worden wären, nicht Gegenstand mehr oder weniger intellektueller Reflexion gewesen wären und schon völlig bekannt gewesen wären. Zunächst aber war Izmir bereits so selbstverständlich Ausgangs- oder Endpunkt europäischer "gefährlicher" Expeditionen, Schwelle vom noch bekannten zum noch nicht bekannten, daß es sich kaum lohnte, Worte darüber zu verlieren, es sei denn, man war am Handel und Eisenbahnbau interessiert. Dann griff man jedoch nicht zu unseren beiden Zeitschriften, sondern zum "Preußischen Handelsarchiv", so z. B. im Jahre 1861 oder später zu dem Jahrhundertwerk über Smyrna, das der österreichische Generalkonsul in Smyrna, Karl von Scherzer anläßlich der Wiener Weltausstellung zusammengestellt hatte, "Smyrna. Mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, wirthschaftlichen und intellektuellen Verhältnisse von Vorder-Klein-Asien". Wien 1873. An diesem Werk wirkten auch die Kaufleute Stöckel und Humann - auf den letzteren wird noch zurückzukommen sein - mit. Herr Stöckel publizierte überdies 1885 in der "Österreichischen Monatsschrift für den Orient" einen Aufsatz zur "Mineralproduktion Kleinasiens".

Scherzers Werk wurde zu einer Autorität für das Vilayet Izmir und erschien 1880 in Leipzig in einer französischen neu bearbeiteten Ausgabe. Es war auch das nicht ganz erreichte Vorbild für das auf französische Bedürfnisse zugeschnittene Werk von Georgiadés "Smyrne et l'Asie Mineur du point de vue économique et commercial". Paris 1885. Aber auch die Westküste insgesamt hätte kaum Beachtung gefunden, wäre nicht diese Zeit eine Blütezeit der klassischen Archäologie gewesen und wäre nicht ein Hauptanliegen der beiden untersuchten Zeitschriften die Kartographie. Besonders eng war die Verbindung zwischen "Globus" und dem Kartographen Heinrich Kiepert, dessen hervorragendes Verdienst die Kartierung Kleinasiens seit 1844 war. In die-

sem Jahr gab er u. a. aufgrund seiner eigenen Reisen in den Jahren 1841 und 1842, während derer er auch die Westküste Besuchte, seine "Karte von Kleinasien und Türkisch Armenien" heraus, die durch spätere Reisen bis 1888 und topographische Aufnahmen anderer immer weiter verbessert wurde.

Aus diesen beiden genannten Gründen findet sich also doch einiges zum westlichen Kleinasien, überdies angereichert durch die Entmythologisierung natürlicher Erscheinungen und der völkerpsychologischen Mythologisierung, daß die Türken kaum in der Lage seien, den Meter zu begreifen.

Zu den wahrscheinlich harmlosen und im Grunde erfreulichen Entmythologisierern gehörte einmal Karl Wilhelm Wutzer (1789-1863),⁽¹⁾ Chirurg aus Bonn, der 1856 eine Reise an die untere Donau und in den Orient unternahm, darüber ein Werk "Reise in den Orient Europas und einen Theil Westasiens" verfaßte, das in zwei Bänden in Elberfeld 1860 und 1861 erschien. Er versah das Werk mit zahlreichen medizinischen Exkursen. Im Globus 2.1862, s. 346-347 "Türkische Bäder" wird allerdings nicht auf dieses magnum opus, sondern auf einen Vortrag, gehalten in der niederrheinischen Gesellschaft für Natur- und Heilkunde zu Bonn, zurückgegriffen, in dem Wutzer den Bädern von Bursa eine nur sehr begrenzte Heilwirkung zugesteht. Gewiß war Wutzer nicht ganz unvertraut mit dieser Materie, da sein Vater unter anderem Bade-Inspector zu Freienwalde an der Oder gewesen war.

Auch Felix von Luschan (1854-1924),⁽²⁾ ursprünglich aus Hollabrunn bei Wien gebürtig, Arzt und seit 1885 mit Unterbrechungen unter anderem am Museum für Völkerkunde in Berlin tätig, gehört zu den Entmythologisierern in den beiden untersuchten Zeitschriften. Er war ein Anhänger der Konvergenzlehre, was auch seinen Niederschlag im Globus 73.1898, 117, 211-214 "Zur Anthropologie Kleinasiens" und in den Literaturberichten in Petermanns Mitteilungen fand und der bemerkte, daß eine säuberliche rassische Trennung der Bewohner Kleinasiens kaum möglich sei. Auch Luschan kannte die Türkei aus eigener Anschauung.

Aber die Ansichten Luschans hätten sicherlich denen des ersten Herausgebers und Gründers des Globus, Karl Andree nicht entsprochen. Denn Karl Andree (1808-1875)⁽³⁾ hatte u. a. andere anthropologische Vorstellungen. Politisch kam Andree von den Burschenschaften her, was zunächst seine Karriere etwas zu behindern schien. Als Redakteur der "Mainzer Zeitung" empörte er sich über die "äffische Ausländerei am Rhein". Er war ausgesprochen anti-britisch und bis zum Bürgerkrieg pro-amerikanisch. Im Bürgerkrieg ergriff er publizistisch für die Südstaaten Partei. Seinen wissenschaftlichen Ruf begründete er 1861 mit der "Geographie des Welthandels", die wiederholt erweitert und neu aufgelegt wurde. Seine anthropologischen Vorstellungen kamen auch in Beiträgen zum Globus, z. B. 7.1865, 239-241 "Die Gegensätze zwischen Morgenland und Abendland" zum Vorschein, die im Nachruf kritisch zurückhaltend charakterisiert werden:

"Andree war, wohl zumeist durch Nott und Gliddon's "Types of Mankind" beeinflusst, ein Anhänger jener anthropologischen Schule, welche in den verschiedenen Racen ebensoviele verschiedene Species des Menschen sehen, er war ein Gegner der Einheit unseres Geschlechts und verharnte auf diesem älteren Standpunkt bis zuletzt. (...) In Zusammenhang mit diesen Anschauungen vermochte er sich auch nie mit der Theorie Dawin's zu befreunden."

Politisch stand ihm sein Sohn Richard (1835-1912)⁽⁴⁾ nahe. Er war in den neunziger Jahren des 19. Jahrhunderts Herausgeber des Globus, und war 1859 durch einen Aufenthalt in Böhmen geprägt worden, als er die Auseinandersetzungen zwischen den Deutschen und Tschechen erlebte. Waren Andree, Vater und Sohn eher Schreibtischgeographen, so war der zweite Herausgeber des Globus von 1875-1887, Richard Kiepert (1846-1915)⁽⁵⁾ nicht nur Kartograph in der Nachfolge seines berühmteren bereits genannten Vaters Heinrich Kiepert (1818-1899)⁽⁶⁾, sondern hatte diesen u. a. auch 1870-71 nach Palästina und Kleinasien, vor allem nach Karien begleitet.

Über den Globus, der von 1862 bis 1910 Halbjahresbänden wöchentlich in Bogenstärke erschien, 1893 mit "Das Ausland", 1899 mit "Aus allen Welttheilen" vereinigt wurde und 1910 mit Abschluß des 98. Bandes in "A. Petermann's Mitteilungen" aufging.

ist folgendes zu sagen:

Ursprünglich plante der Verleger Hermann J. Meyer eine Zeitschrift in Anlehnung an "Le Tour de Monde, nouveau journal des voyages" und erwarb für Deutschland die Bildrechte.

Tatsächlich finden sich in den frühen Bänden des Globus auch zu Kleinasien bzw. dessen Westküste vor allem französische Beiträge, aber auch später noch vereinzelt, wie z. B. "Die Forschungsreise des Abbé Le Camus nach Kleinasien" in Globus 69.1866, 332-338; 350-355.

Drei Namen unter den Franzosen repräsentieren auch das Spektrum europäischer Orientrezeption der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts. Adrien Dauzats (1803-1868)⁽⁷⁾ als Maler berühmt für seine Ansichten aus Portugal, Andalusien, Algier, Ägypten und Syrien und von dem z. B. 1869 in Berlin das Gemälde "Le Passage des Portes de fer en Algérie. 28 octobre 1839" auf der Ausstellung Europa und der Orient 800-1900 zu sehen war, machte 1855 eine Reise durch Bithynien. Ein Bericht davon erschien in Globus 2.1862, 161-171 unter dem Titel "Vier Wochen im westlichen Kleinasien".

Der Marquis A. von Moustier (1817-1869)⁽⁸⁾, der von 1866-68 französischer Außenminister war, wurde 1861 als Gesandter nach Istanbul geschickt. Von ihm wurden zwei Berichte einer im September 1862 unternommenen Reise in Globus 9.1866, 353-359 "Eine Wanderung in Bithynien" und in Globus 10.1866, 257-264 "Eine Wanderung im vordern Kleinasien. Von Nicäa nach Ephesus" aufgenommen.

Der dritte im Bunde, Victor Guérin (1821-1891)⁽⁹⁾ war Archäologe mit geographischen Interessen, der allerdings nicht auf dem kleinasiatischen Festland, sondern auf den damals noch zum osmanischen Reich gehörenden Inseln Samos und Rhodus forschte. Von ihm erschien in Globus 3.1863, 33-41 "Ein Blick auf die Insel Rhodus", nach seinem Werk "Voyage dans l'île de Rhodes et description de cette île". Paris 1856, und in Globus 4.1863, 217-218 "Das Erdbeben auf Rhodus am 22.4. 1863" nach einem Beitrag in "Le Temps", Paris.

Gelegentlich gesellte sich zum Künstler, Diplomaten und Archäologen der Militär und Kaufmann.

Schon bald konnte jedoch der Globus auch auf deutsche Originalbeiträge oder rauf Überarbeitungen von quellenmäßig nicht genau belegten Berichten des Herausgebers Andree zurückgreifen.

Wichtiger als die Vorbildhaftigkeit der "Le Tour du Monde" fand Andree im Vorwort zur ersten Globus-Ausgabe die Abgrenzung von deutschen wissenschaftlichen Zeitschriften wie die "Zeitschrift für allgemeine Erdkunde" (Berlin), "A. Petermanns geographische Mittheilungen" (Gotha) und "Das Ausland" (von 1854-1871 herausgegeben von Oscar Peschel, 1826-1875). Nach seiner dann auch realisierten Konzeption sollte die neu zu gründende Zeitschrift Geographie und Völkerkunde behandeln und einen möglichst großen Teil "des gebildeten Publicums" gewinnen, was mit einer vergriffenen Anfangsauslage von 4.000 Stück offensichtlich gelang:⁽¹⁰⁾ "...wir greifen mitten hinein in's frische volle Leben der Völker. Uns liegt auch daran, wichtige Begebenheiten und Ereignisse der Gegenwart von einem Standpunkte aus zu erläutern, der bei Behandlung der Tagespolitik zumeist unberücksichtigt bleibt, ich meine den geographischen und insbesondere den ethnologischen. Gerade die Völkerkunde giebt wichtige Fingerzeige zur richtigen Beurtheilung geschichtlicher und politischer Abweichungen, welche in leiblicher, geistiger und sittlicher Beziehung bei den verschiedenen großen Menschenfamilien hervortreten und welche durc den ganzen Verlauf der Geschichte und durch anthropologische Beobachtungen sich als unbestreitbar ergeben, nicht etwa als Consequenzen des Zufalls oder äußerer Umstände sich herausstellen; sie sind Erzeugnisse der Völkerpsychologie."

In einer anderen Tradition stehen die "Mittheilungen aus Justus Perthes' geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesammtegebiete der Geographie von Dr. A. Petermann", wie der vollständige Titel der Petermanns Mittheilungen bei Erscheinen des ersten Bandes 1855 lautete.

In seinem Vorwort beruft sich A. Petermann (1822-1878)⁽¹¹⁾ auf seinen Lehrer Heinrich Berghaus (1797-1884), aus dessen geographischer Kunstschule in Potsdam, die von 1839-48 bestand, Petermann hervorgegangen war.

Berghaus unterhielt engen Kontakt mit Alexander von Humboldt, der

durch den 1863 zum ersten Mal herausgegebenen Briefwechsel der beiden dokumentiert wird. Berghaus lag an der Verbreitung der im 19. Jahrhundert explosionsartig anschwellenden geographischen und kartographischen Informationen. So gab er von 1825-29 die geographische Zeitschrift "Hertha" heraus, von 1830-43 die "Annalen der Erd-, Völker- und Staatenkunde", die zunächst in Berlin, dann 1842-43 in Breslau erschienen. Anonym gab er von 1828-35 in Berlin den "Kritischen Wegweiser im Gbiete der Landkartenkunde" (7 Bde.) heraus. Von 1837-41 edierte er zunächst in Stuttgart, ab 1840 in Gotha den "Almanach, den Freunden der Erdkunde gewidmet" und von 1849-52 als unmittelbaren Vorgänger von Petermanns Mitteilungen das "Geographische Jahrbuch zur Mitteilung aller wichtigen neuen Erforschungen".

Durch regelmäßige Kartenbeilagen sollten sich die Mitteilungen von "allen ähnlichen Schriften unterscheiden", und so auch eine Ergänzung zu den Kartenwerken des Perthes-Verlages in Gotha sein, nämlich zu Stiellers (1775-1836) "Handatlas" und zum "Physikalischen Atlas" von H. Berghaus.

So war in den ersten Jahrgängen die Verbindung zum Verlag deutlicher als in den späteren, allein schon durch eine besondere Spalte "Neue Verlagswerke von Justus Perthes' geographischer Anstalt", in der die kartographischen Erzeugnisse des Verlages gesondert vorgestellt wurden.

Insgesamt waren die Mitteilungen mehr als die Veröffentlichungen der überwiegend etwas später entstehenden geographischen Gesellschaften Sammelplatz für die neuen geographischen und vor allem kartographischen Entwicklungen und zwar über Deutschlands Grenzen hinaus, was sich in hohen Auflagen und Nachdrucken niederschlug und zu einer besonders hohen Zahl auch nichtdeutscher Originalbeiträge führte. Die Stärke der Mitteilungen lag allerdings nicht in Kleinasien, sondern Afrika, die Polarregionen und Zentralasien sind die Weltgegenden, die in den Mitteilungen im Vordergrund stehen. Erst nach Petermanns Tod spielen auch geographische Forschungen in Kleinasien, vor allem bedingt durch die Veränderungen auf der politischen Landkarte, allmählich eine größere Rolle. Übrigens war August Petermann ähnlich wie Karl Andree nicht selber Reisender, sondern sah seine Aufgabe in der Verarbeitung und Vermittlung der Forschungen anderer.

In beiden Zeitschriften wird in Originalbeiträgen oder Referaten der Redakteure die neuere und neueste geographische Forschung vorgestellt, im Globus stärker ethnologisch, anthropogeographisch, in Petermanns Mitteilungen unter topographischen, kartographischen und politisch-geographischen Gesichtspunkten.

Von den Zeitschriften nicht genutzte Informationsquellen:

Selbstverständlich ist wie bemerkt das Osmanische Reich nicht zentrales Thema solcher Zeitschriften wie der beiden ausgewerteten, es war nicht mehr wirklich terra incognita wie Afrika, Amerika oder auch Asien östlich von Er-

zurum, und der angestrebte wissenschaftliche Standard beider Zeitschriften verbat es ihnen, mehr als en passant oder in Literaturberichten von der keineswegs bescheidenen, oft eher touristischen Reiseliteratur Kenntnis zu nehmen. Da beide Zeitschriften Verlagsunternehmungen waren und ihnen der Hintergrund gesellschaftlicher Aktivitäten fehlte, fehlt auch deren Dokumentation, die in den Gesellschaftsorganen großen Raum einnimmt.

Reisende wie Friedrich-Wilhelm Hackländer⁽¹²⁾, dessen Hauptreisen allerdings Ende der dreißiger Jahre durchgeführt wurden, der aber bis zum Ende der fünfziger Jahre über Kleinasien publizierte, werden nicht berücksichtigt und mit ihm eine Unzahl von offensichtlich in ihrer Zeit recht beliebten Reiseschriftstellern wie der unter dem Pseudonym Onomander⁽¹³⁾ schreibende Prinz Friedrich Chr. K.-A. von Holstein-Sonderburg-Augustenburg oder Moritz Busch⁽¹⁴⁾, der u. a. für die verbreitetsten deutschsprachigen Reiseführer zur Türkei in der zweiten Hälfte des 19. Jahrhunderts verantwortlich zeichnete.

Zu den nichtberücksichtigten und auch unrezensierten Autoren gehören Theodor Fliedner⁽¹⁵⁾ mit seinem voluminösen Buch "Reisen in das heilige Land, nach Smyrna, Beirut, Constantinopel, Alexandrien und Cairo, in den Jahren 1851, 1856 und 1857", dessen Kaiserswerther Diakonie ein Mädcheninternat in Izmir unterhielt, und Julius Fröbel (1805-1893)⁽¹⁶⁾, von 1873-76 Konsul des Deutschen Reiches in Smyrna. Der Grund hierfür mögen im Falle Fröbels politische Gegensätze, im Falle Fliedners antimissionarische Tendenzen beider Blätter gewesen sein.

Manche Nichtberücksichtigung erscheint ein wenig bedauerlich, wenn z. B. Hackländer im 5. Kapitel seiner "Reise durch den Orient"⁽¹⁷⁾ Izmir in folgender Weise beschreibt:

"Wir stiegen an dem Hafenplatz bei dem fränkischen Quartier an's Land, und freuten uns nicht wenig, schon im ersen Augenblick einen Unterschied zwischen den Häusern und Straßen hier mit denen in Konstantinopel zu finden. Statt der kothigen Passage dort ging man hier auf reinlichem guten Pflaster, und man hatte nicht nöthig, in steter Angst zu schweben, daß einem schlecht gebaute Baracken links und rechts auf den Kopf fallen würden, vielmehr sieht das Auge mit Vergnügen auf die hohen, auf europäische Art von Stein erbauten Häuser, die als anständige Gebäude in ziemlicher Entfernung bleiben und sich einem nicht so pöbelhaft auf den Leib drängen, wie jene. Auch das Türkenquartier und die Bazars sehen, wenn auch nicht großartig, doch immerhin freundlicher und anziehender aus, als in der Hauptstadt, sin auch in einigen Artikeln, z. B. Teppichen, Stickereien, Früchten etc. reichlicher besetzt, als jene. Ein Kaufgewölbe im fränkischen Viertel, wo wir einige Kleinigkeiten erstanden, ließ bei der Schönheit und mannigfaltigkeit seiner Waaren eher vermuten: man sei in London oder Paris,

als in einer türkischen Stadt (...).

Smyrna haben wir in den paar Stunden, die wir dort zubrachten sehr lieb gewonnen. Es liegt über Stadt und Land ein frischer Reiz, eine üppige Jungfräulichkeit, (...7)"

Eine weitere Lücke erscheint interessant, die meist nachlässige Erwähnung Heinrich Schliemanns, während doch sonst den Archäologen, ihrer Tätigkeit und ihren Funden in beiden Zeitschriften, vor allem im Globus breiter Raum gegeben wurde. Zwar kommt der Hauptfeind Schliemanns E. Bötticher⁽¹⁸⁾ nicht zu Wort, implizit wird aber die Tätigkeit Schliemanns in einem Beitrag von Rudolf Hercher (1821-1878)⁽¹⁹⁾ im Globus lächerlich gemacht.

Hierzu bemerkt Ludwig Raschdau, der 1879 für kurze Zeit die Vertretung des deutschen Konsulats in Izmir übernahm, in seinen Erinnerungen "Ein sinkendes Reich. Erlebnisse eines deutschen Diplomaten im Orient 1877-1879". Berlin 1934, S. 324-25:

"(...) daß die berufene deutsche Wissenschaft die Tätigkeit des eifrigen Forschers spöttisch behandelte."

Von Izmir sagte er:

"Ich kannte bereits die Stadt und wußte, wie wenig sie politisch bedeute, und daß sie den Charakter einer Provinzialstadt trug."

Andererseits hielt Raschdau (S. 266-67) die "Kulturverhältnisse" in Izmir für günstiger und geordneter als im übrigen Asien und sah es als möglichen Ausgangspunkt organisatorischer Reformen, als er nach eigener Aussage Safvet Pascha vorschlug, zunächst hier für einer spätere Steuerreform einen Kataster durchzuführen.

Von den großen Reisenden bis etwa 1860 kamen nur wenige in den beiden untersuchten Zeitschriften zu Wort, in erster Linie wahrscheinlich, weil ihre Tätigkeit zum größten Teil⁽²⁰⁾ vor Gründung der beiden Zeitschriften lag - hier seien nur Ulrich Jasper Seetzen (1767-1811), Helmuth von Moltke, Carl Ritter, aber auch Heinrich Barth⁽²¹⁾ genannt, dessen Reisen an der Schwarzmeerküste allerdings 1860 als Ergänzungsheft zu Petermanns Mitteilungen veröffentlicht wurden, zum Teil auch, weil andere Publikationsorgane bereits zur Verfügung standen - A. D. Mordtmann publizierte seine Reisen periodisch in "Das Ausland", so z. B. 1857 (Nr. 32-38) seine Reiseberichte von Gemlik und Bursa im August 1851⁽²²⁾, G. Hirschfeld publizierte später vor allem in den Verhandlungen und der Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin und in der "Deutschen Rundschau".

Eine gewisse Verachtung für den frühen "Tourismus" verhinderte nicht nur die Wahrnehmung solcher Autoren wie Hackländer, sondern auch von Karl von Hailbronner (1793-1864), der von 1831 bis 1859 regelmäßig in der

"Augsburger Allgemeinen Zeitung" über das Osmanische Reich berichtete. Die Liste der Nichtvertretenen ließe sich erheblich erweitern. Ein spezifisches deutsches Interesse wird zwar durch Rezensionen in beiden Zeitschriften greifbar, ist aber nicht Thema in den Zeitschriften selbst, nämlich die Frage einer möglichen deutschen Kolonisierung der Westküste. In diesem Zusammenhang werden eine Reihe von Namen und Arbeiten genannt, Dellenbusch (1841), Wilhelm Roscher (1848, 1856, 1885 "Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung", 1885 mit Robert Jannasch), de Lagarde, Ludwig Ross ("Kleinasien und Deutschland. Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit deutscher Niederlassungen in Kleinasien". Halle 1850) und Gustav Oppert ("Über deutsche Auswanderung mit besonderer Beziehung auf Lycien". Berlin 1861), und zuletzt Kaerger ("Kleinasien, ein deutsches Kolonisationsfeld". Berlin 1892). Am Rande wird nach 1900 diese Überlegung im Globus kritisiert.⁽²³⁾

"Nicht für den deutschen Bauer, sondern für den deutschen Kaufmann und Techniker komme Anatolien in Betracht; (...)."

Die Toponymie in den Zeitschriften:

Die verständliche archäologische Begeisterung, die selbst noch heute nachwirkt, wenn man als bloßer Tourist und nicht mehr als Käufer von Grundstücken auftritt, von denen man weiß oder vermutet, daß in ihnen archäologische Schätze verborgen liegen, hat in Verbindung mit der Hochzeit klassischer Bildung an deutschen Gymnasien u. a. dazu geführt, daß die Autoren der beiden untersuchten Zeitschriften mit ganz wenigen Ausnahmen in ihren Beiträgen auf eine historische Toponymie zurückgriffen. Leider ohne in der Regel doch die historische Bezugszeit zu nennen, ziehen die Reisenden durch Provinzen und Vasallenstaaten des Römischen Reiches oder durch die ihre Grenzen immer wieder verändernden Staaten und Reiche der griechisch-persischen Zeit. Sie kokettieren mit den antiken Stadt- und anderen Namen statt zur genauen Identifizierung auf die kontemporären osmanischen Bezeichnungen zurückzugreifen. Für diese brach als einer der wenigen bereits 1862 Otto Blau (1828-1879) eine Lanze:⁽²⁵⁾

"Ich muss hier der weit verbreiteten und gemissbrauchten Annahme, dass die Rechtschreibung, vieler Ortsnamen in diesem Lande überhaupt wohl nicht feststehe; weil sie nie geschrieben oder glaubhaft aufgezeichnet seien, entgegenreten. Es giebt vielmehr in Klein-Asien kein Dorf, keinen Weiler, kein Gehöft dessen Name nicht schriftlich vorhanden wäre und feststände. Man macht sich in dieser Beziehung in Europa häufig eine zu gering schätzende Vorstellung von der Türkischen Verwaltung. Diess Vorurtheil zu beseitigen und um künftige Reisende und Kartographen auf eine unschätzbare Quelle für richtige Schreibung der Namen aufmerksam zu machen, bemerke ich, dass in jedem Tür-

kischen Verwaltungsbezirk ganz vollständige und authentische Ortsverzeichnisse (...) vorhanden sind."

D. h., wenn vom westlichen Kleinasien gesprochen wird, ist von Norden nach Süden von Bithynien, Phrygien, Mysien, Lydien, Karien und Lykien die Rede, von Nikomedia, Prussa, Smyrna und Halikarnassos.

Die Autoren:

Auffällig ist, daß es bei den identifizierbaren Autoren und Informanten in beiden Zeitschriften kaum Überschneidungen gibt und daß beiden Zeitschriften durch diese oder durch eigene redaktionelle Beiträge die gesamten deutschen nichtpolitischen und nichtökonomischen Beziehungen zum Osmanischen Reich erfassen. Selbst die im Prinzip sehr stiefmütterlich behandelte Mission wird dann positiv gewürdigt, wenn wieder einmal ein Reisender Unterkunft auf einer Missionsstation gefunden hat oder wenn es gilt, die Summa deutscher Leistungen in der Türkei darzustellen.⁽²⁶⁾

Nur in ganz seltenen Fällen scheinen Autoren an beiden Zeitschriften mitgearbeitet zu haben, wenn, dann aber, soweit feststellbar nie zeitgleich.

So wurden die wissenschaftlichen Aufnahmen des deutschen Offiziers und Entdeckungsreisenden Walter von Diest⁽²⁷⁾, die dieser auf Anregung Heinrich Kiepert's und im Auftrag der Königlichen Akademie der Wissenschaften im Gebiet von Pergamon und am unteren Hermos durchführte, zunächst im Globus (50.1886, S. 367) registriert. Ab 1892 jedoch veröffentlichte von Diest zwar auch anderswo, aber doch überwiegend in den "Petermann's Mitteilungen" und den parallel dazu erscheinenden Ergänzungsheften, zuletzt in dem von mir berücksichtigten Zeitraum in den Mitteilungen (55. 1909, S. 169-177; 216-223; 264-269) einen Reisebericht "Quer durch Karien". Dieser Beitrag erinnert bereits aufgrund seiner Bildbeilagen und des durchgehenden Plaudertons mehr an den Globus als an die Traditionen der "Mitteilungen". Die topographische Aufnahme von Nyssa (Sultanhisar) nach Muğla und Gökova werden von Randbeobachtungen überdeckt. Zu Izmir/Smyrna sind zwei Beobachtungen vielleicht von gewisser Bedeutung. Zur Verlegung der Gediz/Hermos-Mündung nach Norden in den Jahren 1886/87 bemerkt er:

"(...) aber leider haben die Frühlingsfluten die etwas eilig hergestellten Dämme zum Teil wieder fortgespült, der Strom geht etwa mit der Hälfte seines Wassers wieder im alten Bett.

"(...) Von links hat sich das Schwemmland schon unheimlich nahe bis auf etwa 3 km, herangedrängt. (...) Es wird deshalb dem für den Handel Smyrnas interessierten ausländischen Kapital nichts weiter übrig bleiben, als den Kanal neu und gründlich "alla franca" statt "alla turca" zu bauen."

Das öffentliche Leben in osmanischen Städten wird positiv mit dem in den deutschen Städten verglichen:

"Sultanhisar ist ein wunderhübsches "Kassaba" ("Flecken", etwa 1100 Seelen) mit sauberen Gassen und Häusern, Straßenbeleuchtung (!) und einer türkisch-griechischen Mischbevölkerung, deren Wohlanständigkeit und Höflichkeit, besonders auch gegen uns fremde Eindringlinge in gleich großem deutschen Orte kaum zu finden wäre. überhaupt der niedere orientalische Stadtbewohner und der "süße Pöbel" unserer deutschen Metropolen - der Vergleich fällt durchaus nicht zu unseren Gunsten aus. Ich bin zum sechsten Male in der Türkei; weder in Konstantinopel noch in Smyrna, der Viertelmillionen-Hafenstadt von Türken, Griechen, Armeniern, "Kretern und Arabern", in welcher doch der Abschaum der Levante sich zusammenfindet, erinnere ich mich, jemals einen betrunkenen Menschen auf der Straße gesehen zu haben. (...) Dabei ist ein Schutzmann oder Polizist auf der Straße eine unbekannte Erscheinung; die Straßen sind enger, das Gedränge größer, das Volksleben spielt sich mehr auf der Straße ab als bei uns. Und doch geht es, Handel und Wandel, ohne Überwachung, ohne Streit - Belästigung von Frauen ist völlig unerhört -, wer's nicht glaubt von meinen Lesern, frage andere Orientreisende."

Während von Diest wegen seiner topographischen Aufnahmen fraglos seine natürliche Heimat in den "Mitteilungen" fand, gilt dies in gleicher Weise nicht für Heinrich Kiepert. Vielleicht aus verlegerischen Gründen wurde er nie Autor der "Mitteilungen", sondern er wurde dort nur referiert und rezensiert. Sein wichtigster Verleger war Reimer in Berlin, und seine keineswegs intensive Mitarbeit im Globus beschränkt sich auf die Jahre der Herausgeberschaft seines Sohnes.

Unbefangen scheint dagegen A. D. Mordtmann, der als dritter in beiden Zeitschriften als Autor erscheint, mit den verfügbaren Publikationsmöglichkeiten umgegangen zu sein. Er war zeitversetzt als Autor für beide Zeitschriften tätig. In den "Mitteilungen" veröffentlichten er und seine Tochter Doris von Gerstdorff in den fünfziger und sechziger Jahren, im Globus erscheint Mordtmann als Autor erst in seinen beiden letzten Lebensjahren 1878 und 1879.

Will man versuchen, die Autoren der beiden Zeitschriften voneinander abzugrenzen und zu charakterisieren, so ist im Globus die Bandbreite sicherlich größer. Archäologen, Anthropologen, Orientalisten und Angehörige des diplomatischen Dienstes und Militärs melden sich zu Wort. Zu den Diplomaten gehört Otto von Bülow (1827-1901), der als preußischer Konsul in Smyrna für den Globus "Eine Konsular-Reise durch das General-Gouvernement Smyrna" verfaßte.⁽²⁸⁾ Dieser recht ausführliche Bericht einer Reise von Izmir nach Aydin, Nazilli, Karacasu (Aphrodisias), Denizli (Pamukkale), Derbent, Alaşehir,

Sardes und nach Ismir zurück strotzt von Vorurteilen, Klischees und penetranter Selbstzufriedenheit. An Informationen bietet er allenfalls ein paar vague Bevölkerungsschätzungen und punktuelle Impressionen zur ausländischen Wirtschaftstätigkeit im Hinterland von Ismir.

Zu spezifischen Fragen und daher weniger impertinent äußern sich der Dragoman der deutschen Gesandtschaft in Istanbul Paul Schröder in Jahrgang 25.1874 (S. 239) und der Shon A. D. Mordtmanns, J. H. Mordtmann, Konsul in Ismir, in Jahrgang 46.1884 (S. 140).

Zu den Orientalisten gehört zuerst und selbstverständlich Hermann Vambéry, der im Globus häufiger mit Beiträgen über Zentralasien, vier Mal aber auch über das Osmanische Reich vertreten ist.⁽²⁹⁾ Allerdings behandelt er nicht die Westküste. Zu den Orientalisten gehört aber auch Emile Paul Le Camus (1839-1906)⁽³⁰⁾, der 1901 Bischof von La Rochelle wurde und Forschungen zum frühen Christentum durchführte. 1890 veröffentlichte er seine Reisebeschreibung "Notre voyage aux pays biblique". 1893 war er in Kleinasien, und er veröffentlichte seine Reiseeindrücke 1895 in mehreren Folgen in "Le Tour du Monde". 1896 wurden sie ausführlich in Bd. 69 des Globus referiert. Auch in Kleinasien folgte Le Camus den Spuren der frühen Christengemeinden und besichtigte Ismir, Ephesos, Bergama, Thyateira (b. Akhisar), Sardes, Philadelphia (Alaşehir) und Laodicea (südl. von Pamukkale).

Unter den Anthropologen ist der bereits erwähnte Felix von Luschan zu nennen.

Die Archäologen haben sich selbst nur relativ selten im Globus geäußert, umso häufiger wird jedoch von ihren Aktivitäten berichtet. Und so wird um die Grabungen Karl Hummans (1839-1896)⁽³¹⁾ von Pergamaon bis Priene und die Funde Otto Benndorfs (1838-1907)⁽³²⁾ oberhalb von Myra bei Finike und in Ephesos fast die gesamte deutsche und österreichische Archäologie in Griechenland und Kleinasien während der letzten Jahrzehnte des 19. Jahrhunderts sichtbar.

Interessant ist vor allem die Interdisziplinarität dieses Geschäfts. Abgesehen von den archäologisch oft autodidaktischen Geldgebern, auch Karl Humann finanzierte sich vor allen Dingen selbst, waren Architekten, Baumeister, Ingenieure, Geologen, Kartographen, Ethnologen und selbst Ärzte an den archäologischen Tätigkeiten beteiligt.

Den Hintergrund eines Friedrich von Vincenz, der sich selbst als Rheinländer bezeichnet und offensichtlich in Ismir lebte, habe ich mit den gängigen Hilfsmitteln nicht feststellen können. In zwei Aufsätzen beschreibt er einmal Pamukkale (77.1900, 377-383) und zum anderen die Teppichknüpferei in Kula (78.1900, 350-357), und vor allem der zweite Beitrag wirkt sowohl informiert als auch informativ. Eine Information z. B. beinhaltet, daß die Teppichknüpferrinnen in Kula Griechinnen waren.

Die Ausrichtung der "Petermann's Mitteilungen" war in großen Teilen doch eine andere als die des Globus. Die beiden Zeitschriften gemeinsamen kartographischen und topographischen Interessen werden in den "Mitteilungen" abgesehen von kleineren politischen und ökonomischen Bemerkungen vor allen Dingen naturwissenschaftlich erweitert. Dies zeigt sich auch in der Aufnahme bestimmter Reiseberichte, für Kleinasien z. B. die Theodor Kotschy's (1813-1866)⁽³³⁾, der als Botaniker und Zoologe an Forschungsreisen teilnahm oder selbst Expeditionen organisierte. Dabei war Izmir aber immer lediglich Ausgangspunkt. Mehr als seine Aufenthaltsdaten dort vom 24. 3. - 26. 3. und 26. 6. bis 9. 7. 1859 werden in den Beiträgen, die er in "Mitteilungen" veröffentlichte, nicht genannt.⁽³⁴⁾ Auch die große Aufmerksamkeit, die den Arbeiten Peter von Tschichatscheff (1812-1890) gewidmet wird, hängt eher mit der naturwissenschaftlichen Ergebnissen seiner Reisen zusammen als mit seiner gegenüber der russischen Politik etwas kontroversen Einstellung.⁽³⁵⁾ Dies gilt auch für wichtige Kontributoren nach 1900 wie z. B. Rudolf Fitzner, der u. a. über Erdbebenbeobachtungen in Kleinasien schrieb⁽³⁶⁾ oder für A. Philippson, der nach 1910 seine Forschungen aus dem westlichen Kleinasien in den Ergänzungsheften zu den "Mitteilungen" herausgab, ursprünglich aber primär geologische Forschungen ebendort betrieben hatte.⁽³⁷⁾

Klassische Interessen werden durch die "Mitteilungen" weniger befriedigt, es sei denn durch die gründlichen Literaturberichte. Dennoch hat in den Bänden 5.1859 und 8.1862 der Philhellene Karl Theodor Kind (1799-1868)⁽³⁸⁾ Spaltenplatz für zwei Beiträge bekommen, wovon der zweite Beitrag "Die Stadt Assos in Klein-Asien und die Insel Kalymnos im griechischen Archipel" zwar einen engeren Bezug zur Westküste zu haben scheint, sich aber im Falle der Stadt Assos auf deren antike Geschichte beschränkt, im Falle der Insel Kalymnos ihre Sonderstellung im osmanischen Reich und die intellektuellen Bindungen zu Griechenland (1862 studierten 25 Kalymnier in Athen) behauptet.

Ein gemeinsames Thema: Die Suche nach Daten zur Bevölkerung des Osmanischen Reiches:

Beide Zeitschriften haben sich immer wieder ausführlicher oder in kleinen Beiträgen mit der Bevölkerung des Osmanischen Reiches beschäftigt. Es wurde versucht sie einmal zu quantifizieren, zum anderen, sie ethnisch bzw. bestimmen.

Besonders aller gisch reagierte man auf tatsächliche oder angebliche Versuche der Osmanen, den türkischen Anteil in den europäischen Teilen des Reiches höher anzusetzen als tatsächlich möglich. Daher klappt zwischen den westlichen Schätzungen von 1.055.000 (v. Reden) oder 1.500.000 (Ficker) und einer osmanischen genannten von 6 Mill. Türken in den europäischen Provinzen eine erhebliche Lücke, die von beiden Zeitschriften durch die Akzeptanz

der westlichen Zahlen geschlossen wird.⁽³⁹⁾ Zu abweichenden Zahlen kommt F. v. Stein⁽⁴⁰⁾, der auf den Versuch einer ethnischen Zuordnung verzichtet und sich auf eine Unterscheidung nach Christen und Muslimen beschränkt. Dann kommt er auf ein Verhältnis von 4.513.000 zu 3.460.000.

Etwas weniger zugespitzt taucht dieses Problem auch für die asiatischen Provinzen der Türkei auf. Hier weichen einige der westlichen Gewährsleute auf die Lösung aus, unter den Türken nicht allein die osmanischen Türken zu verstehen, sondern die gesamte turkisierte Bevölkerung Kleinasiens.⁽⁴¹⁾

Trotz einer immer noch recht erfreulichen Zurückhaltung, spürt man in den Angaben zur Bevölkerung doch immer wieder ein politisches Motiv, das ganz allgemein dem Wahlspruch *divide et impera* unterzuordnen ist, nicht unbedingt von den Gewährsleuten selbst, aber doch von den Berichterstatlern in den Zeitschriften. Die frühesten etwas umfangreichen Bevölkerungsstatistiken veröffentlichte A. D. Mordtmann in den "Mitteilungen" 4.1858, 89-92. Hier sei nicht auf die absoluten, sondern nur auf die Verhältniszahlen eingegangen. Für vier vilayets im westlichen Kleinasien liegen hier Angaben nach einer offiziellen osmanischen Volkszählung vor, für Bursa, Kocaeli, Kütahya und Aydin.

	Bursa	Kocaeli	Kütahya	Aydin
Muslime	72,16%	65%	87,7%	85%
Griechen	16%	18,5%	2,2%	7%
Armenier	11%	15,4%	2,7%	
Juden	0,5%	0,13%		
Zigeuner	0,24%	0,85%	0,09%	
Nomaden			7,36%	
Andere				7,5%

Im vilayet Bursa machten in Gemlik Griechen und Juden mehr als 50% der Bevölkerung aus, in Mudaniya bildeten die Griechen allein die Mehrheit, in Muhalic waren sie die größte Gruppe. 60% der Bevölkerung von Bazarköy und Göree waren Armenier. In Bursa selbst war das Verhältnis 62,2% Türken, 26,3% Griechen und 9% Armenier.

Im vilayet Kocaeli bildeten die Griechen in Kartal und Aidos und in Yalova die Mehrheit, in Izmit die Armenier und in Karamürsel die Griechen und Armenier zusammen.

Im vilayet Kütahya ga es in Kütahya selbst und in Kula mit 15% bzw. 16%

eine nennenswerte griechische Bevölkerung, ebenfalls in Kütahya und in Michal Gazi mit 15% bzw. 27,7% eine größere armenische Bevölkerungsgruppe.

Im vilayet Aydin gibt Mordtmann nur verwertbare Angaben für das Nahie Güzelhisar: 85% Muslime, 9,3% Griechen, 4,8% Juden und 0,9% Armenier. Ergänzen lassen sich allerdings die Zahlen für Aydin durch die etwa zeitgleichen Schätzungen von Bülow im Globus 6.1864 für einige Orte. Auch seine absoluten Schätzungen weichen außer im Falle Nazillis nicht extrem von denen Mordtmanns ab, aber auch hier sollen nur kurz seine geschätzten Verhältniszahlen genannt werden: Aydin 80,3% Türken, 10,7% Christen und 9% Juden, Karacasu mit einer rein türkischen Bevölkerung, Nazilli 83,3% Türken, 16,6% Christen, Alaşehir 86% Türken, 14% Griechen und für das außerhalb des vilayets liegende Denizli kommt von Bülow zu 96% türkischer Bevölkerung, 3% griechischer und 1% armenischer. Etwa zehn Jahre später werden die Angaben von Scherzers⁽⁴²⁾ ohne belegte Herkunft zum Maßstab der Demographie Izmirs im späten 19. Jahrhundert, an dem die späteren Angaben gemessen wurden.

Nach Scherzer setzte sich die Bevölkerung des vilayets Izmir von knapp unter einer Million wie folgt zusammen:

400.000 Türken, 300.000 Griechen, 2-3.000 Bulgaren und Kroaten, 40.000 Armenier, 30.000 Juden, 200.000 Turkomanen und Zigeuner, 13.000 Katholiken und 5.000 Europäer. Hinzu kamen Ägypter, Araber, Perser, Malteser, Tscherkessen und Neger. Alle Bevölkerungsgruppen wurden plakativ charakterisiert, als ehrlich und träge die Türken, schnell und unzuverlässig die Griechen, stark turkisiert und träge aber gerissen die Armenier, ehrlich und emsig die Juden, ungebildet, fast ungläubig und gastfreundliche Räuber die Turkomanen, als schmutzig die Zigeuner. Die Katholiken, meist italienischer Abstammung waren tödlich beleidigt, wenn man sie Levantiner nannte, und die Europäer genossen Sonderrechte. Scherzer äußerte sich über die berufliche und soziale Stellung der verschiedenen Bevölkerungsgruppen und stellte bei den Türken z. B. aufgrund einer erleichterten Abtreibung eine geringere Geburtenrate als anderen größeren Bevölkerungsgruppen fest.

Zu den Tscherkessen ist zu bemerken, daß einige von ihnen nach ihrer Flucht oder Auswanderung aus dem Kaukasus auch in Izmir und Izmit angesiedelt wurden (Globus 26.1874, 25) und dort zur räuberischen Landplage wurden (Globus 37.1880, 255). auch Lazen wurden übrigens nach Gemlik gebracht (Globus 39.1881, 126).

Die Stadtbevölkerung schätzte Scherzer auf 155.000 in Izmir, 60.000 in Manissa und 35.000 in Aydin.

Etwa zwanzig Jahre später brachten Cuinet (Nach Selenoy in Petermanns Mitteilungen 42.1876, 1-10) und Rougon (vgl. Petermanns Mitteilungen 38.1892, 155) neue Zahlen, deren Provenienz offensichtlich ebenfalls nicht

klar ist (vgl. Fischer, Rez. von Cuinet, in Petermanns Mitteilungen 40.1894, 161). Beide Zahlenreihen scheinen trotz kleinerer Abweichungen auf die gleiche Quelle zurückzugehen.

Im Falle Izmirs verteilt sich eine angenommene Gesamtbevölkerung von 1,4 Millionen zu etwa 79% auf die Türken, 15% auf die Griechen, 4% auf nicht näher definierte Fremde, 1,6% auf Juden und 1% auf Armenier. Angezweifelt wurden diese Zahlen vor allen Dingen deshalb, weil man den Anteil der Griechen für zu niedrig hielt (vgl. Fischer, ebd.), vergleicht man allerdings die Zahlen Mordtmanns für Bursa, Kocaeli und das offensichtlich administrativ anders geschnittene vilayet Aydin mit denen Cuinets, so wirken sie insgesamt konsistent. Abweichungen sind mit der Zeit, der relativ großen Mobilität im Osmanischen Reich und der relativ unvollkommenen Statistik zu erklären.

Die Zahlen in Bursa sind bei Mordtmann bzw. Cuinet für den türkischen Bevölkerungsanteil 72,16% bzw. 79,7%, für den griechischen 16% bzw. 14,3%, für den Armenischen 11% bzw. 5,5%. In Kocaeli sind die entsprechenden Zahlen 65% bzw. 58,2%, 18,5% bzw. 18,3%, 15,4% bzw. 21,8%. In Aydin sind nur bedingt vergleichbar die Zahlen 85% bzw. 73,3% und 7% bzw. 15,3%, während für die Armenier Mordtmann keine Angaben macht.

Falls nicht tatsächlich eine Verfälschung von Zahlen vorliegt oder man den politischen Verdacht nicht gelten lassen möchte, könnte die Annahme einer größeren als der tatsächlichen Repräsentanz der Griechen auch durch deren Kontrolle über die gesamte Hotellerie erklärt werden.

Der Wert beider Zeitschriften liegt neben den zeithistorischen Einblicken vor allen Dingen in der geographischen und kartographischen Erschließung Kleinasiens, was durch die Beiträge in beiden Zeitschriften in schöner Weise nachvollzogen wird. In jeder anderen Hinsicht bleibt das Bild, welches sie von der Türkei - und nicht nur von ihr zeichnen zweidimensional. Allenfalls in den Beiträgen Vamberys wird auch der Versuch unternommen, die Mechanik des Osmanischen Reiches zu verstehen und plausibel zu machen. Insgesamt sind die Beiträge in hohem Maße eurozentrisch und eher für eine Analyse der Europäer als den Türken interessant.

ANMERKUNGEN

- (1) Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte aller Zeiten und Völker. Hrsg. August Hirsch. Bd. 5. Berlin/Wien (2) 1934, 1008-1009
- (2) Biographisches Lexikon der hervorragenden Ärzte der letzten fünfzig Jahre. Hrsg. I. Fischer. Bd. 2. Berlin/Wien 1933, 954. Rezensionen seiner Arbeiten in Petermanns Mitt. 32.1886, Literaturbericht Nr. 549 ("Die Wandervölker Kleinasiens"); 36.1891, Literaturbericht Nrn. 192, 203 (mit E. Petersen: "Reisen in Lykien, Mylas und Kibyratis". Wien 1889 und "Die Tachtadschy und andere Überreste der alten Bevölkerung Lykiens" 1890). Zum letzteren heißt es einleitend: "(...) wird erst weitere Kreise bekannt machen mit der für die Völkerkunde wichtigen Entdeckung, daß die Nachkommen der alten Volkstämme Vorderasiens, zunächst Kleinasiens, aus der vorgriechischen und vormohammedanischen Zeit noch heute fortleben, nur verschleiert durch Annahme fremder Sprache und Religion, (...)."
- (3) Nachruf in Globus 28.1875, 289-293; 305-308; 321-324.
- (4) Biographisches Jahrbuch und deutscher Nekrolog 17.1912 (1915), 133-136 (BJ); Neue deutsche Biographie (NDB) 1.1953, 285.
- (5) NDB 11.1977, 594.
- (6) NDB 11.1977 (G. Engelmann), 593-594; Allgemeine deutsche Biographie (ADB 51 V. Hantsch), 133-145; Globus 75.1899 (Selbstbiographie), 297-301.
- (7) Grand Dictionnaire Universel du XIXe siècle. Bd. 6. Paris 1870, 153. Möglicherweise handelt es sich jedoch nicht um den bekannten Maler. Der Autor der Globus-Beiträge kam aus dem Krimkrieg.
- (8) Grand dictionnaire universel du XIXe siècle. Bd. 11. Paris 1874, 817.
- (9) Dietmar Henze, in Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde. Bd. 2. Graz 1983, 410.
- (10) K. Andree, Vorwort, in Globus 1.1862, III-IV.
- (11) ADB 26 (H. Wichmann), 795-805; M. Hoffmann, in Geographers: Biobibliographical studies. Bd. 12.1988. Hrsg T. W. Freeman, 133-138.
- (12) Lexikon der Reise- und Abenteuerliteratur, (Hrsg.) Friedrich Schegk. Meiningen 1988, sub Hackländer.
- (13) Petermanns Mitteilungen 7.1861, 46-47.
- (14) Die Türkei. Reisehandbuch für Rumelien, die untere Donau. Anatolien, Syrien, Palästina, Rhodus und Cypern. Triest 1861 u. ö.
- (15) (1800-1864); G. Flidner, Theodor Flidner, Abriß seines Lebens und

Wirkens. Kaiserswerth, 3. Aufl. 1892.

- (16) ADB 5, 644-646; W. Grünewald, Julius Fröbel. Lebensschicksale eines Achtundvierzigers in der alten und neuen Welt. Heidenheim 1971.
- (17) Erste Gesamtausgabe. Bd. 8. Stuttgart 1855, 238-241.
- (18) Heinrich Schliemann. Briefwechsel. Aus dem Nachlaß in Auswahl hrsg. von E. Meyer. Bd. 2. 1876-1890. Berlin 1958, Nr. 326 (an Humann, Athen, 7. 2. 1890).
- (19) ADB 12 (A. Eberhard), 51-55. "Über die homerische Ebene von Troja", in Globus 30.1876, 62.
- (20) Friedrich Embacher, Lexikon der Reisen und Entdeckungen. Leipzig 1882, 352-354.
- (21) Heinrich Barth (1821-1865), s. ADB 2, 96-99, war vor allem Afrikareisender, jedoch unternahm er 1845-47 eine dreijährige Wanderung durch die islamischen Länder des Mittelmeers. Im Herbst 1858 wanderte er von Trabzon über Kaiseri bis Üsküdar, 1862 war er in der europäischen Türkei, 1865 erneut.
- (22) Zu seinen Reisen in Kleinasien s. Petermanns Mitteilungen 6.1860, 112-113. Zu Mordtmann vor allem Franz Babinger (Hrsg.), Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859) von A. D. Mordtmann d. Ä. Hannover 1925 (Nachdruck Osnabrück 1972), VII-XXXIV.
- (23) Rezension von Hans Hermann Graf von Schweinitz, In Kleinasien. Ein Reitausflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905. Berlin 1906, in Globus 90.1906, 146. Eher befürwortend ist immer noch Heinrich Zimmerer, in Roman Oberhummer und Heinrich Zimmerer, Durch Syrien und Kleinasien. Reiseschilderungen und Studien. Berlin 1899, 11-13.
- (24) Henze, Dietmar, Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde. Bd. 1. Graz 1978, 273-274.
- (25) Blau, Otto, Über Rechtschreibung und Deutung türkischer Ortsnamen, namentlich in Klein-Asien, in Petermann's Mitteilungen 8.1862, 45.
- (26) Die Deutschen in Smyrna, Globus 23.1873, 62.
- (27) Henze, Dietmar, Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde. Bd. 2. Graz 1983, 79.
- (28) Globus 6.1864, 207-210; 243-246; 273-277, 342-347.
- (29) 1. Die Hohe Pforte in Konstantinopel und ihre Säulen, Globus 13.1868, 15-18; 55-57; 79-81. 2. Das Familienleben im islamitischen Osten, Globus 15.1869, 175-177; 208-210. 3. Jugendwanderungen, Globus 25.1874, 171-173. 4. Schilderungen aus Konstantinopel, Globus 26.1874, 73-75.
- (30) Larousse de XXe siècle. Bd. 4. Paris 1931, 378a-b.

- (31) ADB 55 (Ernst Fabricius), 801-807; BJ 1 (Conze), 369-377; NDB 10 (Eduard Schulte), 32-33; E. Schuchhardt und Th. Wiegand (Hrsg.), *Der Entdecker von Pergamon Carl Humann. Ein Leben.* 1930. Eduard Schulte (Hrsg.), *Chronik der Ausgrabung von Pergamon 1871-86 aus Briefen und Berichten des Humann-Kreises.* 1963.
Humanns brieflicher Nachlaß im Deutschen archäologischen Institut, Berlin.
- (32) BJ 12 (Conze), 27-36; NDB 2, 50.
- (33) ADB 16, 763-764; Henze, Dietmar, *Enzyklopädie der Entdecker und Erforscher der Erde.* 11./Lief. K-Lar. Graz 1986, 60-62.
- (34) 1. Reise nach Klein-Asien, 1859, Petermanns Mitteilungen 5.1859, 342-344; 372-375; 6.1860, 68-77. 2. Reise nach Cypern und Klein-Asien, 1859, Petermanns Mitteilungen 8.1862, 289-306, 369-381; 9.1863, 128-137; 321-335. 3. Reise in den Amanus, 1862, Petermanns Mitteilungen 11.1865, 340-347.
- (35) Besprechungen seines "Asie Mineure (...)". Paris 1852-1868, u. a. Petermanns Mitteilungen 7.1861, 47.
- (36) 49.1903, 130-134.
- (37) *Geologische Untersuchungen im westlichen Kleinasien*, 1901, Petermanns Mitteilungen 48.1902, 47.
- (38) ADB 15 (Bursian), 744-745.
- (39) Petermanns Mitteilungen 12.1866, 427; 15.1869, 441-448; Globus 19.1871, 31.
- (40) *Die Vorgänge in der Türkei in ihrer ethnographischen und geschichtlichen Begründung*, Petermanns Mitteilungen 22.1876, 241-246.
- (41) Globus 40.1881, 176 unter Berufung auf Tozer, Humann und Strecker Pascha; auch F. v. Luschan, Globus 73.1898, 211-214 und Petermanns Mitteilungen 37.1891, Nr. 203.
- (42) Petermanns Mitteilungen 20.1874, 311-314.

"Petermanns Mitteilungen ve Globus" adlı iki Almanca Coğrafi dergide 19. yüzyıl ikinci yarısında İzmir ve Batı Anadolu

Burada sizlere yukarıda adlarını belirttiğim iki coğrafi ve etnografik almanca dergilerin 19. yüzyılın ikinci yarısından 20. yüzyılın başlarına kadar İzmir ve Batı Anadolu hakkında neler yazdığından ve yazılan makalelerin (malumâtların, haberlerin) kimler tarafından yazıldığından bahsetmek istiyorum. Bunun içinde önce bu iki coğrafi dergide kısaca sizlere tanıtmak istiyorum.

"Globus" dergisi önce 1862'den 1910'a kadar haftada bir defa dergi ve altı ayda bir defa band halinde yayınlanmış, 1893 tarihinde "Das Ausland" 1899 tarihinde "Aus allen Welttheilen" coğrafi dergilerinin de üzerine alıp, Globus adıyla yayınlanmaya devam edilmiştir. Ve 1910 tarihinde 98. banddan sonra "A.Petermanns Mitteilungen" dergisi tarafından alınmış ve artık Globus adıyla değil de "Petermanns Mitteilungen" adıyla, dergi yayınlanmaya devam ettirilmiştir. Yayımcı (editor) Hermann J.Meyer, Almanya'da Fransızların çıkardığı "Le Tour du Monde, nouveau journal des voyages" gibi bir coğrafi dergi çıkarmak istiyordu. Gerçektende "Globus" dergisinin eski sayılarında Anadolu ve Batı Anadolu hakkında fransızcadan tercüme edilmiş çok makale var. Bu makaleleri yazan fransız seyyahlardan daha sonra yeri gelince bahsedeceğim. Kısa bir müddet sonra "Globus" dergisi Alman seyyahlarının yazdığı almanca makteleleri de yayınlamaya başladı. "Globus" dergisinin ilk yayımcısı ve kurucusu Karl Andree (1808-1875), aynı zamanda bu derginin önemli yazarlarından biriydi. Karl Andree bu dergide daha çok coğrafya ve etnolojiye ağırlık veriyordu. Karl Andree'ye göre etnoloji, antropolojik gözlemlerle ırkların (milletlerin) hangi özelliklere sahip olduğunu tesbit eden bir ilim dalıydı. Kendisi'de yazdığı makalelerde Avrupalı'yı Asyalı arasındaki farkları belirtiyordu. örneğin (Band 7. 1865, 239-241) "Die Gegensätze zwischen Morgenland und Abendland" adlı makalesinde batıyla doğu arasındaki ayrılıkları (tezatları) gösteriyor. Aynı zamanda Karl Andree koyu bir Alman milliyetçisiydi. "Globus" dergisiyle Karl Andree bilgili sınıfı kazanmak istiyordu, gerçekten de bunu başardı, çünkü derginin ilk basılan 4000 tanesi hemen satıldı.

Karl Andree'nin oğlu Richard Andree'de (1835-1912) babası gibi aynı dergide 1890 tarihlerinde editör olmuştu ve babasıyla aynı politik fikre sahipti. Baba ve oğul Asya'ya seyahat etmeden, masa başından bu coğrafi derginin editörlüğünü yapmışlardı.

"Globus" dergisinin ikinci editörü 1875-1887 tarihleri arasında Richard Kiepert'di (1846-1915). Richard Kiepert, babası Heinrich Kiepert (1818-1899) gibi haritacıydı ve babasıyla birlikde 1870-71'de Filistin'e ve Anadolu'ya seyahat etti.

"Petermanns Mitteilungen" dergisi ise daha çok topografya, hatıracılığa ve politik coğrafyaya ağırlık veriyordu. Bu dergi ilk defa 1855'de "Mitteilungen aus Justus Perthes geographischer Anstalt über wichtige neue Erforschungen auf dem Gesamtgebiete der Geographie von Dr. A. Petermann" adıyla yayınlandı. Bu derginin editöründe Dr. A. Petermann'dı. Dr. A. Petermann, derginin önsözünde hocasının Heinrich Berghaus (1797-1884) olduğunu ve onun Postdam'daki kurduğu ve yönettiği "Geographischer Kunstschule"den mezun olduğunu yazıyor. Heinrich Berghaus'un yönettiği bu okul Postdam'da sadece 1839-48 tarihleri arasında mevcuttu. Heinrich Berghaus 19. yüzyılda çoğalan coğrafya ve haritacılık hakkındaki malumatları yaymak istiyordu bunun için de birçok coğrafi dergi çıkardı.

"Petermanns Mitteilungen" dergisini yayınlayan yayınevi "Justus Perthes" Almanya'nın o zaman en meşhur harita yayınlayan yayın evlerinden biriydi. Bu dergide Almanya'nın içinde ve dışında yayınlanan bütün coğrafya ve haritacılık üzerine yazılmış eserler hakkında malumat veriliyordu. Bu dergi Anadolu'dan/Afrika'dan, Orta Asya'dan, Kutuplardan bahsettiği kadar bahsetmiyordu. Ama Dr. Petermann'ın ölümünden sonra daha çok Anadolu'dan bahsetmeye başladı. Dergide Anadolu hakkındaki coğrafi araştırmalara ve Anadolu'nun değişen politik haritası hakkındaki malumatlara yer veriliyordu. Dr. Petermann'da "Globus" dergisinin editörü Karl Andree gibi, kendisi seyahat etmiyor, derginin editörlüğünü masa başından yapıyordu. Yukarıda da belirttiğim gibi, bu iki Alman coğrafi dergi, Almanya içinde ve dışında yayınlanan coğrafi eserleri tanıtır, ülkeler hakkında makaleler yayınlıyordu. "Globus dergisinin" ağırlık verdiği konu etnoloji ve antropoloji, "Petermanns Mitteilungen" dergisinin ise topografi, haritacılık ve politik coğrafyaydı.

Oldukça iddialı (titiz) olan bu dergiler, yukarıda da belirttiğimiz gibi sadece yakın doğudan (Suriye, Mısır, Irak) ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsetmiyor, daha çok Amerika'dan, Afrika'dan, Orta Asya'dan ve Kutuplar'dan bahsediyor. Osmanlı İmparatorluğu'ndan bahsederken de Osmanlı İmparatorluğu'nun Anadolu toprakları dışında sahip olduğu yerlerden daha çok bahsediyor, örneğin Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan bahsettiği gibi. Buna rağmen Anadolu'ya ve şehirlerine seyahat edilip, buralardan bahsediliyor.

İzmir'e gelince, İzmir, Anadolu'ya ve yakın doğuya seyahat eden Avrupalı seyyahlar için giriş ve çıkış kapısı oluyor, onun içinde ilk etapta İzmir'den bahsetmiyorlar. Şayet İzmir'den ve Batı Anadolu'dan bahsediyorlarsa bu bölgenin coğrafi tasvirini yapıp, gördükleri yerleri anlatıyorlar. Batı Anadolu'daki topografik çalışmalardan bahsediyorlar. Ve en önemli konulardan biri, İzmir ve çevresindeki arkeoloji araştırmaları konusu. Çünkü o tarihlerde klasik arkeoloji araştırmaları Batı Anadolu'da en parlak devrini yaşıyordu. Yine bu dergilerin en çok bahsettiği konu, Anadolu'nun nüfus sayımı. Bilhassa Batı Anadolu ve İzmir için nüfus sayımı hakkında epeyce bilgi var. Ayrıca İzmir'de misyonerlerin çalışmalarından bahsediliyor. İzmir'in o zamanki ticari

rolü ve İzmir çevresindeki demir yolu yapımı, bu dergilerin bahsettiği konular arasına giriyor. İzmir'in ticari rolü ve demiryolu inşaatı hakkında o tarihlerde Prusya ticaret arşivi daha çok bilgiye sahipti. İzmir hakkında en önemli eserlerden biri, İzmir'in Avusturya baş konsolosu, Karl von Scherzer'in Viyana dünya sergisi için hazırladığı eserdir. Bu eser 1873'de Viyana'da "Smyrna, Mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, wirtschaftlichen und intellektuellen Verhältnisse von Vorder-Klein-Asien" adı altında yayınlanmıştır. Scherzer'in bu eseri İzmir vilayeti için önemli bir eser olduğundan 1880 tarihinde Leipzig'de fransızca olarak yeniden düzeltilerek basılmıştı.

Fransız Georgiades de İzmir hakkında "Smyrne et l'Asie Mineur du point de vue economique et commercial" adlı eserini Karl von Scherzer'in eserini örnek alarak yazdıysada onun kadar başarılı olamadı. Georgiades'in bu eseri 1885'de Paris'te yayınlandı.

Bu iki derginin önem verdiği konulardan bir tanesi de haritacılık konusuydu. Anadolu'nun o zamanki haritasını çizen en meşhur haritacı Heinrich Kiepert'di. Bilhassa "Globus" dergisiyle Heinrich Kiepert arasında iyi bir bağlantı vardı. Kiepert'in en mükemmel eseri 1844'den beri çizdiği Anadolu haritasıydı. 1841 ve 42 tarihlerinde Anadolu'ya seyahatlar yapıp Batı Anadolu'ya da gitmişti. Bu seyahatlardan sonra 1844 yılında "Karte von Kleinasien und türkisch Armenien" adlı haritaları yayınlamıştı. Bu haritalar Kiepert'in 1888'e kadar Anadolu'ya yaptığı seyahatler ve topografik çalışmalar sonunda, daha da düzeltilmişti. Bu coğrafi dergiler Anadolu'nun tabii kaynaklarından da bahsediyor. Örneğin, Bonn'lu cerrah Karl Wilhelm Wutzer (1789-1863) "Globus" dergisinde (2.1862, S. 346-347), Türk kaplıcaları hakkında bir makale yazıp, Bursa'daki kaplıcaların yeterli derecede şifa vermediğini yazıyor. Ayrıca Wutzer 1856'da Balkanlara ve Batı Anadolu'ya seyahat edip iki bandlık bir eser yazıyor. Bu eser "Reise in den Orient Europas und einen Theil Westasiens" adıyla 1860-61'de Eberfeld'de yayınlanıyor. Bu eser daha çok Anadolu'da yapmış olduğu tıbbi ekskürsiyonlarla ilgili. Felix von Luschan (1854-1924), bu da Avusturyalı bir doktor, 1885'den itibaren Berlin etnoğrafya müzesinde çalışmış ve her iki dergide de çok makale yazmıştır. Luschan "Globus" dergisinde (73.1898.117, 211-214) "Zur Anthropologie Kleinasiens" adlı makaleyi yazmıştır. Luschan Anadolu'da yaptığı antropolojik çalışmalardan sonra Anadolu halkı arasında tam bir ırk ayrımının mümkün olmadığını ileri sürüyor.

Bu dergileri tanıtırken bilhassa "Globus" dergisinin ilk çıktığı yıllarda fransızcadan tercüme edilmiş makaleler neşrettiğini söylemiştim. Bu makaleleri yazan fransızlardan birincisi ressam Adrien Dauzats (1803-1868), 1855'de Bitinya'ya seyahat etmiş ve bu seyahatı hakkında "Globus" dergisinde (2.1862, 161-171) "Vier Wochen im westlichen Kleinasien" adlı makaleyi yazmıştır. İkincisi Fransız Marquis A. von Moustier (1817-1896), Moustier 1866-68 yıllarında fransız dışişleri bakanıydı, 1861'de elçi olarak İstanbul'a

gönderildi. Moustier bu sırada Batı Anadolu'ya seyahat edip, "Globus" Dergisi'nde 9.1866, 353-359) "Eine Wanderung in Bithynien" ve "Eine Wanderung im vordern Kleinasien. Von Nicäa nach Ephesus" adlı makaleleri yazıp orada gördüklerini anlatmıştır.

"Globus" dergisinde yazan üçüncü fransız, Victor Guerin (1821-1891), arkeolog'du ve coğrafyayla'da ilgileniyordu. Victor Guerin Anadolu'ya değil de o zaman Osmanlı İmparatorluğu'na ait iki ege adasına seyahat etmişti. Bu adalar Sisam ve Rodos adasıydı. Bu seyahatından sonra "Globus"da (3. 1863, 33-41) "Ein Blick auf die Insel Rhodus" ve "Das Erdbeben auf Rhodos am 22.4.1863" (4.1863, 217-218) adlı makaleleri yazmıştı. Bu dergilerde diplomatlar, arkeologlar, coğrafyacılar, tabii ilimlerle uğraşanlar yazdığı gibi bazan da orduya mesup olanlar ve tüccarlarda yazıyordu.

Bu iki dergide İzmir ve Batı Anadolu hakkında yazan yazarlar

Bazan bir yazar iki dergide de makalelerini yazabiliyordu, fakat aynı zamanda değil. Örneğin, Alman subayı Wakter von Diest'in Bergama ve Gediz nehri yakınlarında yaptığı ilmi çalışmalarından, önce "Globus" Dergisinde (50.1886, 367) bahsedildi. 1892'den itibaren çalışmalarını başka yerlerde yayınladığı gibi "Petermanns Mitteilungen" dergisinde yayınladı. Wakter von Diest bu çalışmalar için Batı Anadolu'ya kraliyet ilmi akedemisi (königlichen akademie der Wissenschaften) tarafından yollanmıştı. Diest "P.Mitteilungen" dergisinde (55.1909, 169-177; 216-223; 264-269) "Quer durch Karien" adlı bir makale yayınladı, bu makelesinde orda çektiği fotoğrafları yayınlayıp, yaptığı topografik çalışmalarından bahsediyor. Burada Gediz nehri mansabının (ağzının) kuzeye doğru 1886-87 tarihinde yerini değiştirme olayından bahsediyor ve bu olayında gerçekleşmesi için İzmir'in ticari yönünden faydalanan yabancı sermayenin buraya bir kanal yaptırması gerektiğini söylüyor. Wakter von Diest Batı Anadolu'nun kasabalarını ve şehirlerini gayet pozitif tasvir ediyor, örneğin; Sultan Hisar (Nissa) kasabasının temizliğinden, güzelliğinden, insanların yabancılara karşı saygısından bahsediyor ve ben altı defa Anadolu'ya seyahat ettim, ne İstanbul'da ne de büyük bir liman şehri olan İzmir'de sokaklarda bir tane sarhoş görmedim, caddelerdeki yaşayış hiç polis olmadan sessiz ve mükemmel. Wakter von Diest topografik çalışmalar yaptığı için çalışmalarını daha çok "P. Mitteilungen" Dergisi'nde yayınlamıştır.

Yukarıda bahsettiğim meşhur kartograf (haritacı) Heinrich Kiepert, Anadolu'nun haritasını çizmişti. Kiepert "Globus" Dergisi'nin devamlı yazarı olmasına rağmen, "P. Mitteilungen" Dergisi'nde sadece yaptığı çalışmalar tanıtılmıştır, kendisi bu dergide direk olarak çalışmalarını yayınlamamıştır. Fakat meşhur seyyah A.D. Mordtmann her iki dergide de direk olarak çalışmalarını yayınlamıştır. (Mordtmann çok tanınmış bir kişi olduğundan Mordtmann hakkında, bak; Franz Babinger, "Anatolien. Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien (1850-1859)" von A.D.Mordtmann. Hanover 1925. İkinci baskı

Osnabrück 1972. Mordtmann ve kızı Doris von Gerstdorf önce makalelerini "P.Mittelungen" Dergisi'nde yayınladılar, Mordtmann hayatının son iki yılında yani, 1878-79 yıllarında "Globus" Dergisi'nde de makalelerini yayınladı.

Şayet iki derginin de yazarlarını analize etmek istiyorsak "Globus" Dergisi'nde yazarların daha çeşitli meslek dallarından geldiğini görürüz, örneğin bunlar, arkeologlar, antropologlar, orientalistler, diplomatlar, askeriyeyle ait olanlar gibi. Otto ve Bülow'da "Globus" Dergisi'nde yazan diplomatlardan bir tanesi. Otto von Blow (1827-1901) İzmir'in Prusya konsolosuydu, "Eine Konsular-Reise durch das General Gouvernement Smyrna" adlı makalesini "Globus" Dergisi'nde (6.1864, 207-210) yayınladı. Bu yazısında seyahat ettiği İzmir'den, Aydın'dan, Nazilli'den, Karacasu'dan, Denizli'den (Pamukkale), Derbent'den, Alaşehir ve Sardes'den bahsediyor. Bu, Batı Anadolu'daki seyahat izlenimleri ön yargıyla dolu. kendisini çok beğenmiş diplomat, birkaç klişeleşmiş (kalıplaşmış) fikirlerle buraları analize etmeye çalışıyor. İnterasyan olarak, sadece nüfus sayımı hakkında pek doğru olmayan sayılardan ve İzmir çevresindeki yabancıların hangi ekonomik dallarda iş yaptıklarından bahsediyor.

İstanbul'daki Alman elçiliğinin tercümanı Paul Schröder'le, A.D. Mordtmann'ın oğlu İzmir Konsolosu J.H. Mordtmann İzmir'i ve Batı Anadolu'yu anlatırken ön yargıya sahip olsalar bile, bu yörelerden birkaç ciddi bilgi veriyorlar. Örneğin, Mordtmann'ın oğlu bu yöredeki nüfus sayımıyla ilgileniyor (bunun için bak; Globus, 46. 1884, S. 140.).

Batı Anadolu'ya seyahat eden seyyahlar arasında bir de Fransız şarkiyatçısı, Paul le Camus (1839-1906) var. Paul le Camus 1890 yılında seyahat izlenimlerini "Notre Voyage aux pays bibliques" adlı eserinde yayınlıyor. 1893 yılında Anadolu'ya gitmiş ve 1895'de seyahat izlenimlerini seri halinde "Le Tour du Mond" dergisinde yayınlamıştı. Bu yayınladığı seyahat izlenimleri "Globus" (Bd. 69) dergisinde de özetlenmişti. Paul le Camus Anadolu'daki eski hristiyan toplumu hakkında ilmi araştırmalar yapmış ve bu arada İzmir'i, Efes'i, Bergama'yı, Akhisar'ı, (Thyateira), Sardes'i, Alaşehir'i (Philadelphia) ve Pamukkale'yi (Laodicea; südlük vo Pamukkale) gezmişti.

"Globus" Dergisi'nde arkeologların kendisi yazmamış, ama yaptıkları çalışmalar hakkında bilgi verilmiştir. Mesela, Karl Humann'ın (1839-1896) Bergama'dan Prienne'ye kadar yapmış olduğu arkeolojik çalışmalar hakkında bu dergide çok malumat var. Yine arkeolog Otto Bendorfs'un (1838-1907) Finike'nin yakınlarında, Mira'nın dışında ve Efes'te yaptığı arkeolojik çalışmalar hakkında "Globus" Dergisi'nde çok bilgi var.

Yani "Globus" Dergisi'nde Alman ve Ayusturyalı arkeologların 19.yüzyılın sonunda Anadolu'da yaptıkları arkeolojik çalışmaları hakkında oldukça fazla bilgi bulabiliriz. Bu arkeoloji araştırmalarına yalnız arkeologlar değil de mimarlar, mühendisler, geologlar, kartograflar, etnologlar ve doktorlar'da katılıyorlardı.

Friedrich von Vincenz'de bu dergide yazanlardan biri, kendisi büyük bir ihtimal İzmir'de yaşamış. "Globus" Dergisi'nde iki makale yazmış, birincisi Pamukkale hakkında (bak; 77.1900, 377-383), ikincisi Kula'daki halı dokumacılığı hakkında (bak; 78.1900, 350-357). Bu iki makele oldukça teferruatlı bilgi veriyor, örneğin Kula'daki halı dokuyan kızların yunanlı olduğunu söylüyor. (?)

Yukarıda gördüğümüz gibi bu iki derginin işlediği konular arasında fark var. Her iki dergide kartografi ve topografi çalışmalarından bahsetmelerine rağmen, "P.Mitteilungen" Dergisi ülkeleri müspet (tabii) ilimler açısından inceliyor. Mesela, Theodor Kotsch (1813-1866) botanikçi ve zoolog olarak Anadolu'ya keşif seyahatı yapıyor. Kendisi İzmir'de de bulunuyor, fakat İzmir onun için Anadolu'ya giriş kapısı oluyor. "Reise nach Kleinasien" adlı yazısı "P.Mitteilungen" (1859, 5.342-344) dergisinde yayınlanıyor, yine aynı dergide botanik ve zoolog konuları hakkında yaptığı araştırmalar yayınlanıyor.

Peter von Tschichatscheff'inde (1812-1890) yaptığı seyahatlar tabiatla ilgili, bu da botanikden ve zoolojiden anlıyor. anadolu'nun iklimiyle ve jeolojisiyle ilgileniyor. Peter von Tschichatscheff'de 1900'lardan sonra "P.Mitteilungen" dergisinin önemli yazarlarından biriydi. Rudolf Fitzner Anadolu'daki depremler hakkında araştırma yapıp, yine aynı dergide bu konuda yazıyordu. Jeolojiyle uğraşan A. Philippson 1910'dan sonra Batı Anadolu'daki yaptığı jeolojik araştırmalarını, "P.Mitteilungen" dergisinin ek sayılarında yayınladı.

Karl Theodor Kind'de Batı Anadolu'yla ilgileniyordu ve (1799-1868) tarihleri arasında yaşamıştı. "P. Mitteilungen" dergisinde "Die stadt Assos in Kleinasien" ve "Insel Kalimnos im griechischen Archipel" adlı makaleleri yazdı. Son makalesinde Yunanistan Adası Kalimnos'un Osmanlı İmparatorluğu zamanındaki müstesna durumundan bahsediyor.

Bu iki dergide yazan yazarların çoğu yazılarında Anadolu'da seyahat ettikleri yerlerin eski tarihi isimlerini kullanıyorlar. Maalesef, bu eski yer isimlerini kullanırken bu yerlerin nerede olduğunu bilmeden kullanıyorlar. Aynı zamanda bu eski tarihi isimlerin Osmanlıcada karşılığını tesbit etmeden kullanıyorlar. Bu konuda "P.Mitteilungen" Dergisi'nde Otto Blau (1828-1879), 1862 tarihinde şöyle yazıyor; "Bizdeki, Anadolu'ya seyahat eden seyyahlar Anadolu'da yer isimlerinin imlası (ortographie'si) yok, çünkü bu yer isimleri hiç bir yerde yazılı değil" diye fikir idda ediyorlar, bu yanlış bir fikir. Anadolu'da her yerin hatta her köyün ismi o bölgeyi idare eden kuruluşlarda yazılıdır. Biz biraz Türk idari makamlarını küçümsüyoruz, bu fikirden vazgeçelim. Bizden giden seyyahlara ve haritacılar tavsiyem, bu yerlerin tam ve doğru yazılmış ismini her bölgeyi idare eden makamlarda bulabilirsiniz (Belediye). Bu makamlarda o bölgeyi gösteren yer isimlerinin doğru yazılmış listesi var ve bu isimleri o yerlerin eski tarihi isimleriyle karşılaştırdığımızda ne kadar doğru olduğunu göreceğiz.

Bu iki dergide yayımlanmayan Batı Anadolu ve İzmir hakkındaki diğer almanca eserler (makaleler)

Daha önce de belirttiğim gibi bu iki coğrafi derginin en çok bahsettiği bölge Anadolu değil de Afrika, Amerika, Orta Asya ve Kutuplar'dı. Ve bu dergilerin ilmi seviyesi, o zamanki turizmle ilgili eserlerden bahsetmeyi engelliyordu. Mesela, 1830'ların sonunda Anadolu'ya seyahat eden ve 1850'nin sonuna kadar, Anadolu hakkında eserler yazan (Alman) seyyah Friedrich-Wilhelm Hackländer'den bu dergiler hiç bahsetmiyor. Aynı şekilde, o zamanın sevilen seyyahı Prinz Friedrich Chr.K-A von Holstein-Sonderburg, takma adı Onomander ve Moritz Busch'dan da bu dergilerde bahsedilmiyor. Moritz Busch'un Türkiye için yazdığı (almanca) seyahat klavuzu 19. yüzyılın yarısından yazılan seyahat klavuzlarından en meşhuru.

Aynı şekilde Alman seyyahı Theodor Flidner'in yazdığı "Reisen in das heilige Land, nach Smyrna, Beirut, Costantinopul, Alexandrien und Caire, in den Jahren 1851, 1856, 1857" adlı kalın eserinden bu dergiler hiç bahsetmiyor. Theodor Flidner'in kurmuş olduğu "Kaiserwerther Diakonie" adlı protestan bir kuruluş, İzmir'de yatılı bir kız okulu açmıştı, belki de Flidner'in eserinin bu dergilerde yer almamasının sebebi, bu dergilerin misyonerliğe karşı bir tutum takınmalarından olabilir.

Yine 1873-76 yıllarında İzmir'in Alman konsolosluğunu yapan Julius Fröbel (1805-1893), ayrı bir siyasi görüşe sahip olduğu için bu dergilerde yazamıyordu.

Şayet bu dergiler yukarıda saydığım seyyahların yazdıklarından bahsetselerdi, İzmir ve Batı Anadolu hakkında daha çok bilgiye sahip olurduk. Örneğin, yukarıda adı geçen seyyah Friedrich Wilhelm Hackländer "Reise durch den Orient" adlı eserinin beşinci bölümünde İzmir'i tasvir edip, şöyle diyor; "İzmir limanına ilk defa indiğimde İzmir'in evlerinin ve yollarının İstanbul'dakinden daha değişik olduğunu gördüm. İzmir'deki evler taşdan yapılmış avrupalı tipi evlerdi, şehre daha güzel, planlı bir şekilde yerleştirilmişti, yolları gayet muntazam kaldırım taşından yapılmıştı. Türklerin oturduğu yerler güzel ve pazarları da çok zengindi. Frenklerin oturduğu yerlerdeki alış veriş merkezleri gezildiğinde, insan kendini Londra'da veya Paris'te hissediyordu".

Bu iki dergi, bilhassa "Globus" dergisi arkeoloji çalışmalarına büyük bir yer ayırmasına rağmen, Alman arkeologu Dr. Schliemann'ın arkeoloji çalışmalarından gerektiği kadar bahsetmiyor. Hatta aynı dergide Rudolf Hercher (1821-1878) Dr. Schliemann'ın çalışmalarını çok küçümsüyor. Bu dergilerde Ludwig Raschdau'dan da bahsedilmiyor, Ludwig Raschdau İzmir'de 1879 tarihinde kısa bir süre için Alman konsolosluğunun temsilciliğini yapmış, "Ein sinkendes Reich. Erlebnisse eines deutschen Diplomaten im orient 1877-1879" Berlin 1934, adlı kitabında İzmir'den şöyle bahsediyor: İzmir'in politik bir rolü yoktur, İzmir bir vilayet karakterini taşır, ama İzmir kültür yönünden Asya'nın en önemli şehirlerinden biridir, onun için reformların buradan

çıkması lazımdır.

1860 tarihine kadar seyahat eden eski seyyahlardan çok azı bu dergilerde makale yazmıştır, mesela Ulrich Jasper Seetzen (1767-1811), Helmuth von Moltke, Carl Ritter G.Hirschfeld ve Karl von Heilbronne gibi seyyahlardan bu dergilerde hiç bahsedilmemiştir. Fakat Heinrich Barth'ın Karadeniz kıyılarındaki yaptığı seyahat 1860'da "P.Mitteilungen" dergisinin ek sayısında yayınlanmıştır. Bu eski seyyahların yazılarının bu dergilerde yayınlanmamasının sebebi, bu dergiler bu seyyahların yaptığı seyahatlardan çok daha sonra yayınlanmaya başlanmıştır. Ve bu eski seyyahların zamanında başka yayın organları vardı. Mesela A.D. Mordtmann seyahat yazılarını sürekli olarak "Das Ausland" dergisinde yayınlıyordu, 1851 yılında Gemlik ve Bursa'ya yaptığı seyahatlar "Das Ausland" dergisinde (1857, Nr. 32-38) yayınlanmıştır. G.Hirschfeld'de yazılarını "Die Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde in Berlin" ve "Deutschen Rundschau" dergilerinde yayınlıyordu. Yine bu dergilerde yazıları çıkmayan Karl von Heilbronner (1793-1864), 1831'den 1859'a kadar "Augsburger Allgemeine Zeitung" adlı gazetede Osmanlı İmparatorluğu hakkında makaleler yazmıştır. Bu dergilerde yazıları yayınlanmayan daha birçok Alman seyyahı vardır.

Bu dergiler, Almanların Batı Anadolu'da bir koloni kurmak istediklerini, hatta bu konu hakkında kitaplar olduğunu yazıyorlar, fakat bu kitapları hiçbir zaman dergilerinde yayınlamıyorlar. Mesela bu konudaki kitapları yazarlar: Dellénbusch (1841), Wilhelm Roscher (1848, 1856, 1885) "Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung". Robert Jannasch (1885) de Lagerde, Ludwig Ross "Kleinasien und Deutschland" ve Reisebriefe und Aufsätze mit Bezugnahme auf die Möglichkeit deutscher Niederlassungen in Kleinasien. Gustav Oppert "Über deutscher Auswanderung mit besonderer Beziehung auf Lycien" Berlin 1861 ve son olarak da Kaerger "Kleinasien, ein deutsches Kolonisationsfeld" Berlin 1892. 1900 tarihinden sonra "Globus" dergisi bu türlü düşünceleri tenkid etmiştir.

Bu iki coğrafi dergisinin üzerinde durduğu en önemli konu, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki nüfus sayımı

Bunun için bu konu hakkında biraz bilgi vermek istiyorum, fakat yalnız İzmir ve Batı Anadolu hakkında verilen nüfus sayımından bahsedeceğim. Bu dergilerdeki makaleler nüfus sayımı yaparken, etnik gruplara ayırarak nüfus sayımı yaptıklarını söylüyorlar. Bu dergilerin en çok menfi (negatif) reaksiyon gösterdiği konu, Osmanlıların Avrupa topraklarındaki yaptıkları nüfus sayımında Türklerin sayısını fazla göstermeleri. Mesela Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa topraklarındaki Türk sayısı Osmanlılara göre altı milyon, Avrupalılara (Almanlara) göre bir, birbuçuk milyon. Bu nüfus sayımı gösteriyorki, Türklerin ve Avrupalıların yaptığı nüfus sayımı arasında çok büyük fark var. Fakat F.v. Stein etnik gruplara ayırmadan sadece Müslümanlar ve

Hristiyanlar olarak nüfus sayımı yapmış, Stein'a göre Osmanlıların Avrupa topraklarındaki Müslüman sayısı 4.513.000, Hristiyan sayısı 3.460.000 Osmanlıların Asya'da sahip oldukları topraklarda yaptıkları nüfus sayımı ve Avrupalıların aynı yerde yaptığı nüfus sayımı arasında büyük bir fark yok. Burada Avrupalılar Türkleri sayarken sadece Osmanlı Türkleri diye değil, Anadolu'nun bütün Türk halkını sayıyor. Avrupalılar bu dergilerde nüfus sayımı yaparken, kendi politik görüşlerine daha uygun olduğu için, etnik grupları ayırıp nüfus sayımı yapıyorlar, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü onları pek ilgilendirmiyor.

Bu dergilerde en eski ve en geniş nüfus sayımı istatistiği A.D.Mordtmann tarafından yayınlanmıştır. Mesela Mordtmann "P.Mitteilungen" dergisinde "4.1850, 89-92) Bursa, Kocaeli, Kütahya, Aydın nüfus sayımını prozential olarak şöyle veriyor:

	Bursa	Kocaeli	Kütahya	Aydın
Müslümanlar	72,16%	65%	87,7%	85%
Rumlar	16%	18,5%	2,2%	7%
Ermeniler	11%	15,4%	2,7%	
Yahudiler	0,5%	0,13%		
Çingeneler	0,24%	0,85%	0,09%	
Göçebeler			7,36%	
Diğerleri				7,5%

Yine Mordtmann'a göre, Bursa'nın gemlik kazasının %50'den fazlasını Yunanlılar ve Yahudiler teşkil ediyor, Mudanya'da Yunanlılar çoğunluğu teşkil ediyor.

Bazarköy ve Görele'de nüfusun %60'ni Ermeniler, Bursa'da nüfusun %62,27 'sini Türkler, %26,3 Yunanlılar ve %9'nu Ermeniler teşkil ediyor. Yine Mordtmann'a göre, Kocaeli vilayetenin Kartal, Aidos ve Yalova kasabasında Yunanlıların sayısı daha fazla. İzmit'de Ermeni, Karamürsel'de Ermeni ve Yunanlı sayısı daha fazla. Kütahya vilayetinde ve Kula'da nüfusun 15-16% 'si Yunanlı. Yine Kütahya'da nüfusun %15'ni Ermeniler meydana getiriyor. Mordtmann, Aydın vilayeti Güzelhisar nahiyesi için daha doğru sayılar veriyor, mesala: Güzelhisar'ın %85'nin Müslüman, %9,3'nin Yunanlı, %4,8'nin Yahudi olduğunu söylüyor. Mordtmann'la aynı zamanda yaşayan o zamanın İzmir'deki Prusya konsolosu Otto Bülow'da nüfus sayımında Mordtmann'a yakın sayılar gösteriyor. mesela Bülow'a göre o zaman (6.1864, Globus) Aydın nüfusunun %80,3'nü Türkler, %10'nu Hristiyanlar, %9'nu da Yahudiler oluşturuyor. Yine Bülow'a göre Karacasu'da sadece Türkler, Nazilli'de %83,3

Türkler ve %16,6 Hristiyanlar yaşıyor. Alaşehir'de nüfusun %86'sini Türkler ve %14'nü Yunanlılar teşkil ediyor. Denizli'nin %96 Türk, %3 Yunanlı ve %1 Ermenidir.

On yıl sonra Scherzer'in nüfus sayımı için verdiği sayılar İzmir halk istatistiği için bir ölçü oluyor (19. Y. yılın sonlarına doğru). Scherzer'e göre İzmir vilayetinin (yani, İzmir, kazaları ve nahiyeleriyle beraber) 1870'lerde nüfusu hemen hemen bir milyona yakın, bunun; 400.000 Türk, 300.000 Yunanlı, 40.000 Ermeni, 30.000 Yahudi, 2-3000 Bulgarlar ve Hırvatlar, 200.000 Türko-manın (yani türkmenler veya Yörükler kastediliyor) ve Çingeneler, 13.000 Katolikler, 5000 Avrupalı. Scherzer ayrıca bütün bu halkların özelliklerini (karakterlerini) de belirtiyor. Mesela Türklerin dürüst fakat uyuşuk (tembel), Yunanlılar çalışkan fakat yalancı, Ermenilerin tembel ve kurnaz, Yahudilerin dürüst ve gayretli olduğunu söylüyor. Ve Avrupalıların İzmir'de olağanüstü haklara sahip olduklarını söylüyor, Scherzer bu çeşitli halkların mesleklerinden ve toplumdaki sosyal yerlerinden bahsediyor.

Scherzer'e göre o zamanki sadece İzmir şehrinin nüfusu 155.000, Manisa 60.000, Aydın 35.000 idi.

Scherzer'den yirmi yıl sonra Cuinet (nach Selenoy in P.Mitteilungen 42 1896, 1-10) ve Rougon (P.Mitteilungen, 38. 1892, 155) Scherzer gibi nereden aldıklarını belirtmeden halk istatistiği hakkında sayılar veriyorlar, nüfus sayımı hakkındaki verdikleri sayılar Scherzer'in sayılarına çok yakın. Mesela İzmir vilayetinde bütün nüfusun 1,4 milyon olduğunu bunun %79'nun Türkler, %15'nin Yunanlılar, %4'nün yabancılar (hangi yabancı olduğunu belirtmiyor), %1,6 Yahudiler, %1 Ermeniler olduğu söyleniyor. Bu nüfus sayımı Yunanlıları çok az gösterdiğinden pek inanılır değildi. Ama bu sayılar, Mordtmann'ın sayılarıyla mukayese edersek, çok sağlam ve güvenilir olduğu ortaya çıkıyor. Bu sayıların birbirinden biraz farklı olması gayet normal, çünkü o zaman halk istatistiği bugünkü kadar ilrelememişti ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hareketlilik çok fazla olduğundan tam bir nüfus sayımı yapmak zordu. Şayet Mordtmann'ın ve yirmi yıl sonraki Cuinet'in verdiği sayıları birbirleriyle karşılaştırsak bu sayıların çok mantıklı bir şekilde değiştiğini ve sağlam olduğunu görürüz. Mesela Mordtmann'a göre;

Bursa: Mordtmann	%72,16'si	Türk	Cuinet'e göre	%79,7'si	Türk
		%16 'si	Yunanlı	%14,39	Yunanlı
		%11'i	Ermeni	%5,5'i	Ermeni
Kocaeli: Mordtmann	%65'i	Türk	Cuinet'e göre	%58'i	Türk
	%18,5	Yunanlı		%18,3	Yunanlı
	%15,4	Ermeni		%21,8	Ermeni
Aydın: Mordtmann	%85	Türk	Cuinet'e göre	%73,3	Türk
	%7	Yunanlı		%15,3	Yunanlı

Bu sayılarda da gördüğümüz gibi zamanla Türk sayısı çoğalıyor ve Yunan sayısı azalıyor. Bence bu dergiler Anadolu'da Yunanlı sayısını daha fazla görmek istiyor. Ya Anadolu'ya gittiğinde çok Yunanlı görüyor ya da politik fikirlerine daha uygun olduğu için Yunanlı sayısını fazla görmek istiyor. Bu dergilerin bana verdiği genel his Avrupa kültürünün daha üstün bir kültür olduğu, sadece Vamberi gibi şarkiyatçı, ilimadamı Osmanlı İmparatorluğu'nun mekanizmasını açıklamaya ve anlamaya çalışıyor.

Artikel und Eintragungen im Globus (= G) und in Petermanns Mitteilungen (= P) bezüglich der Türkei.

- 001 / Abich, H./, /Über den Vulkan an der Quelle des Euphrat, P. 17.1871, 71-73.
- 002 Achelis, Th., Rez. von Vambéry, H. Westlicher Kultureinfluß im Osten. Berlin 1906, G 91.1907, 16-17
- 003 / Allgemeine Zeitung, Le Temps/, Das Erdbeben auf Rhodus /22.4.1863/, G 4.1863, 217-218
- 004 / Allgemeine Zeitung, 13.7.1879/, /Sandschak Ismid/, G 36.1879, 110
- 005 / Allgemeine Zeitung, 1.3.1880/, /Nationale Bestrebungen der Armenier, Die Tscherkessen in Anatolien/, G 37.1880, 255
- 006 / Anderson, J. G. C./, /Reisen in Phrygien/, G. 72.1897, 212
- 007 / Andree, Karl/, Die Karawanenstraße von Trapezunt nach Erzurum und Tabris, G 6.1864, 29
- 008 / Andree, Karl/, Die Sklaverei im Osmanischen Reiche, G 17.1870, 333-335
- 009 Die katholischen **Armenier** in der Türkei, G 26.1874, 351-352
- 010 Neue **Ausgrabungen**-In Kleinasien. In Ephesus und Priene, G 23.1873, 49-55
- 011 / **Auswanderung** der Armenier, G 34.1878, 269
- 012 / **Auswanderung** der Mohammedaner von Thessalien nach Kleinasien, G 45.1884, 366
- 013 Die Weiterführung der **Bagdadbahn**, G 94-1908, 26-27
- 014 / Barth, H./, /Über Rechtschreibung und Deutung türkischer Ortsnamen in Kleinasien/, P 8.1862, 183-184
- 015 / Beleuchtung der türkischen Küsten/, G 36.1879, 367
- 016 / Benndorf, O./, Expedition nach Karien und Lycien/, G 40.1881, 191
- 017 / Benndorf, O./, Lykien, G 44.1883, 382-383
- 018 Berger, F., Rez. von Dörpfeld, Wilhelm, Troja und Ilion (...). Athen 1902, G 83.1903, 114-115
- 019 / Das Projekt einer Bewässerung der Ebene von Konia/, G 92.1907, 211
- 020 / Bischoff, Theodor/, /In Cilicien und Cappadocien/, G 40.1881, 80
- 021 **Bittschrift** der Einwohner von Wan an den armenischen Patriarchen von Constantinopel, G 30.1876, 367-367
- 022 Blau, Otto, über Rechtschreibung und Deutung türkischer Ortsnamen,

- namentlich in Kleinasien, P 8.1862, 45-51
- 023 / Blau, Otto/, /Der Winter 1863/64 in Kleinasien/, P 10.1864, 225
- 024 Blau, Otto, Aphorismen alter und neuer Ortskunde Klein-Asiens, P 11.1865, 249-253
- 025 Geographische Nekrologie des Jahres 1879, **Blau**, O (1828, 1879), P 26.1880, 105
- 026 Bradaska, Franz, Die Slaven in der Türkei, P 15.1869, 441-458
- 027 / Britische Konsularberichte/, Die Bedrückung der Christen im osmanischen Rieche, G 11.1867, 382
- 028 / von Bülow, Otto/, Eine Konsular-Reise durch das General-Gouvernement Smyrna, G 6.1864, 207-210; 243-246; 273-277; 342-347
- 029 Büchner, L., Ikaros - Nikariá, eine vergessene Insel des griechischen Archipels, P. 40.1894, 256-261
- 030 Rez. von **Carte de la presqu'île de Gallipoli, levée par les officiers d'etat-major de l'Armée d'Orient (...)**. 1854, P 1.1855, 234
- 031 / Chantre, Ernest/, Chantres Reisen im Antitaurus und in Cilicien /bis 1894/, G 75.1899, 287-292; 301-305
- 032 / Church Missionary Intelligence, Nov. 1864/, Heuschreckenfang in Kleinasien, G 7.1865, 254
- 033 / Clarke, Joseph J./, /Aufnahme der Troas/, G 40.1881, 223
- 034 / Dauzats, J. E./, Vier Wochen im westlichen Kleinasien /1855 in Bithynien und Galatien/, G 2.1862, 161-171
- 035 Geographische Nekrologie des Jahres 1882, Otto Delitsch (1821-1882), p. 29.1883, 109
- 036 Ein Besuch im **Demir Chan** zu Konstantinopel, G 3.1863, 58-61
- 037 / Dethier/, Die Krönungshalle der byzantinischen Kaiser in Konstantinopel, G 6.1864, 381
- 038 / Dyrolle, Téeophile/, In Türkisch-Armenien, G 29.1876, 340-344; 353-358; 369-374; 30.1876, 321-327; 337-343; 353-358; 369-375
- 039 / **Diana-Tempel** zu Ephesus/, G 42.1882, 159
- 040 / von Diest, W./, /Reise durch das nordwestliche Kleinasien/, G 50.1886, 367
- 041 von Diest, W., Rez von Barkley, H. C., A ride through Asia minor and armenia. London 1891, P. 38.1892, Nr. 218
- 042 von Diest, W., Rez. von de Cholet, Voyage en Turquie d'Asie, Arménie,

Kurdistan, Mésopotamie. Paris 1892, P. 39.1893, Nr. 471

- 043 von Diest, W., Rez. von Wilson, Charles, Handbook for travellers in Asia minor, Transcaucasia, Persia etc. London 1895, P 42.1896, Nr. 160
- 044 von Diest, W., Rez. von Radet, G., En Phrygie. Rapport sur une mission scientifique en Asien mineure (Août-Septembre 1893), Nouvelles archives des missions scientifiques 6, 425-594, P. 42.1896, Nr. 704
- 045 von Diest, W., Rez. von Ramsay, W. m., Impressions of Turkey during twelve years' wanderings. London 1897, P 44.1898, Nr. 176
- 046 von Diest, W., Rez. von Buresch, Karl, Epigraphisch-geographische Reise-früchte, hinterlassen von ..., herausgegeben von Otto Ribbeck. Leipzig 1898, /Reisen 1888, 91, 94, 95 in Lydien/, P 44.1898, Nr. 781
- 047 von Diest, W., Rez. von Sarre, F., Reise in Kleinasien, Sommer 1895. Forschungen zur Seldschukischen Kunst und Geographie des Landes. Berlin 1896, P 43.1897, Nr. 333
- 048 von Diest, W., Rez. von Kannenberg, Karl, Kleinasien's Naturschätze, seine wichtigsten Tiere, Kulturpflanzen und Mineralschätze vom wirtschaftlichen und kulturgeschichtlichen Standpunkt (...), P 45.1899, Nr. 171
- 049 von Diest, W., Rez. von Oberhummer, Roman und Zimmerer, Heinrich, Durch Syrien und Kleinasien, Reiseschilderungen und Studien mit Originalbeiträgen von (...). Berlin 1899 /Kap. 22 Eugen Oberhummer und Max Schlagintweit über das westliche Kleinasien/, P 45.1899, Nr. 414
- 050 von Diest, W. Rez. von Friedrich, E. und Ruge, W., Karten von Kleinasien. Halle 1898-99, P 46.1900, Nr. 134
- 051 von Diest, W., Rez. von Kiepert, Richard, Karte von Kleinasien in 24 Blatt. Berlin 1902, P 48.1902, Nr. 677
- 052 von Diest, W., Rez. von v. d. Nahmer, Ernst, Vom Mittelmeer zum Pontus. Berlin 1904, P 51.1905, Nr. 359
- 053 von Diest, W., Rez. von Patsch, K., Vorläufiger Bericht über eine archäologische Expedition nach Kleinasien von J. Jüttner, F. Knoll, K. Patsch, H. Swoboda. Prag 1903, P 50.1904, Nr. 136
- 054 von Diest, W., Rez. von Ramsay, W. M., Cilicia, Taurus and the great Taurus-pass /G.J. 1903/, P 50.1904, Nr. 137
- 055 von Diest, W., Rez. von Grothe, Hugo, Meine Studienreise durch Vorderasien 1906 und 1907 (...); ders., Geographische Charakterbilder aus der asiatischen Türkei und den südlichen mesopotamisch-iranischen Randgebirgen (...). Leipzig 1909, P 56, 1.1910, 161
- 056 von Diest, W., Graf v. Schwerin, Vom Bosphorus zum Taurus. Vortrag ge-

- halten in der Militärischen Gesellschaft zu Berlin am 9. März 1909 /
Militärwochenbl. 1909, Beiheft 7/, P 56, 1.1910, 120
- 057 von Diest, W., Quer durch Karien, P 55.1909, 169-177; 216-223; 264-269
- 058 /de Drée/, Die Meteora, G 42.1882, 1-6; 17-22; 33-39
- 059 von Dürrfeld, Richard, ausflüge im nördlichen Kleinasien /1865/, G
9.1866, 216-220
- 060 Die **Eisenbahn** von Smyrna nach Ephesus wird im Frühling 1862 eröff-
net, G 1.1862, 127
- 061 **Eisenbahn** zwischen Smyrna und Ephesus /1862/, G 3.1863, 256
- 062 Die **Eisenbahnen** in Kleinasien, G 11.1867, 285-286
- 063 /**Eisenbahn** Mersin-Adana/, G 49.1886, 350
- 064 /**Eisenbahn** in Türkisch-Asien/, G 57.1890, 127
- 065 Endriß, Wilhelm, Quer durch die bithynische Halbinsel, p 56, 2.1910,
171-181; 236-240
- 066 von Erckert, r., Über die Tscherkessen, P 34.1888, 82-87
- 067 /Ethé, Hermann/, Der türkische Eulenspiegel, G 16.1869, 367-368
- 068 /Fadejew/, über die Auswanderung der Tscherkessen nach der Türkei, G
7.1865, 384
- 069 /Favre, L. und Mandrot, B./, Reise in Kilikien, G 34.1878, 71-75; 231-
236; 283-287
- 070 Fesca, Rez. von Herrmann, Richard, Anatolische Landwirtschaft auf
Grund sechsjähriger Erfahrung. Leipzig 1900, P 48.1902, Nr. 144
- 071 Die **Finanzen** des osmanischen Reiches, G 5.1864, 224
- 072 Fischer, Th., Rez. von cuinet, Vital, La Turquie d'Asie. Géographie admi-
nistrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province
de l'Asie mineure. Bd. 1-4. Paris 1891-94, P 40.1894, Nr. 638;
42.1896, Nr. 161
- 073 Fitzner, Rud., Erdbebenbeobachtungen in Kleinasien, P 49.1903, 130-134
- 074 Fitzner, Rud., Die Regenverteilung in der kilikischen Ebene (Kleinasien),
P 49.1903, 212-215
- 075 Fitzner, Rud., Erdbebenbeobachtungen in Kleinasien I von Th. Wiegand/
P 49.1903, 238
- 076 **Flucht** von Tscherkessen und Tataren aus Bulgarien/, G 33.1878, 286
- 077 /Foetterle, Fr./, /Bergrath Foetterle's Reise nach dem Orient/, P 4.1858,
254
- 078 Frech, Fr./, / Geologische Beobachtungen im pontischen Gebirge/, G

97.1910, 260

- 079 / Fredrich, C./, /Imbros/, G 94.1908, 195-196
- 080 / Gaudin, Paul/, /Terrakotten aus Smyrna/, G. 97.1910, 276
- 081 Die **Geographische** Ausstellung in Paris, 15. Juli - 16. September 1875 (Türkei), P 22.1876, 55
- 082 von Gerstdorff, Doris, Reise in Syrien von Aleppo nach Deir am Euphrat 1864. Mit bemerkungen von A. D. Mordtmann, P 11.1865, 52-55; 90-94
- 083 Goebeler, Erich, Die Forschungsreise des Abbé Le Camus nach Kleinasien /1893 in Smyrna/, G 69.1896, 332-338; 350-355
- 084 G-r., Rez. von Türkische Bibliothek. Hrsg. von G. Jacob, Bd. 6, 7. Berlin 1906, 1907, G 91.1907, 272-273
- 085 G-r., Rez. von Türkische Bibliothek. Hrsg. von Georg Jacob, Bd. 10, 11. Berlin 1909, G 97.1910, 82
- 086 / Guérin, Victor/, Ein Blick auf die Insel Rhodus, G 3.1863, 33-41
- 087 Habenicht, H., Rez. von Diest, Walter, Karte des nordwestlichen Kleinasien (...). Berlin 1903, P 50.1904, Nr. 133
- 088 Der **Handel** mit tscherkessischen Sklavinnen in Konstantinopel, G 18.1870, 375-377
- 089 / v. Handel-Mazzetti, H./, Botanische Reise nach Trapezunt/ G 97.1910, 20
- 090 Ein Blick in das **Harem** des türkischen Sultans, G 19.1871, 14-15
- 091 / **Haselnüsse** au Trapezunt/, G 36.1879, 270
- 092 **Heilquellen** und Bäder im Orient, G 9.1866, 61-62
- 093 Geographischer Monatsbericht, Nr. 10, Anfang Oktober 1877, Die heutige Türkei (...), herausgegeben von **Fr. von Hellwald** und L. C. Beck. Leipzig 1878, P 23.1877, 434
- 094 / Hercher, Rud./, Über die homerische Ebene von Troja, G 30.1876, 62
- 095 Hertzberg, G., Die Ethnographie der Balkan-Halbinsel im 14. und 15. Jahrhundert, P 24-1878, 125-136
- 096 Herzfeld, E., Eine Reise durch das westliche Kilikien im Frühjahr 1907, P 55.1909, 25-34
- 097 Geographischer Monatsbericht, /**G. Hirschfeld** und H. Eggert, Reise durch Pamphilien, Pisidien, Phrygien und Karien 1874/, P 24.1878, 36
- 098 Hirschfeld, Gustav, Rez. von Ramsay, W.M., The historical geography of Asia Minor. London 1890, P 38.1892, Nr. 976

- 099 Geographischer Monatsbericht, /**Höhenmessungen** in der Türkei/, P 24.1878, 35
- 100 Rez. von **Hoffmeister**, E., Kairo-Bagdad-Konstantinopel. Wanderungen und Stimmungen. Leipzig 1910, G 97.1910, 16
- 101 / Humann, Karl/, /Monumentum Ancyranum/, G 42.1882, 285
- 102 Humann und Puchstein, /Grabmale des Nimrûd Dagħ/, G. 43.1883, 384; 44.1883, 271-272
- 103 / **Hungersnot** in Ankara 1874/75/, G 31.1877, 366-367
- 104 **Die Hungersnoth** in Kleinasien, G 26.1874, 302
- 105 / **Hungersnot** in Kleinasien und Armenian/, G 28.1875, 48
- 106 Immanuel, Die Bagdadbahn. Ein deutsches Kulturwerk in Aisen, G 81.1902, 181-185
- 107 Jahn, Alfred, Rez. von Hartmann, Martin, Der islamische Orient. Berichte und Forschungen Bd. 3. Unpolitische Briefe aus der Türkei. Leipzig 1910, P 56, 2.1910, 55-56
- 108 / Janke/, /Reisen in Kleinasien März-Juni 1902/, P 49.1903, 47
- 109 Janke, A., Die Bagdadbahn und der Gülek Boghas (Clicische Tore) im Taurus, G 95.1905, 201-206
- 110 / de Jerphanion, P. W./, /Über abergläubische Vorstellungen und Gebräuche des Volkes in Anatolien/, G 91.1907, 116
- 111 Die **jonischen** Inseln /Bevölkerung, Produkte/, G 3.1863, 224
- 112 / Die **Jürüken** in Smyrna/, G 45.1884, 225
- 113 van Kampen, Rez. von Kiepert, H., erläuterungen zu der dem Werke "Reisen in Lykien und Karien von O. Benndorf und G. Niemann" beigefügten Spezialkarte. Wien 1884, P 31.1885, Nr. 305
- 114 van Kampen, Rez. von Kiepert, h., Wandkarte von Alt-Kleinasien (...). Berlin 1888, P 35.1889, Nr. 647
- 115 / Kanitz, F./, Die tatarischen Kolonien in Bulgarien, G 7.1865, 331-332
- 116 / Kanitz, F./, Wie viele Osmanen giebt es in der europäischen Türkei?, G 19.1871, 31
- 117 Kannenberg, Karl, Besuch in einem anatolischen Dorfe /September 1893/, G 68.1895, 57-64
- 118 Geographischer Monatsbericht, Nr. 7, Juni und Juli 1877, /**Karten** der Osttürkei und des Kaukasus/, P 23.1877, 307
- 119 Geographischer Monatsbericht, **Karten** zur Türkei/. P. 27.1881,33
- 220 / **Karte** der Gebeite von Kerdshali und Ruptschos/, G 50.1886, 382

- 121 Kiepert, Heinrich, Die neue russisch-türkische Grenze in Asien, G 34.1878, 102-105
- 122 Kiepert, Heinrich, Dr. O Puchstein's archäologische Reise im nördlichen syrien, G 43.1883, 76-80; 89-91
- 123 Kiepert, Heinrich/, /Nouvelle Carte générale des provinces asiatiques de l'empire ottoman/, G 45.1884, 368
- 124 Rez. von **Kiepert**, Heinrich, General-Karte des türkischen Reiches (...). Berlin 1855, P 1.1855, 378
- 125 Kiepert, Heinrich, Das Schlachtfeld des Granicus, G 32.1876, 263-264
- 126 Geographischer Monatsbericht, /Kartenaufnahme durch H. **Kiepert** in der Gegend von Bergama/, P 32.1886, 373
- 127 / Kiepert, Heinrich/, Kartierung des westlichen Kleinasien bis Bergama/, G 50.1886, 271-272
- 128 Kiepert, Heinrich, /Kilikischer Taurus/, G 49.1886, 287
- 129 / Kiepert, Heinrich/, /Kartierung des westlichen Kleinasien bis Ephesus einschließlich der Insel Lesbos/, G 50.1886, 367
- 130 / Kiepert, Heinrich und von Diest, W/, /Reisen im westlichen Kleinasien/, P 33.1887, 25-26
- 131 Kiepert, Richard, Geographische Unternehmungen deutscher Gelehrten im Orient, G 22.1872, 29-30
- 132 Kiepert, Richard, Aus der Türkei /Eisenbahnbau/, G 22.1872, 175
- 133 Kiepert, Richard, Aus der Troas /Besuch P. Schröders, Okt. 1873/, G 25.1874, 239
- 134 Kind, Theod., Das alte Phazemon (heutzu Tage Kawsa) in Klein-Asien und seine warmen Quellen, P 5.1859, 517-518
- 135 Kind, Theod., Die Stadt Assos in Klein-Asien und die Insel Kalymnos im griechischen Archipel, P 8.1862, 233-235
- 136 Kirchhoff, Rez. von von Luschan, Felix, Die Tachtadschy und andere Überreste der alten Bevölkerung Lykiens (Archiv f. Anthropologie 19.1890), P 37-1891 Nr. 203
- 137 Kirchhoff, Rez. von Wagner, R., Moltke und Mühlbach zusammen unter dem Halbmonde 1837-1839. Berlin 1893, P 39.1893, Nr. 737
- 138 / Kitcheners/, /Wälder in Kastamuni/, G 39.1881, 15-16
- 139 Kl., Türkische Charakterskizzen, G. 30.1876, 28-30
- 140 Kluge, Emil, Die Reaktionen des Erdinnern gegen die Erdoberfläche in den Jahren 1855 und 1856, P 4.1858, 236-251
- 141 Geographische Nekrologie des Jahres 1879, Karl H. E. **Koch** (1809-

- 1879), P 261880, 107
- 142 / Konzessionen in Kilikien/, G 43.1883, 128
- 143 Kotschy, Theodor, Reise nach Klein-Asien, 1859, P 5.1859, 342-344; 372-375; 6.1860, 68-77
- 144 Kotschy, Theodor, Reise nach Cypern und Klein-Asien, 1859, P 8.1862, 289-306; 369-381; 9.1863, 128-137; 321-335
- 145 Kotschy, Theodor, Reise in den Amanus, 1862, P 11.1865, 340-347
- 146 Das Fest des **Kurban-Beiram** in Konstantinopel (vom 25. bis 28. April 1866), G 13.1868, 148-152
- 147 / Langlois, Victor/, Ein Ausflug durch Cilicien und in das Taurus-Gebirge /1852-537/, G 2.1862, 257-262
- 148 / Langlois, Victor/, Die unabhängigen Armenier im cilicischen Taurus, G 2.1862, 286
- 149 Langlois, Victor/, Tarsus in Cilicien, die Stadt des Apostels Paulus, G 3.1863, 225-233
- 150 von Lankenau, H., Die Sklaverei und der Harem bei den Türken, G 30.1876, 108-110; 125-128; 138-140
- 151 Leist, A., Gefangene Drusenhäuptlinge in Belgrad, G 8.1865, 120-122
- 152 / Lejean, Wilhelm/, Die Auswanderung der Tscherkessen aus dem Kaukasus /1866/, G 26.1874, 22-26
- 153 / Levant Herald Almanack for 1864/, /Die Presse im Osmanischen Reiche/, P 10.1864, 225-226
- 154 Geographischer Monatsbericht, Nr. 2, Februar 1877, /Literaturbericht Türkei/, P 23.1877, 73-74
- 155 Geographischer Monatsbericht, Nr. 6, Mai 1877, **Literaturbericht** Türkei, P 23.1877, 227-228
- 156 Lohmann, Ernst, Durch Sophene und Kataonien /Malatya, 1904/, G 90.1906, 37-42; 53-57
- 157 von Luschan, Felix, /Die Anthropologie Kleinasiens/, G 73.1898, 117
- 158 von Luschan, Felix, Zur Anthropologie Kleinasiens, G 73.1898, 211-214
- 159 von Luschan, Felix, Rez. von Jacob, Georg, Karagöz-Komödien (...). Berlin 1899, G 76.1899, 323-324
- 160 von Luschan, Felix, Prähistorische Bronzen aus Kleinasien, G 81. 1902, 295-301
- 161 M. Rez. von Bause, Evald, Orient. Eine Länderkunde, Leipzig 1910, G 97.1910, 337

- 162 / Mail 14.2.1877/, /Bedrückung der Armenier/, G 31.1877, 191
- 163 / The Mail 26.8.1878/, Die Kohlenbergwerke von Herakles, G 34.1878, 200-202
- 164 / Mail 19.11.1879/, Komana in Kappadokien, G 36.1879, 365
- 165 / Mail 21.1.1880/, /Amerikanische Missionare in Kleinasien/, G 37.1880, 176
- 166 Mitzopulos, K., Das Erdbeben von Aidin in Kleinasien am 19. August 1895, P 41.1895, 266-268
- 167 / Mordtmann, A. D./, /Forschungen und Berichte über das Osmanische Reich/, P 3.1857, 206-207
- 168 Mordtmann, A. D., Die Volkszählung des Türkischen Reiches, Zusammenstellung der bisher gewonnenen Resultate, P 4.1858, 89-92
- 169 / Mordtmann, A. D./, /Reisen in Klein-Asien/, P 61860, 112-113
- 170 / Mordtmann, A. D./, /Türkische Aufnahme von Brussa/, P 12.1866, 117
- 171 / Mordtmann, A. D./, Das Schlachtfeld am Granicus, G 33.1878, 157
- 172 Mordtmann, A. D., Die Administrativ-Einteilung des Osmanischen Reiches, G 35.1879, 263-267
- 173 Geographische Nekrologie des Jahres 1879, A. D. **Mordtmann** (1811-1879), P 26.1880, 108
- 174 / Mordtmann, J. H./, /Die Bevölkerungszahlen Bursas/, G 46.1884, 140
- 175 / de Moustier, A./, Eine Wanderung in Bithynien, G 9.1866, 353-359
- 176 / de Moustier, A./, Eine Wanderung im vordern Kleinasien; von Nicäa nach Ephesus, G 10.1866, 257-264
- 177 Mustafa Bei /deutscher Arzt im Maghreb/, Die mohammedanische Frau, G 66.1894, 140-143
- 178 Naumann, Rez. von Deschamps, Gaston, Sur les routes d'Asie. Paris 1894, P 40.1894, Nr. 639
- 179 Oberhummer, Eugen, Rez. von Hogarth, D. G., A wandering scholar in the Levant. London 1896, P 44.1898, Nr. 175
- 180 / Oberhummer, Roman und Zimmerer, Heinrich/, Reise durch Syrien und Kleinasien /Auszüge aus: "Durch Syrien und Kleinasien (...). Berlin 1899/, G 75.1899, 348-354
- 181 Rez. von **Onomander**, Altes und Neues aus den Ländern des Ostens. Bd. 3. Klein-Asien. Hamburg 1860, P 7.1861, 47
- 182 / von Oppenheim, Max/, /Entdeckungen bei Urfa/, G 77.1900, 279
- 183 / von der Osten-Sacken, Carl/, Die internationale Aufnahme der türkisch-

- persischen Grenze, P 11.1865, 131-133
- 184 / Pall Mall Gazette/, Der osmanische Padischah als Oberhaupt der Mohammedaner, G 24.1873, 31-32
- 185 Rez. von Perrot, A.M., Itineraire de la Turquie d'Europe (...). Paris 1855, P 1.1855, 234
- 186 Petermann, A., Kriegskarten, Nr. 6 - Karte vom südwestlichen Russland, nebst dem grösseren Theile von Preussen, Österreich und der europäischen Türkei, des Schwarzer Meeres und der Ostsee, P 1.1855, 56
- 187 Petermann, A., Die russisch-türkische Grenze an den Donau-Mündungen, nach den Bestimmungen des Pariser Schluß-Protokolls vom 6. Januar 1857, P 3.1857, 129-130
- 188 / Philippson, A./, /Geologische Untersuchungen im westlichen Kleinasien 1901/, P 48.1902, 47
- 189 Philippson, Alfred, Nachträge zur Kenntniss der griechischen Inselwelt / Mykonos, Nikariá, Leukas, Ithaka/, P 48.1902, 106-110
- 190 Philippson, A., Rez. von Fitzner, R., Forschungen auf der bithynischen Halbinsel. Rostock 1903, P 50.1904, Nr. 134
- 191 / Politische Korrespondenz 25.7.1885/, /Bevölkerungszahl Konstantinopels/, G 48.1885; 256
- 192 Die politische Umgestaltung des Türkischen Reiches in Europa und Vorder-Asien nach dem Berliner Vertrage vom 13. Juli 1878. Begleitworte zu Tafel Nr. 20, P 24.1878, 365-368
- 193 / Post und Telegraph im Türkischen Reich/, G 40.1881, 175-176
- 194 / Preussisches Handelsarchiv/, /Handelsverkehr von Smyrna im Jahre 1855/, P 2.1856, 301-302
- 195 / Preussisches Handelsarchiv 1868/, /Die Strasse von Trapezunt nach Erzurum und Tabris in ihrer Bedeutung für den anzubahnenden Handel Nord-Deutschlands mit Persien/, P 15.1869, 69-70
- 196 von Prittwitz, G, Gaffron und Kannenberg, Karl, Ein Forschungsritt durch das Stromgebiet des unteren Kisil Irmak (Halys) /Sept., 1893/, G 65.1894, 123-130; 185-191
- 197 / Radcliffe, J. Netten/, Weltgang der Cholera /1871/, G 22.1872, 140-142
- 198 Radde, G., Die Ebene des Oberen Frats, P 23.1877, 260-267
- 199 Radde, G., Der Bin-göl-dagh, der Tausend See'n-Berg, das Quellgebirge des Aras, P 23.1877, 411-422
- 200 / Ramsay, W. M./, (Archäologische Studienreise von Smyrna nach Tarsus/, P 38.1892, 294

- 201 / Ramsay, W. M. und Hogarth, D. G./, /Pisidischer Taurus/, P 36.1890, 229
- 202 Rez. von **von Reden**, F. W., Die Türkei und Griechenland in ihrer Entwicklungsfähigkeit. Eine geschichtlich-statistische Skizze. Frankfurt 1856, P 1.1855, 234
- 203 **Reisen** in Kleinasien im Sommer 1882, G 41.1882, 300-302
- 204 Religiöse Bewegungen in der Türkei, G 6.1864, 381
- 205 Remeis, Karl, Ein Ausflug nach Brussa in Bithynien. besteigung des Olympos, G 5.1864, 20-23
- 206 Risch, C., Der Sabandjasee und seine Umgebung, P 55.1909, 10-17; 62-70; 134-138; 182-186
- 207 Der Gebrauch der **Rosen** im Orient, G 9.1866, 95
- 208 Ruge, S. Kleinasien als Wiege der wissenschaftlichen Erdkunde, G 83.1903, 165-169; 186-191
- 209 Ruge, W., Beiträge zur Geographie von Kleinasien, P 38.1892, 225-231
- 210 Ruge, W., Rez. von Kiepert, H., Spezialkarte vom westlichen Kleinasien. Berlin 1890/91, P 38.1992, Nr. 697
- 211 Ruge, W., Rez. von Dernburg, F., Auf deutscher Bahn in Kleinasien. Berlin 1892, P 38.1892, Nr. 977
- 212 Ruge, W., Rez. von Ramsay, W. m., The cities and bishoprics of Phrygia. Vol. 1. The Lykos valley and south western Phrygia. Oxford 1895, P 42.1896, Nr. 705
- 213 Ruge, W., Rez. von Ramsay, W. M., The cities and bishoprics of Phrygia, I, 2. Oxford 1897, P 49.1900, Nr. 136
- 214 Ruge, W., Rez. von Ramsay, W. M., The geographical conditions determining history and religion in Asia Minor (G. J. 20.1902), P 49.1903, Nr. 399
- 215 Ruge, W. Rez. von Janke, A., Auf Alexander des Großen Pfaden. Berlin 1904, P 52.1906, Nr. 163
- 216 Rez. von **Ruge**, W. und Friedrich, E., Archäologische Karte von Kleinasien (...). Halle 1899, G 76.1899, 146
- 217 S., Die Höhlenlandschaft Kappadoziens, G 81.1902, 58-62
- 218 Saad, L., Zwei türkische Städtebilder aus der Gegenwart /Erzurum, Trapezunt/, P 42.1896, 282-290
- 219 / Sachau/, /Antipathie zwischen den Civil- und Militärbehörden in der Türkei/, G 41.1882, 302
- 220 / Saturday Review 7.12.1872/, Neue Ausgrabungen auf der Insel Cypren,

G 23.1873, 72-74

- 221 / Schaffer, Franz/, /Forschungen in Cilicien 1900/, P 46.1900, 145; 194; 297
- 222 Schaffer, Franz, Zur Geotektonik des nordöstlichen Anatolien. Studien auf Reisen im Frühjahr und Herbst 1900. Studien auf einer Reise im Sommer 1901, P 47.1901, 132-137; 48.1902, 270-274
- 223 / Schaffer, Franz/, /Forschungsreise im östlichen Anatolien/, P 47.1901, 214
- 224 Schaffer, Franz, Rez. von Philippson, A., Vorläufiger Bericht über die im Sommer 1902 ausgeführte Forschungsreise im westlichen Kleinasien (SB K. Preuß Akad. d. Wiss 1903/6), P 49.1903, Nr. 398
- 225 Schaffer, Franz, Rez. von Penther, Arnold, Eine Reise in das Gebiet des Erdschias-Dagh (KLeinasien) 1902 (...). Wien 1905, P 52.1906, Nr. 162
- 226 Schaffer, Franz, Rez. von Kiepert, R., Karte von Kleinasien. Berlin 1904/05, P 52.1906, Nr. 161
- 227 / Scherer, H./, /Streifzüge durch Kleinasien, die Gasthäuser in Kleinasien/, P 12.1866, 389-390
- 228 Rez. von **von Scherzer**, C., Smyrna. Mit besonderer Rücksicht auf die geographischen, wirtschaftlichen und intellektuellen Verhältnisse von Vorder-Klein-Asien. Wien 1873, P 20.1874, 79-80
- 229 / von Scherzer, Carl/, /Die jetzigen Bewohner von Lydien/, P 20.1874, 311-314
- 230 **Schiffahrtsbewegungen** von Trapezunt /1861/, G 3.1863, 224
- 231 / Schliemann, Heinrich/, /Ausgrabungen auf Hissarlik, 1878/, G 35.1879, 14-15
- 232 / Schliemann, Heinrich/, /Ausgrabungserlaubnis/, G 35.1879, 173
- 233 Schlüter, O., Rez. von Schlagintweit, Verkehrswege und Verkehrsprojekte in Vorderasien. Berlin 1906, P 55.1909, Nr. 93
- 234 Rez. von **von Schwegel**, Volkswirtschaftliche Studien über Constantinopel und das anliegende Gebiet. Beiträge zur Darstellung des Welt Handels und zur Geschichte der Preise auf der internationalen Ausstellung in Wien. Wien 1873, P 20.1874, 80
- 235 von Schweiger-Lerchenfeld, Die plastische Gliederung Vorderasiens. Begleitworte zu A. Petermann's "Schichtenkarte von Kleinasien, P 21.1875, 241-245
- 236 Rez. von **von Schweinitz**, Hans Hermann, In Kleinasien. Ein Reitausflug durch das Innere Kleinasiens im Jahre 1905. Berlin 1906, G 90.1906, 145-146
- 237 / Scott-Stevenson/, Ein Ritt durch Itsch-ili, G 42.1882, 93-95; 108-110

- 238 / Scott-Stevenson/, /Tierliebe der Türken/, G 41.1882, 272
- 239 / Scott-Stevenson/, Die Tscherkessen in der asiatischen Türkei, G 41.1882, 279-281
- 240 / Scott-STevenson, Humann, Carl/, /Tachtadschis/, G 41.1882, 240
- 241 Selenoy, G. L. und von Seydlitz, N., Die Verbreitung der Armenier in der asiatischen Türkei und in Transkaukasien, P 42. 1896, 1-10
- 242 Sg. (Singer, H.), Rez. von Fitzner, R., Anatolien. wirtschaftsgeographie. Berlin 1902, G 82.1902, 360-361
- 243 Sg., Rez. von Grothe, Hugo, Auf türkischer Erde. Reisebilder und Studien. Berlin 1903, G 84.1903, 160-161
- 244 Sg., Rez. von Meyers Reisebücher: Türkei, Rumänien, Serbien und Bulgarien. 7. Aufl. Leipzig 1908, G 93.1908, 258
- 245 Die **Sklaverei** im Osmanischen Reiche, G 7.1865, 159
- 246 / Spratt/, /Kohlenlager in der Türkei/, P 2.1856, 37-38
- 247 / Stark, B./, Die Deutschen in Smyrna, G 23.1873, 62
- 248 von Stein, F., die Vorgänge in der Türkei in ihrer ethnographischen und geschichtlichen Begründung, P 22.1876, 241-246
- 249 **Steinkohlen** in der Türkei, G 9.1866, 160
- 250 / **Steinkohlenlager** in der Türkei/, G 31.1877, 224
- 251 Struck, Ad., Die Königsgräber von Amassia, G 77.1900, 169-174
- 252
- 253 Supan, Rez. von Luschan, Felix von, die Wandervölker Kleinasien. Berlin 1886. P 32.1886, Nr. 549
- 254 Supan, Rez. von Die Straßenanlagen in der asiatischen Türkei, in Ztschr. Ges. f. Erdkunde, Berlin 21.1886, P 32.1886, Nr. 550
- 255 Supan, Rez. von Georgiadés, Smyrne et l'Asie Mineure du point de vue economique et commercial. Paris 1855, P 31.1885, Nr. 210
- 256 Supan, Rez. von Stoeckel, mineralproduktion Kleinasien, in Österr. Monatsschrift f. d. Orient 11.1885, P 31.1885, Nr. 304
- 257 Supan, Rez. von Tietze, Beiträge zur Geologie von Lykien, in Jb d Geolog. Reichsanstalt 35.1885, P 31.1885, Nr. 436
- 258 Supan, Rez. von Naumann, e., Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat. München 1893, P 40.1894, Nr. 115
- 259 Supan, Rez. von Forchheimer, die Eisenbahn von Ismid nach Angora. Berlin 1891, P 38.1892, Nr. 698
- 260 / Swoboda, H./, /Erforschung von Isaurien und Pamphylien, P 48.1902, 95

- 261 von Sydow, Emil, Ein Blick auf das russisch-türkische Grenzgebiet, P 2.1856, 149-156
- 262 von Sydow, Emil, Der kartographische Standpunkt Europa's am Schlusse des Jahres 1856 mit besonderer Rücksicht auf den Fortschritt der topographischen Spezialarbeiten, P 3.1857 (Türkei und Griechenland), 22-24
- 263 von Sydow, Emil, Der kartographische Standpunkt Europa's in den Jahren 1860 und 1861, P 7.1861 (Türkei), 463-464
- 264 von Sydow, Emil, Der kartographische Standpunkt Europa's in den Jahren 1862 und 1863, P 9.1863 (Türkei und Griechenland), 470-471
- 265 von Sydow, Emil, Der kartographische Standpunkt Europa's in den Jahren 1863 und 1864, P 10.1864 (Türkei und Griechenland), 477-478
- 266 von Sydow, Emil, Der kartographische Standpunkt Europa's in den Jahren 1864 und 1865, P 11.1865 (Türkei und Griechenland), 459
- 267 / Taylor, J. G./, Das Land an den Quellen des Tigris, G 8.1865, 317-318
- 268 **Telegraph** zwischen Smyrna und Syra, G 3.1863, 158
- 269 Testevuide, Ad., Die Insel Chios, G 36.1879, 106; 17-25
- 270 **Thessalonich** in Macedonien, G 1.1862, 205-208
- 271 / Thornbury, W./, Leben und Treiben in den Straßen von Konstantinopel, G 4.1863, 143-147; 180-183
- 272 / The Times/, Aus dem Nordwesten von Kleinasien, G 34.1878, 378-380
- 273 / Tremeaux/, Alterthümer in Kleinasien /Perga, Aspendus, Hierapolis/, G 1.1862, 256
- 274 Die Einwanderung von **Tscherkessen** nach der Türkei, G 5.1864, 382
- 275 Die Auswanderung der **Tscherkessen** aus dem Kaukasus /1860, 1864/, G 6.1864, 256
- 276 / Times 21.1.1881/, /**Tscherkessen** in Ismid und Gemlik, G 39.1881, 126
- 277 / Tozer/, /"Griechen" in Kaiseri/, G 40.1881, 176
- 278 / Tozer, Henry Fanshawe/, Völkerverhältnisse in Kleinasien und Armenien, G 40.1881, 266-269
- 279 Gr. Rez. von David **Trietsch**, Levante-Hadbuch. Eine Übersicht über die wirtschaftlichen Verhältnisse der europäischen und asiatischen Türkei, (...). Berlin 1909, G 96.1909, 161; 98.1910, 193
- 280 Die Gründe und Veranlassungen zur Auswanderung der **Tscherkessen** aus dem Kaukasus G 10.1866, 28-29
- 281 / **Tscherkessen**/, G 30.1876, 176
- 282 Rez. von **Tchihatcheff**, P. de, Asie Mineure. Description physique, sta-

tistique et archéologique de cette contrée. 1. partie: Géographie physique comparée. Paris 1853; 3e partie: Botanique 1&2. Paris 1860, P 7.1861, 47

- 283 / P. von **Tchihatcheff's** Arbeiten über Klein-Asien/, P 12.1866, 434
- 284 P von **Tschichatscheff's** Reisen und Forschungen in Klein-Asien, 1848 bis 1858, P 6.1860, 313-317
- 285 /Herausgabe von P. von **Tschichatscheff's** Itinerarien in Klein-Asien/, P 7.1861, 73-74
- 286 In der **Türkei** ist das metrische System eingeführt worden, G 20.1871, 80
- 287 /Die Zahl der **Türken** in der Türkei/, P 12.1866, 427
- 288 Eine **türkische** Äußerung, G 1.1862, 188
- 289 Die **türkische** Armee, G 5.1864, 352
- 290 **Türkische** Bergwerke und Forsten, G 32.1877, 15-16
- 291 **Türkische** Eisenbahnbauten und - Projekte, G 28.1910, 191
- 292 Die **türkischen** Frauen, G 5.1864, 335-341
- 293 Geographischer Monatsbericht, Nr. 9, Anfang Sept. 1877, **Ubicini**, A und de Courteille, Pavet, Etat présent de l'Empire Ottoman Paris 1876 /Nach dem Salnameh für 1875/76/, P 23.1877, 391
- 294 Vambéry, Hermann, Die hohe Pforte in Konstantinopel und ihre Säulen, G 13.1868, 15-18; 55-57; 79-81
- 295 Vambéry, Hermann, Das Familienleben im islamitischen Osten, G 15.1869, 175-177; 208-210
- 296 Vambéry, Hermann, Jugenwanderungen /1860 in Konstantinopel/, G 25.1874, 171-173
- 297 Vambéry, Hermann, Schilderungen aus Konstantinopel, G 26.1874, 73-75
- 298 Die durch den **Vertrag** von Berlin 13. Juni- 13. Juli 1878 an Russland gekommenen türkischen Gebiete von Ardahan, Kars und Batum, P 24.1878, 321
- 299 Rez. von César **Viercati**, Constantinapel et l'Egypte (...). Paris 1856, P 2.1856, 162
- 300 von Vincenz, Friedrich, Ein Ausflug zu den Teppichknüpfern in Kula, G 78.1900, 350-357
- 301 von Vincenz, Friedrich, Reise nach den Steinkaskaden von Hierapolis (Kleinasien), G 77.1900, 377-383
- 302 /**Völkerwanderung** im türkischen Reiche/, G 36.1879, 78
- 303 /**Vulcanbildung** in der Provinz Konia/, G 30.1876, 96

- 304 / von Warsberg, Alexander/, /Homerische Landschaften/, G 45.1884, 206
- 305 / **Wein** in Smyrna/, G 45.1884, 111
- 306 Weyhe, Rez. von Rougon, F., Smyrne, situation commerciale et économique des pays compris dans la circonscription du consulat général de France. Paris 1892, P 38.1892, Nr. 978
- 307 Weyhe, Rez. von Menz, R., Deutsche Arbeit in Kleinasien. Berlin 1893, P 39.1893, Nr. 185
- 308 Das **Wiederauftreten** der orientalischen Pest /1873 und 1874/, G 26.1874, 172-173
- 309 / Winckler, H./, /Boghas-kiöi/, G 92.1907, 307
- 310 / Wirck's "Illustrierte Gew.-Ztg./, /Der Meerschaum Klein-Asiens/, P 13.1867, 393-394
- 311 / Wittmack, L./, /Ein Hügelgrab von Pergamon/, G 93.1908, 385
- 312 W. K., Die Ausgrabungen in Assos, G 45.1884, 15
- 313 / Wutzer, Karl Wilhelm/, Türkische Bäder /u. a. in Bursa/, G 2.1862, 346-347
- 314 Rez. von **Ziegler**, Alexander, Meine Reise in den Orient. Leipzig 1855, P 1.1855, 28
- 315 / Zimmerer, Heinrich/, /Forschungsergebnisse in Kleinasien 1896/, G 71.1897, 16
- 316 Zimmerer, Heinrich, Rez. von Schneider, Siegmund, Die deutsche Bagdad-Bahn und die geplante überbrückung des Bosporus in ihrer Bedeutung für Weltwirtschaft und Weltverkehr. Wien - Leipzig 1900, P 47.1901, Nr. 425
- 317 Zimmerer, Heinrich, Rez. von Pressel, Wilhelm von, Les chemins de fer en Turquie d'Asie, projet d'un réseau complet. Zürich 1902, P 48.1902, Nr. 680
- 318 Zimmerer, Heinrich, Rez. von Oberhummer, Eugen (Hrsg.), Konstantinopel unter Sultan Soliman Soliman dem Großen, aufgenommen im Jahre 1559 durch Melchior Lorichs (...). München 1902, G 83.1903, 336-337
- 319 Zimmerer, Heinrich, Rez. von Rohrbach, Paul, Vom Kaukasus zum Mittelmeer, eine Hochzeits- und Studienreise durch Armenien. Leipzig 1903, P 50.1904, Nr. 138
- 320 / Zimmerer, Heinrich und Oberhummer, Roman/, /Deutsche Expedition nach Kleinasien/, G 70.1896, 132
- 321 / Zimmerer, Heinrich und Oberhummer, Roman/, Die Höhlen von Ürgüb und die anatolischen Tuffpyramiden, G 71.1897, 41-44

**İZMİR'DE İLK ULUSAL SANAYİCİLER
VE
SANAYİ ODASI'NIN KURULUŞU**

Yaşar Aksoy

I.

İZMİR'DE

İLK SANAYİLEŞME HAREKETLERİ VE SANAYİ ODASI'NIN KURULUŞU

Avrupa'daki Sanayi Devrimi'nin ardından 19. yüzyılda Anadolu'yu istila eden ucuz ve bol sanayi ürünleri karşısında Osmanlı el imalat sanayisi ayakta duramaz olmuştu. 1915 yılında yapılan sanayi sayımına göre, ülkede beş ya da daha çok sayıda işi çalıştıran ulusal atölye ve fabrikaların sayısı ancak 282'den ibaretti. Bu rakam, İzmir'den 62 idi...

Milli Kurtuluş Savaşı'nın zaferle sonuçlanması ve İzmir'in özgürlüğe kavuşması ulusal tüccarları harekete geçirmişti. Ancak tüccarların sanayie ısınması hayli zordu. Ticaret Odası, Cumhuriyet'in ilk yıllarında "İzmir Ticaret ve Sanayi Odası" ismiyle çalışmalarına başlamasına rağmen, Sanayi Odası olma özelliği daima cılız kalmıştı. Bu yüzden bir süre sonra Bedri Akgerman öncülüğünde Bölge Sanayi Birliği kuruldu.

1945 yılında kurulan İzmir Sanayi Birliği, Ege'i öncü sanayicilerin ilk örgütüydü. 1949 sayımına göre İzmir Sanayi Birliği, İzmir içinde 120, İzmir ilçelerinde 154 ve diğer Ege illerinde 250 fabrika, işletme ve imalathaneyi kapsamına almıştı.

Odalar Birliği Yasası çıkınca 1950 yılında İzmir Sanayi Birliği, Ege Bölgesi Sanayi Odası'na (şimdiki EBSO) dönüştü...

Türkiye'de sanayileşme hareketlerinden **Tanzimat**'la birlikte söz edilir olmuştur. Tanzimat, Batı düşüncesi yanında, Batı teknolojisinin de alınarak istendiği, Batı tipinde büyücek sanayi kuruluşlarının ülkeye yavaş yavaş kazandırılmaya başlandığı bir dönemi simgeler. Tanzimat böyle bir kıpırdanma döneminin başlangıcıdır en azından. Her ne kadar yabancıların ve azınlıkların yaptığı ciddi sanayileşme hareketlerinin dışındaki milli nitelikteki kıpırdanmaların Tanzimat'ta başarısız girişimleri gözlemlenirse de, kazanılan büyük tecrübe, özellikle Meşrutiyet ve daha sonra Cumhuriyet dönemlerinde yeneden başlayacak sanayi çalışmaları için yol gösterici bir adım olmuştur.⁽¹⁾ Bugün hala varlığını sürdüren bazı sanayi kuruluşları da yine bu dönem çalış-

malarının birer ürünleridir.

Tanzimat devlet adamları tarafından yürütülen "sanayii güçlendirme operasyonu" olarak nitelendirilebilecek çalışmaları, 1840 ile 1876 yılları arasında incelememiz gerekmektedir.

bu yıllar arasında Osmanlı özel teşebbüsüne büyük çoğunluğu yabancılar-
dan oluşan bir girişimciler kuşağı etkili olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu,
kapitülasyonların getirdiği bazı kolaylıklar, vergi indirimi ve vergi kaçakçılı-
ğı, rüşvet, ucuz işçilik ve zengin hammadde kaynakları dolayısıyla yabancılar
için cazip bir yatırım alanı olmuştur. İzmir, İstanbul, Adana, Konya gibi bü-
yük, ulaşımı kolay, geniş hinterlanda sahip kentler, yatırımcıların tercih etti-
ği bölgelerin başında gelmiştir. Yabancılardan oluşan özel girişimciler, Avru-
pa ülkelerinde kolayca alıcı bulabilen ve iç pazarda çok aranan tekstil, pamuk
ve yün, kereste, deri, ipek, zeytinyağı, sabun ve maden gibi ara ve tüketim
lallarının üretimini yöneltmişlerdir. Bunların bir kesimi büyük yabancı tröst-
lerin Osmanlı ülkesindeki uzantısı olup, gerekenme duyulan acil hammadeler
elde etme amacıyla kurulmuşlardı. "Batı'dan gelip doğuya yerleşen Avrupalı
toplum" anlamına kullanılma **Levantenler**, bu ticari köprünün osmanlı ülke-
sindeki bekçileriydi. **Türkler** ve azınlıklar dediğimiz **Rumlar, Ermeniler** ve
Museviler sermaye azlığı yüzünden ancak yabancıların giremediği ticari ve
sanayi dallarında veya yörelerinde faaliyet göstermişlerdir.

Tanzimat yıllarında çoğunluğu yabancılar tarafından kurulan İzmir ve
çevresindeki sanayi kuruluşlarını şöyle sıralayabiliriz:

- 1- Kasaba ve Demirci'de iplik atölyeleri.
- 2- Uşak'ta Keun ve Ortakları Halı Fabrikası.
- 3- İzmir'de Şark Halı Yapımcıları Şirketi.
- 4- İzmir, Bayındır ve Tire'de çırçır fabrikaları.
- 5- İzmir'de Hadkinson ve Merrylees pamuk balyalama atölyesi.
- 6- Bayındır'da R.Wilkin çırçır fabrikası.
- 7- İzmir, Manisa, Aydın ve Menemen'de Gout çırçır fabrikaları.
- 8- Menemen'de Gout fabrikası.
- 9- Aydın, Söke, Kuşaklı ve Nazilli'de Mc. Andrews ve Forbés meyan kökü
fabrikaları.
- 10- İzmir'de Williamson'un değirmeni.
- 11- Söke ve Aydın'da Abacıoğlu meyan kökü fabrikası.
- 12- Alsancak'ta J.Metaxuas'ın değirmeni.
- 13- Kilisekaya'da F.Smith'in un değirmeni.
- 14- Ayvalık'ta R.Hadkinson zeytinyağı fabrikası.

15- İzmir'de R.Rose sabun fabrikası.

16- İzmir'de Samolda pamukyağı fabrikası.

İzmir ve çevresinde temel atan çoğunluğu İngiliz sermayeli olan bu kuruluşlar büyük kazançlar sağlayarak, kısa zaman tüm Ege'yi ve imparatorluğu ele geçirerek adeta ülkeyi sınırsız biçimde sömürmüşlerdir.

İzmir'de ilk sanayileşme girişimleri

İzmir'de şimdiki Basmane Tren İstasyonu'nun bulunduğu yerde 1795 yılında bir pamuk fabrikasının kurulduğunu biliyoruz. 500-600 işçilik bir kapasite olan bu fabrikayı Terifon isimli bir Fransız kapitalist yaptırmış, böylece yöreye "**Basmahane**" denecek olan sanayi girişimini başlatmıştı. İzmir'de ilk sanayileşme hareketlerini başlatanların tümü yabancılardır. 1919-22 arası gerçekleşecek Yunan işgalinin sonuna kadar sürecek olan bu yabancı kökenli girişim öncülüğü, ana sanayi dallarında azınlıklara bile pek yaşam hakkı tanımamışlardır.

1844 yılında yapımına başlanan ve 1847 sonlarında ilk ürünlerini piyasaya sunan **İzmir Kağıt Fabrikası** buna verilecek en güzel örnektir.⁽²⁾ "**Şark Kağıthanesi**" diye tanınan İzmir Kağıt Fabrikası, Osmanlı ülkesindeki sanayi kuruluşlarının en gelişmiş olanlarından biriydi. Şimdiki Halkapınar Su Tesisleri'nin bulunduğu yerde olan fabrika, Halkapınar sularını denize akıtan kanalı düzenlemiş ve nakliye yolu olarak kullanmıştı. **Duzoğlu, Haca Karabet** ve **Hoca Mihran** isimli üç Ermeni tarafından 15 sene için alınan imtiyazdan sonra başlanan inşaat 1846'da sona ermiş, 1847'de kağıt üretimine başlanılmıştır. "Eseri Cedit" denilen bu kağıtlar "gayet âlâ ve kalemgir olup, bir suretle kullanılışlı" diye eski belgelerde anlatılmaktadır. Hatta renkli ve beyaz kâğıtlarının kalitesi Avrupa'daki benzerlerinden üstündü.

Fabrikanın kağıtları üretim başladıktan az sonra tüm ülkeye yayıldı. Fabrika ürünleri, Halkapınar kanalından sandallarla gemilere yüklenerek bütün Doğu'ya, Karadeniz ülkelerine, Tuna'ya, Trabzon yoluyla İran'a kadar sürekli gönderildi. Osmanlı resmi daireleri, hatta İstanbul basını İzmir Kağıt Fabrikası ürünlerini uzun süre kullanmışlardır. Devrin Padişahı **Abdülmecit**, 1850'de İzmir'e geldiği zaman bu kağıt fabrikasını da ziyaret etmişti. Buna rağmen 15 yıllık üretimden sonra 1863'de fabrika kapanmıştır.

Çünkü İzmir Kağıt Fabrikası %24 oranında vergi verirken, ülkeye yabancılarca sokulan kağıta gümrük indirimi uygulanıyor ve %3 gibi komik bir gümrük alınıyordu. Böylece 3 Ermeni tarafından kurulan ama Osmanlı fabrikası olan İzmir Kağıt Fabrikası, yabancı kağıt şirketlerinin yaptığı haksız rekabet yüzünden yok olmaktan başka çare bulamamıştır.

Bu örnek, Osmanlı ülkesinin sanayileşme gerçeğine verilecek en ilginç örneklerden biridir. Zira İzmir'deki diğer Osmanlı fabrikaları da benzer akibetlerle zaman zaman karşılayacaklardır. Yürürlükte olan gümrük sistemimize göre ülkeye gelen yabancı mallardan %3 gümrük alınırken, yerli ürünlerden

%24 vergi alınmaktaydı. Bu koşullar altında serpmek isteyen yerli sanayiin gürbüzleşmesine imkan yoktu. Bu ortamda İzmir'de aynı tarihlerde kurulan 18 basma fabrikasından 16'sı 1851 yıllarında kepenklerini kapatmak zorunda kaldılar. Kalan diğer iki fabrikanın yöneticilerinin, yönetime başvurarak hiç değilse %24'lük verginin %12'ye indirilmesi ricaları, hatta yalvarmaları kabul edilmemiştir. Bu arada Osmanlılar'ın yönetimindeki ipek ve şal fabrikaları da Avrupa mallarna rekabet edemeyip kapanmıştı.

Türkiye'nin sanayileşmesini engelleyen ve dış güçlere büyük olanaklar sağlayan karagümrükleri kaldırıldığında, 1850'den soraki dönem için Avrupa sanayi ürünleri tamamen pazara hakim olmuş, yerli sanayi ise bir daha doğru dürüst dirilmemek üzere ölmüştü. Sosyal yaşamdaki batı yanlısı değişim ve arka arkaya patlak veren savaşlar ülkenin batı mallarına bağımlılığını daha fazla artırdı. Kırım Savaşında İzmir pazarna oluk gibi akan yabancı malların yarattığı ekonomik döngü, "İzmir sokaklarında altın akıyor" şeklinde bir değişim yerleşmesine yol açtı. Oysa akıp giden altın değil, Ege'li halkın alınterini ucuza kapatıp malını pahalı satan Batı sermayesinin zafer şarkılarıydı. Böylece Kırım Savaşından sonra Türk dış ticaret dengesi, sürekli ithalat lehine açık vermeyi sürdürdü. Gelişen ortam içinde ithalatın aracılığı görevini de azınlıklar kaptı. Böylece 1900'lü yıllarda doğru tamamen Türkler'den kopuk bir ekonomik düzen İzmir ve Ege'ye yerleşti.

Ege'de demiryollarının paylaşması

Osmanlı İmparatorluğu'nun 16. yüzyılın sonlarında başlayan Avrupa'dan geri kalma süreci, özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında büyük hız kazanmış ve **1838 İngiliz-Türk Ticaret Anlaşmasının** imzalanmasıyla doruğuna ulaşmıştır. 1838 Anlaşması, kapitülasyonların yabancılara tanımış olduğu ayrıcalıkları genişleterek onları yerli tüccarlarla eşit duruma getirmiştir ki, bu eşit olmayanların eşitliğidir. Çünkü Osmanlı tüccarlarından gerek bilgi, gerek sermaye ve teknik yönden çok üstün olan İngiliz tüccarları, kısa zamanda imparatorluğu talan etmeye başladılar.

Kısa zaman içinde Fransa ve diğer ülkelerle de buna benzer "**ödün verme veya kendini ekonomik idama teslim etme**" anlaşmaları imzalandı. **1839 Tanzimat Fermanı** ile **1856 İslahat Fermanları**, 1880'lerden sonra tamamiyle sömürgeci bir yayılmacılık siyaseti izleyen Avrupa sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'na girişini hızlandırdı ve bu siyasete yasal güvenceler sağladı.

Ege Bölgesi, imparatorluk sınırları içinde bakir kazanç alanlar arayan Avrupalı sermaye içinen verimli alanlardan biri olarak parlayacaktır. Ege demiryollarının paylaşımı, bu alan üzerindeki hak çıkarlarının en güzel örneklerinden biridir.

Osmanlı İmparatorluğu ile **İngiltere** ve **Fransa** arasındaki ticaretin en yoğun olduğu yöre **Ege bölgesiydi**. Gerek dışarıya açılabilme olanaklarının

diğer bölgelere göre daha fazla olması, gerekse bölgede üretilen tarımsal ürünlerin ihraç edilebilme niteliğine sahip olması, bölgede para-meta ilişkilerinin diğer bölgelere oranla daha fazla ve çabuk gelişmesine neden olmuştur. Özellikle İzmir'in bütün ulaşım yollarının birleştiği bir yerde bulunması, şehrin bir ihracat ve ithalat merkezi olmasına neden olmuştur.⁽³⁾

İngiltere'nin İzmir ve dolayısı ile onun hinterlandı ile olan ilişkileri oldukça eskiye dayanmaktadır. Ancak sistemli ve sıkı ilişkiler 1838 Ticaret Anlaşmasından sonra gelişmiş, dönemin en büyük kapitalist ülkesi İngiltere, Ege'yi ekonomik egemenliği altına almasını önemli bir gündem maddesi olarak benimsemiştir. İngiltere'nin ardından Fransız, daha sonra Belçika, Hollanda, Alman, İtalyan sermayelerinin bölgeye girmesi pek geç ve zor olmamıştır.

Ege Bölgesindeki yabancı sermaye çıkar alanlarını, **Tarım, Madencilik, Sanayi, Ticaret, Ulaştırma** olarak 5 gruba ayırabiliriz. Bunlar içinde ulaştırma sektörüne hakim olmak, tüm diğer çıkar alanlarının geleceğini belirleyen önemli bir düşünceydi. Bu bakımdan İngilizler, Almanlar ve Fransızlar Ege'de demiryolu inşa etmek ve işletme imtiyazlarını ellerinde tutmak için kendi aralarında ciddi mücadeleler yapmışlardır.

İngilizler Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yapmak için ilk imtiyazı 1855 yılında istediler ve ertesi yıl **İzmir-Aydın** arasında demiryolu yapma ve bunu işletme yetkisini aldılar. Bunun ardından 1863 yılında **İzmir-Kasaba hattı** işletme ayrıcalığını elde ettiler.

1856 yılında verilen ayrıcalıkla gerçekleştirilen İzmir-Aydın hattı, bölgenin genellikle orta ve güney kesimlerini İzmir'e bağlıyordu. Maden kaynakları ve bazı tarımsal ürünler yönünden oldukça zengin olan kuzey kısımlarının İngiliz kontrolüne alınması için 1860'larda harekete geçilmişti. Yapılan çalışmalar sonucu 4.7.1863'te İzmir-Kasaba (yani Turgutlu) demiryolu imtiyazı **Edward Price** isimli bir İngilizle verildi. Price, 20 milyon frank sermayeli "**İzmir-Kasaba Demiryolu Şirketi**"ni kurdu. Hükümet derhal şirketi güvence altına aldı. 15.10.1865 tarihinde İzmir-Manisa hattı işletmeye açıldı, 1856'da Kasaba'ya, 1875'te Alaşehir'e ulaşıldı.

Bu arada bölge ile ilgilenen Fransız ve Alman şirketleriyle el altından pazar paylaşımı yapan İngiliz sermayesi bir dizi karmaşık şirket operasyonlarıyla İzmir-Kasaba hattı egemenliğine Fransız ve Alman şirketlerini de kattı. Yabancı sermayeleri arasındaki gizli çatışmalar ve uzlaşmalar sonucunda 1893 yılında İzmir-Kasaba hattı kontrolü fiilen Fransızların eline geçti. Bölgeye gelen demiryolu sayesinde hızla çevre ticareti ve sanayii, yabancı devletler lehine gelişti.

İzmir-Kasaba hattının vurguladığı gerçek ibret vericidir. Bir İngiliz örgütü olarak kurulan şirket, "dünyanın iktisadi yönden paylaşılması" sürecinde milliyet değiştirmiş, ancak yine de, belirli amaçlar etrafında, belirli anlarda birleşebilen iki yayılmacı devlete de hizmet vermiştir. İzmir yöresinde yoğunla-

şan İngiliz ve Fransız işletmelerinin sayısı ve çalışma alanları bu olguyu açıkça gösterir.⁽⁴⁾

Ticaretini ve ticari ulaşımını yabancılara kaptıran Osmanlı İmparatorluğu'nda temel sanayiın kurulamaması bu yüzden bir türlü gerçekleştirememiştir. **1913-1915 Sanayi İstatistikleri**'nde belirtildiği gibi Osmanlı ülkesinde yüksek fırınlar ve metalürji fabrikaları bulunmamaktadır.⁽⁵⁾ Makina yapan sanayi kurulmamıştır. Kullanılan makinalar ithalat yoluyla elde edilmektedir. Bu konuda yalnızca İzmir'de beş fabrikanın buhar makinası, içten yanmalı motorlar, un, sabun, yağ, havlı ve makarna fabrikaları tesisatı imal ettiklerini tespit edebiliyoruz. **İsigonis D. İmalathanesi, Hristo Dolos Yani İşletmesi, Rays Biraderler, Kalohretas K. ve Sürekası, Pankin ve De Mas Şirketleri** olarak sayıma giren bu kuruluşların da daha çok montaj yaptıkları tahmin edilmektedir.⁽⁶⁾ Osmanlı sanayiinde kullanılan makina ve tesislerin büyük çoğunluğu İngiliz yapısı iken 20. yüzyıl başlarında ülkenin bir **"Enverland"** olma aşamasında daha çok Alman makina ve tesislerinin ortalığı kapladığı görülecektir. Tüm ülke sanayii beş kişiden fazla işçi çalıştıran fabrika ve atölye sayısı olan ve İzmir sanayii bu görünüm içinde Birinci Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı dönemlerini geçirmiştir.

Cumhuriyet'le başlayan yeni süreç

Sanayileşmeden, genel olarak bir ülkenin makine ve diğer tüm üretim araçları bakımından zenginleşmesi, başka bir deyişle o ülkedeki makina ve tüm üretim araçlarının nicelik ve nitelik itibarıyla artması anlaşılmaktadır. Ancak kabul etmek gerekir ki, sanayileşme terimi salt sanayi kavramından çok daha geniş, çok daha değişik bir anlam taşımaktadır. Sanayileşme; tüm fiziki tanımlamaların dışında, herşeyden önce "kalkınma" kavramı ile özdeş kabul edilmektedir. Bu anlamda sanayileşmeyi, "düşünce araştırma, yaratma unsurlarını kapsayan bir sosyal ve kültürel oluşum olarak tanımlamak gerekir."⁽⁷⁾

Sanayileşmeyi bu mantık çerçevesinde tanımladığımız zaman, İzmir'de sanayi faaliyetlerinin içeriğinin Cumhuriyet'in ilk yıllarında, tıpkı Osmanlı dönemindeki tabloya benzer bir görünüm yansıttığını kabul etmemiz gerekir. Batı ile olan ilişkiler ve sanayiın yapısını oluşturan dinamikler pek değişmemiştir. Doğaldır ki, bu görünüm ülkenin içinde bulunduğu genel koşullardan pek soyutlanmış değildir.

Bölgeden İzmir'e gelen tarımsal ürünler, çoğu yabancılara ve Levantenler'in mülkiyetinde olan işletmelerde işleniyordu. Sanayi alanında zaten pek varlığı olmayan Rum ve Ermeniler'in sahnedan çekilişi, ticari yaşamı oldukça etkileyip bir boşluk yaratmıştı, ama sanayiın bu boşluktan etkilendiği söyleyemezdi. Yunan Ordusu'nu 15 Mayıs 1919'da İzmir'i işgal etmek üzere Ege'ye iten İngiliz ve Fransız otoritesi, oluşan işgal, savaş ve kısımların başlıca sorumlusu olduğu halde, esas darbeyi yiyenler Türk, Rum ve Ermeni köylü, çiftçi, esnaf ve tüccar kesimi olmuştu. Oysa işgalin sorumlusu İngiliz ve Fransız

otoritesi, oluşan işgal, savaş ve kısımların başlıcı sorumlusu olduğu halde, esas darbeyi yiyenler Türk, Rum ve ermeni köylü, çiftçi, esnaf ve tüccar kesimi olmuştı. Oysa işgalin sorumlusu İngiliz ve Fransız devletlerinin İzmir'deki uzantıları olan yabancı ticari kuruluşlar, Yunan ordusunun denize dökülmesinden sonra da çalışmalarını tıkır tıkır sürdürmüşlerdir.

1923 yılı başında İzmir'in sanayi yapısına şöyle bir göz atalım: Tarımsal ürünlerin yabancı işletmelerde işlenip dünya güzeli Ege incir ve üzüm ürünü, yabancı kuruluşlar tarafından ihraç edilmektedir. Dokuma dalındaki yabancı işletmeler ağırlıkla, ihracat dönük el halıcılığına iplik üretmek ve bu ipliklerin boyama, yıkama işlemlerini gerçekleştirmek üzere kurulmuştu. Yabancıların kontrolundaki ağaç ürünleri sanayiinde yine ihracat mallarının ambalajlanması için gerekli kutular hazırlanıyor ve maden işleme sanayiinde de ihracata dönük tarım için gerekli olan iş araçları üretiliyordu. Özetle, İzmir'de Batı sermayesi ile bütünleşmenin bir sonucu olarak, "sanayileşme" terimi içine alabileceğimiz modern fabrikalar ortada yoktu ve böyle bir sürecin başlaması için devletin işareti bekleniyordu.

Yabancı malların rekabeti karşısında önemli ölçüde gerileyen geleneksel el sanatlarından varlığını koruyabilenler, söz konusu tarıma dayalı yabancı egemenliğindeki fabrikaların yanında, İzmir imalat sanayiinin ikili yapısını oluşturmaktaydı.

Bu koşullar altında İzmir'de toplanan (İzmir olması ne kadar ilginç) 1923 **Türkiye İktisat Kongresi'nde** dört ana grup temsil edildi:

- 1- Sanayi Grubu.
- 2- Ticaret Grubu.
- 3- Tarım Grubu.
- 4- İşçi Grubu.

Kongreye genel olarak o dönemde etkin olan ticaret ve tarım grubunun hakim olduğu ve kongre kararlarını açıklayan, **Misak-ı İktisadi**'de bu grupların isteklerinin dile getirildiği görüldü. Bu kongrede alınan kararlar, aşağıdaki istekleri kapsamıştır:

- 1- Üreticinin korunması.
- 2- İhracat ticaretinin desteklenmesi.
- 3- Demiryollarının geliştirilmesi.
- 4- İşçinin korunması.
- 5- Milli sanayiın kurulması.

1923-29 arasındaki liberal iktisat uygulamalarının manifestosu olan **Misak-ı İktisadi kararları**, milli sanayiın kurulması için devlete büyük görevler yükliyor ve ulusal hüviyetli özel teşebbüsü özendirmeye çalışıyordu.

Milli sanayiın kurulması için özel tedbirler alınacak, **Sanayi Teşvik Kanunu** ve **Gümrük Kanunu**'nun özel sanayiın geliştirilmesi yönünde kuvvetlendirilecek yerli mallar, kara ve deniz ulaştırmasında ucuza taşınacak, sanayicilere devlet kredi verecek ve devlet ancak özel sektörün yapamayacağı yatırımları yapacaktı.⁽⁸⁾

Böylece ülke sanayiinde ve İzmir özelinde yeni bir sürecin başlatılması için, devletçe beklenen işaret verilmişti.

Teşviki Sanayi Kanunu ve

1927 Sanayi Sayımı

Bu dönemin en önemli ekonomik kanunu, özel sanayi işletmelerine ve madden işletmelerine geniş çapta muafiyet ve imtiyazlar veren **Teşvik-i Sanayi Kanunu** idi. Bu kanun 1913 yılında kabul edilmiş olan geçici kanunun genişletilmiş haliydi. 1927 yılından 1942 yılına kadar uygulamada kalmak üzere kabul edilmişti.

15 yıllık himaye tedbirlerinin özel sanayi teşebbüslerini gürbüzleşmesi için yeterli olacağı düşüncesi hakimdi. Bu kanuna göre bazı "önemli" sanayi firmalarına fabrika toprağı verme, vergi muafiyetleri sağlama, taşıma indirimleri, üretim primleri, devlet kurumlarını zorunlu alıcı kılma gibi teşvik tedbirleri vardı. Bu kanunun genel amacı, sermaye birikimini artırmak ve özel teşebbüs eliyle sanayileşmeyi sağlamaktı.

Bir süre sonra Cumhuriyetin ilk yıllarında yeniden ortaya çıkan sanayileşme çabalarının gerek yönünün, gerekse durumunun tesbiti amacıyla bir sayım yapılması zorunluluğı ortaya çıktı. İstatistik Umum Müdürü Belçikalı İstatistikçi **Camille Jacouart** tarafından yönetilen **1927 Sanayi Sayımı**, kapsam ve yöntem itibarıyla Türkiye'de uygulanan il genel sanayi sayımıdır.

1927 Sanayi Sayımı sonuçlarına göre, Türkiye'deki toplam 65.245 işyerinin %5,4'ü İzmir'de, %13'ü de İstanbul'daydı. Bu işletmelerdeki toplam 257.000 kişinin %10,8'i İzmir'deki, %16,5'i İstanbul'daki işletmelerde çalışmaktaydı.

İzmir sanayiinin Türkiye içindeki yeri, büyük ve orta işletmeler açısından da önem taşımaktaydı. 1927 Sanayi Sayımı'na göre, İzmir'de 3.522 işyeri vardı ve işyerlerinin büyük çoğunluğunda işçi sayısı 6'dan azdı. 20'den çok işçi çalıştıran işyerleri, daha çok tarıma dayalı sanayi kollarındaydı. Ancak 1927'de Türkiye genelinde toplam işyerleri içinde küçük işyerlerinin payı %90 iken, aynı oran İzmir sanayiinde %88 idi.

Cumhuriyetin ilk yıllarında İzmir'de modern imalat sanayii işyerlerine ilişkin veriler, **Teşvik-i Sanayi Kanunu** (TSK) ile ilgili bilgilerden görülebilir. 1932'de İzmir'de TSK'den yararlanan işletmelerde işyeri başına ortalama 30 işçi çalışıyordu. İzmir'de TSK'den yararlanan işletmelerde, kişi başına yaratılan katma değer, cari fiyatlarla 1.205 TL idi.

İzmirde ilk modern fabrikalar

İzmir'de gerçek sınai karaktere sahip ilk fabrikalar 1924-1935 yılları arasında ortaya çıkmıştır. Bunlar genellikle Dokuma Sektörü'nde yer alan **Şark Sanayi** (1924), **İzmir Pamuk Mensucat** (1932), **Kula Mensucat** (1933) ve **İzmir Yün Mensucat** (1935) fabrikalarıdır. Yine bu dönemde un fabrikaları, orman ürünleri işleyen tesisler, küçük çapta zirai alet ve inşaat malzemeleri imalathanelerinin faaliyet geçtikleri görülmektedir. 1935-1950 devresinde ise mensucat sanayiine ilişkin tesisler yanında, makina, bitkisel yağ, makarna ve konserve fabrikaları kurulmuştur.

1950-1960 dönemlerinde altyapı tesislerinin kurulmasıyla İzmir, İstanbul'dan sonra Türkiye'nin en hızlı gelişen sınai merkezi olmaya aday gösterilmiştir. **Marshall Planı** çerçevesinde verilen kredilerden, 1954'te çıkarılan 6224 sayılı yasa ile gelen yabancı sermayede ve Dünya Bankası'nın yönlendirmesiyle kurulan **Türkiye Sınai Kalkınma Bankası**'nın verdiği kredilerden de bu oluşumda büyük ölçüde yararlanılmıştır.

Bu devrede sırasıyla **Çimentaş** (1950), dokuma sektöründe **Taç Sanayi** (1952), **Sümerbank Basma Sanayii** (1953), boya sanayiinde **DYO** (1953), **Bayraklı Boya** (1957), fabrikaları ile beton direk imal eden **Betontaş** (1955), ülkenin en büyük metalürji tesislerinden **Metaş** (1956), transformatör imal eden **Etitaş** (1957) kurulmuş, bunların yanında orman ürünleri işleme, kağıt ve matbaacılık konularında önemli gelişmeler görülmüş ve **Alaybey Tersanesi** de (1952) faaliyete geçmiştir.

1960'dan sonra yabancı sermaye iştirakli büyük yatırımlar sürmüştür. Otomotiv sanayiinde **BMC** (1964), içki sanayiinde **Tuborg ve Ege Biracılık** (1967), **Batı Anadolu Çimento Fabrikası** (1969) tesislerinin kuruluşu böylece gerçekleşmiştir. Böylece İzmir ve çevresinde başta pamuklu ve yünlü dokuma sanayii olmak üzere zeytinyağ, bitkisel yağlar, gıda, inşaat malzemesi sanayi kollarının ağırlık kazandığı bir yaygın sanayileşme olmuştur. 1970'lere gelindiğinde metal, kimya, motor, makina, madeni eşya, taşıt, ziraat aletleri, elektrik makine ve onarımı ile oto yan sanayiilerinde büyük atılımlar gerçekleşmiştir.

1969-72 yılları arasında faaliyete geçen başlıca sınai tesisler; **Viking Kağıt Fabrikası**, **Aliğa Rafinerisi**, **Petro-Kimya tesisleri ön yatırımları**, oto yan sanayiinde faaliyet gösteren **Dizel-San ve Om-Sa ile Elba Alüminyum radyatör fabrikalarıdır**.

1970 ile 1990 arasında büyük bir hızlı sanayileşme yaşayan ve özellikle küçük ve orta boy sanayi işletmelerinde çevresiyle birlikte tırmanış gösteren **İzmir** kenti, İstanbul ve Kocaeli'nden sonra Türkiye'de sanayileşme açısından en gelişmiş 3. kenti durumuna gelmiştir. 1990'da Türkiye imalt sanayiindeki 10 ve daha fazla kişi çalıştıran işletmelerin ve bunlarda çalışanların %10'u İzmir'dedir.

Bu işletmelerde yaratılan katma değer içinde İzmir'in payı %11'dir.

İzmirli sanayicilerin örgütlenme çabaları

İzmirli sanayicilerin, örgütlenerek mesleki sorunları konusunda dayanışma içine girmeleri İkinci Dünya Savaşı sonlarında gerçekleşecektir. 1945 yılında kurulan "İzmir Sanayi Birliği" ve bu kuruluşun devamı olan 1950 yılında kurulan "Ege Bölgesi Sanayi Odası" sanayicilerin Cumhuriyetin ilk yıllarından itibaren kurmak istedikleri ancak bir türlü başaramadıkları bir örgütü simgeler.

Oysa İzmirli sanayiciler, 1930'larda gayri resmi "İzmir Sanayi Birliği" isimli bir dayanışma gurubu oluşturmuşlardı. İzmir Ticaret Odası bünyesi içinde oluşturulan bu gurubun Milli İktisad ve Tasarruf Cemiyeti'nin girişimiyle 22 Nisan 1930'da Ankara'da toplanan "Sanayi Kongresi"ne İzmirli sanayicilerin örgütü olarak katıldığını biliyoruz.⁽⁹⁾ İzmir Sanayi Birliği bir bildiri sunarak, hükümetten çeşitli isteklerde bulunmuştu. 1930'larda uygulanan ekonomik politikalarla önemli bir bölümü karşılanan bu istekler, o dönemdeki İzmirli sanayicilerin sorunlarını yansıtmaktadır.

İzmir Sanayi Birliği'nin kongreye sunduğu "İzmir Sanayi Birliği'nin Temennileri" başlıklı bildiride örgütün başlıca istekleri şöyle sıralanıyordu:

1- Sanayide kullanılan her türlü makinenin dışalımında vergi alınmamalıdır.

2- Sanayicilerin, pamuk, yün, palamut, meyankökü ve zeytin gibi sanayi hammaddesi olan ürünleri yıllık gereksinimleri kadar sağlamaya yeterli sermayesi yoktur. Bu nedenle, çoğu dış ülkelere satılan bu hammaddeleri gereksinim duyulduğunda, sanayicilerce ya yurt dışından alınabilmekte, ya da iç piyasadan yüksek fiyatla alınabilmektedir. Bu gibi ürünlerin dışalımını sınırlandırılmamalı ve gümrük vergisinden bağışık kılınmalıdır.

3- Teşvik-i Sanayi Kanunu'ndan yararlanan işletmelerin ürünlerinden giriş vergisi alınmamalıdır.

4- Pirina yağı ve valeks (palamut özü) dışsatımından alınan %2,5'lik muamele vergisi kaldırılmalı ya da bu vergi yalnız üretim değeri üzerinden hesaplanmalıdır.

5- Helva ve lokum dışsatımını eski düzeyine ulaştırmak için, dışarı satılacak helva ve lokumda kullanılmak üzere getirilen şekerden gümrük vergisi alınmamalıdır.

6- Çevirici güç kullanan zeytinyağı, susamyacı ve sabun fabrikalarından muamele vergisi alınırken, çevirici güç kullanmayan işletmelerden bu verginin alınmaması, bu sanayi dalında ilkeliliğin sürmesine yol açmaktadır. Ayrı-

ca, iki tür üretim sonucu fiyatlar arasında %6'lık bir fark doğmaktadır. İlkel işletmeler de muamele vergisi kapsamına sokulmalıdır.

7- Dışsatımı yapılan ve sabunculukta kullanılan zeytinyağı ve pirina yağı gibi ürünlerin hem üretimi hem de sabun yapılması durumunda ikinci bir kez muamele vergisi alınmaktadır. Bu vergi, yalnızca dışsatımda alınmalıdır.

8- Kredisizlik yüzünden sanayi kuruluşları büyük sıkıntı çekmekte, kısa vadeli ve yüksek faizli krediler, sanayicileri güç duruma sokmaktadır. Ziraat, sanayi ve maadin bankaları ve öteki kurumların statülerinde gerekli değişiklikler yapılarak, saayi kuruluşlarına ipotekli kredi vermeleri sağlanmalıdır.

9- Birinin ürettiği mal öbürünün girdisi olan sanayicilerin çatışan çıkarları uzlaştırılmalıdır. Örneğin, halıcılar, dokumacı ve trikotajcılar gereksinim duydukları ipliklerin gümrüksüz dışalımını istemekte, buna karşılık, iplik fabrikaları, kendilerinin korunması için yabancı ipliklere ağır gümrük vergileri konulmasını istemektedir. Bu kesimlerden birinin sorunu devlet desteğiyle giderilerek, çatışan çıkarlar uzlaştırılmalıdır.

10- Sanayi kuruluşlarının, özellikle de pirina yağı ve palamut özü fabrikalarının hammaddesi olan pirina ve palamutun taşınmasında indirimli tarife uygulanmalıdır.

Sanayici Birliği'nin kuruluşu

İzmirli sanayiciler, ilk ciddi örgütlerini resmi olarak 21 Aralık 1945 tarihinde "İzmir Sanayi Birliği" ismi altında kurmuşlardır. Kurucular içinde öncü isimler şunlardır: Talat Muşkara, Bedri Akgerman, Osman Kibar, Mustafa Buldanlı.

İzmir Sanayi Birliği'nin kurucu vasfı taşıyan ilk yönetim kurulu şöyle oluşmuştur: **Talat Muşkara** (Başkan), **Mustafa Buldanlı** (Başkan Vekili), **Bedri Akgerman**, **Osman Kibar**, **Mücahit Büktaş**, **Mehmet Karaoğlu**, **Mustafa Teoman**, **İ.Hakkı Ulukartal**.

Sanayi Birliği'ne katılan kent sanayicileri, tüccarların oluşturdukları geleneklerine bağlı ve köklü İzmir Ticaret Odası'nın yanbaşında bu kez sanayicilerin oluşturduğu ikinci bir işadamları örgütünü, yasallaştırıp ciddi biçimde yapılmasını sağlayıp ülke ve kent ekonomisinde söz sahibi olmasını istemişlerdir. Bir süre sonra bu görüşlerini çevre illere de yaymak düşüncesi gündeme gelecektir. Bir kısım sanayicilerin öncülüğünde, İzmir Sanayi Birliği'nin bölgenin de sanayi örgütü olması fikri ortaya atılmakta gecikmedi. Böylece 1948'de "Bölge Sanayi Birliği" oluşturuldu.

Bölge Sanayi Birliği'nin 1949 yılı yönetim kurulu şu isimlerden oluşmuştur: **Muhittin Alan** (Başkan), **Mücahit Büktaş**, **Bedri Akgerman**, **Osman Kibar**, **Mehmet Karaoğlu**, **Muammer İğribozlu**, **A.Mikalef**. Birliğin genel sekreterliğini ise **Necmettin Bora** yürütmektedir.⁽¹⁰⁾

İzmir Bölge Sanayi Birliği, çok geniş bir kuruluş olmasına rağmen, İzmir

ve Ege Bölgesinde sanayi hareketlerini destekleyen ve sanayicilerin gerçek sorunlarını tespit ederek, bunların çözümünde ağırlığını koyan bir örgüt olarak derhal sivrirmiştir. Ticaret Odası'nın "Sanayi" ismini de taşımasına karşın, sanayicilerin sorunlarının çözümünde çaresiz kalışı, bu kuruluşun hızla gelişmesine yol açmıştır. Daha doğrusu Ticaret Odası büyük faaliyetleri arasında sanayicilerin isteklerini hakkıyla çözemeyince, Sanayi Birliği oluşan boşluğu doldurmuştur.

İzmir'den başka Manisa, Balıkesir, Çanakkale, Afyon, Muğla, Denizli, Aydın ve Antalya illerindeki tüm sanayi kuruluşlarını, atölye ve fabrikaları kendi kapsamına alan İzmir Bölge Sanayi Birliği, İzmir içinde 120, il sınırları içinde 154, bölgesinde 250'den fazla kuruluşun kontrol ve sözcülüğünü üstlendi.

Sanayi Odası sahneye çıkıyor

İzmir Bölge Sanayi Birliği, 1950 yılında 5590 sayılı Odalar Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle İzmir dışındaki bazı illerin de katılmasıyla "Ege Bölgesi Sanayi Odası" ünvanını alarak çalışma, hizmet ve etkinliklerini daha kapsamlı yürütmeye başladı. Türkiye sanayileşme hareketi ile yaşıt olan Ege Bölgesi Sanayi Odası (EBSO), ülkenin en eski iki sanayi odasından biridir.

Şüphesiz ki, sanayileşme yolunda olan ülkelerde sanayicilerin kendi mesleki çıkarlarını korumak için ayrı ve güçlü kuruluşlar halinde örgütlenmeleri büyük faydalar sağlamaktadır. 5590 sayılı kanunun en büyük özelliği de sanayicilerin ayrı bir örgüt içinde birleşmelerine olanak sağlamış olmasıydı. Bu kanundan önce sanayii ilerlemiş ve sanayicilerin sorunlarının çoğalmış bulunduğu İstanbul, İzmir ve Bursa gibi kentlerde "sanayi birlikleri" kurulmuştu. Özel sektör sanayicilerinin takriben %90'ını bünyesinde toplayan bu birlikler, kanunun yürürlüğe girmesiyle sanayi odaları haline dönüşürken, ülke sanayicileri arasında büyük bir bayram havası gözlenmişti. Sevinenlerin başında İzmir geliyordu. 5590 sayılı kanunun yürürlüğe girmesinden sonra 1951 yılı sonunda önce İzmir Sanayi Odası kuruldu. İlk başkanı Osman Kibar'dı.

1 Aralık 1951 tarihinde oluşturulan ilk İzmir Sanayi Odası Yönetim Kurulu şu isimlerden oluşmuştur:

Osman Kibar (Başkan), Mücahit Büktaş (Başkan Vekili), Yusuf Tanık, Şevket Filibeli, Enver Selay, Alp A. Türksöy, Turan Dirik, Sadi Aral, Nuri Gelgin.

Daha sonra Ticaret Bakanlığı merkezi İzmir olmak üzere Aydın, Balıkesir, Manisa, Muğla illerini de içine alan bir bölge odasının kurulmasını uygun görmüş, bu suretle 1954 yılı başında İzmir Sanayi Odası, Ege Bölgesi Sanayi Odası'na dönüşmüştür. Bu yeni oluşumun Başkanı yine Osman Kibar'dır. Kibar'ın görevi 1960 yılına kadar sürecektir. Ege Bölgesi Sanayi Odası, faaliyet-te bulunduğu yıllar içinde özellikle bölgedeki sanayi hareketlerinin hızlanma-

ısı, sermayenin sanayi kesimine akımının teşvik olunması, sınai yatırımlara girişecek yatırımcılara teknik yardımlarda bulunulması, kurulmuş veya kurulacak olan sanayie çalışma imkanları sağlanması, sanayi için gerekli makina, yedek parça, ham madde ve yardımcı maddelerin temini, ürünlerin fiyat ve kalite bakımından talep edilene uygun hale getirilmesi ve sanayii geliştirecek kanunların çıkarılması gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır.

Halen İzmir dışında, Manisa, Aydın ve Muğla illerinin bağlı bulunduğu EBSO, 5590 sayılı kanunun bazı maddelerini değiştiren 2567 sayılı kanuna göre çalışmalarını sürdürmekte ve organlarını seçmektedir. Yaklaşık 4000 üyenin kayıtlı olduğu EBSO'nun 45 meslek grubunda seçimle gelmiş 247 meslek komitesi, 90 meclis ve 11 yönetim kurulu üyesi görev almış bulunmaktadır. Ayrıca odanın üç şubesinde yine seçimle gelmiş toplam 63 meclis ve 21 yürütme kurulu üyesi görev yapmaktadır.

Osman Kibar'ın sanayileşme anıları

Ege Bölgesi Sanayi Odası'nın örgütlenmesinde ve yükselmesinde büyük emekleri olan ilk başkanı Osman Kibar'dan burada biraz söz etmek istiyoruz. EBSO'nun 1951-60 döneminde Başkanlık yapan ve kentteki-bölgedeki bir çok sanayi kuruluşunun oluşturulmasında o dönemde büyük itici gücü yaratan Osman Kibar, bilindiği gibi 1963-73 yıllarında da İzmir Belediye Başkanlığı görevini üstlenmişti. Çimentaş'ın kuruluşunda EBSO Başkanı olarak büyük destek veren, hatta kuruluşun ilk kurucularının toplantılarının EBSO çatısı altında yapması sağlayan, örgütleyici mesaisini Çimentaş'ın kuruluşuna harcamaktan zevk duyan ve sanayici önderi burada rahmetle anıyor ve merhumla "İzmir sanayii" üzerine 1970 yılında yapılmış bir röportajı sunuyoruz.⁽¹¹⁾

Soru- İzmir sanayiinin örgütlenmesinde etkin bir isim olarak tanınıyorsunuz. Görev ve sorumluluklarınız ne oldu?

Kibar- örgütsüz sanayinin ölü bir sanayi olacağı şuuruyla, başlangıcından bu yana, İzmir sanayiinin tüm örgütlenme çalışmalarında aktif olarak yer aldım. İlk olarak, 21 Aralık 1945'te kurulan İzmir Sanayi Birliği'nde yönetim kurulu üyesi olarak görev yaptım. Bu birlikte, halen rahmetli olan Talat Muşkara (kereste sanayicisi) başkan, Mustafa Buldanlı başkan vekili olarak görev almıştı. Daha sonra, sanayi odalarının bir kanuni çerçevede kurulması istenince, kurulan İzmir Sanayi Odası'nın başkanlık görevini 1 Aralık 1951'den 13 Haziran 1960'a değin yürüttüm.

Soru- İzmir Sanayi Birliği ne amaçla kurulmuştu? Amaçları ne oranda gerçekleşti?

Kibar- Efendim, İzmir Cumhuriyet Dönemi'nde devir alınan bir tarımsal işleme sanayii ve Cumhuriyet Dönemi sonrasında kurulan kamu tesisleriyle Türkiye içinde önemli bir yer işgal etmiştir. Ancak, buna karşılık, bu sanayi birikiminin kalitatif ve kantitatif durumu hakkında elde hiçbir veri bulunmuyordu. Bu birlik, ilk elde sanayinin altyapısını tespit temek, içinde bulunduğu

sorunları yakalamak ve bu doğrultuda devletle temas etmek gibi çok önemli bir fonksiyonu ifa etmiştir.

Soru- Sanayinin 1950 başındaki durumu neydi?

Kibar- 1950 başında İzmir sanayii, ticaret ağırlıklı bir sanayi hüviyetini taşıyordu. Temel kuruluşlar, Turyağ, Şark Sanayi Pamuk Mensucat ve İzmir kula Mensucat gibi tekstil kuruluşlarıydı. 1950'den sonra Ege'de pamuk ekiminin hızlanması, tekstil sanayiinde daha geniş çaplı yatırımların yapılmasına imkân tanımıştır. Özellikle karayolu ve demiryoluyla İzmir'in gerek hinterlandına (art bölgesine), gerekse Anadolu'ya açılması sonrasında hammadde işleyen, zirai ürünlere dayanan bir sanayi yapısına geçiş hızlanmıştır. Bir başka deyişle, sanayinin kuruluş yapısı, girdileri, ithal ürünleri olmaktan çok, tarımsal ürünlere dayanan bir küçük sanayi örgütlenmesi şeklinde olmuştur. Bu meyanda, 1950'lerden sonra çırcır, zeytinyağı ve nebati yağ fabrikalarının hızla kurulduğuna işaret etmek isterim. Bunda, DP hareketinin Ege'de bir "sanayi patlaması" istemesi ve Ege Bölgesi'ni hep ön planda tutmasının da büyük etkisi olmuştur.

Soru- İzmir sanayiinden söz edilirken, adı hep Ege ile özdeş tutulur. Nedenini açıklar mısınız?

Kibar- Arz ettiğim gibi, bunda İzmir'in XIX. yy'den bu yana hinterlandı ile bütünleşmesinin büyük etkisi vardır. İzmir bir dağıtım ve işleme merkezi olarak önem kazanırken, bölge ve gerisi İzmir'in hammadde yönünden sürekli olarak beslemiştir. Aralarında adeta bir organik ilişki tesis edilemediğinden, gerek sanayi odası, gerek sanayi sürekli olarak Ege Bölgesi adı altında anılmıştır.

Soru- Tekrar İzmir sanayiinin örgütlenmesine gidersek, 1950 yılı sonrası odanın faaliyetleri ne olmuştur?

Kibar- Efendim, oda kuruluşu, özellikle küçük atölye sanayicisine gerek kredi, gerek organizasyon katkısıyla orta sanayici olma şuurunu vermiştir. Bu bakımdan büyük yeri vardır. Tabii böyle derken, 1950 sonrası kurulan ve özellikle imar hareketinde büyük yeri bulunan özel sektör kuruluşlarının adını da anmak gerekir. Bunlar dönemin yapısı içinde büyük hareketlerdir. Örneğin, bir İzmir Çimento Sanayii (Çimentaş) yöre küçük sanayicisi ile tüccarının oda öncülüğünde bir araya geldiği önemli bir tesistir. Oda, bu türden sanayi kuruluşları için hep öncülük etmiştir.

Soru- İzmir sanayiinin, sözünü ettiğiniz öncü vasfına karşılık istenen hamlesini gerçekleştirmemiş ve halen küçük sanayi yapısına korumuş olması-na ve sanayi organizasyonunun birkaç nesilde devamlılık sağlamamış olmasını neye bağlıyorsunuz?

Kibar- Efendim, araya giren inkıtalar, sanayicilik şuurunu sekteye uğratmıştır. İktisadi kararlarda süreklilik olmaması nedeniyle, kurucusunun oğlu durumunda olan 2. nesiller ticaret yapmayı veya hizmet sektöründe çalışmayı

yeğlemiştir. Unutmamak gerek ki, bu sektördeki kâr marjı sanayiye göre hep fazla olmuştur.

Soru- 1960 dönemi sonrası İzmir imalat sanayiinde gelişme ne doğrultuda olmuştur?

Kibar- Öncelikle, 1945 ile 1960 arasında kurulmuş bulunan tarımsal sanayi kuruluşları, çeşitli teşvik araçları ile entegre olmaya yönelmişlerdir. Bunun dışında, makine sanayiinde kazandığı önem ve İzmir'in ithal karakteri ağır basan makineyi ithal etmesi nedeniyle, usta ve mühendis sayısı yüksek olan İzmir'de makine sanayiine yönelik başlamıştır.

SONUÇ

Türk Kurtuluş Savaşı, halk deyimiyle kısaca anlamlıca kuvayı milliyeye denilen bir halk ihtilali ile Misakı Milli sınırlarını kan ve can pahasına çizmiş ve Anadolu'dan Emperyalizmi defetmiştir. Burada ele geçirilen ve Türk damgasının vurulduğu coğrafyaya Misakı Milli denmiştir.

Yeni kurulun Cumhuriyetin ekonomik çizgisi ise I. İzmir İktisat Kongresi'nde demokratik biçimde halk delegelerinin katılımıyla kararlaştırılan Misaki İktisadi üzerinde yükselmiştir.

Misaki Milli'yi anlamlı kılan, coğrafyayı vatan yapan ideoloji Misakı İktisadi ile biçimlenmiş, yörüngesine oturmuş ve Milli Ekonomi hamlesini başlatmıştır. Böylece İzmir'in işgali ile başlayan ve askeri açıdan İzmir'in kurtuluşu ile biten Türk milli bağımsızlık hareketi, yine İzmir'de toplanan I. İzmir İktisat Kongresi ile ekonomisinin temelini atmış ve tebliğimin akışı içinde sunduğum Rum-Ermeni-yabancı tüccarların ve sanayicilerin boş bıraktığı alanları doldurmaları ve Cumhuriyet ekonomisini yaratmaları için İzmirli ulusal girişimcilere "ilk hedefiniz ekonomidir, ileri" komutunu vermiştir. Bu milli burjuvazinin ve dolayısı ile ilk ulusal sanayicilerin İzmir ölçeğinde demokratik örgütlenmesini getirmiştir. İşte İzmir Ticaret Odası ve Ege Bölgesi Sanayi Odası bu tarihi sürecin üzerinde yükselmektedir. Saygılarımı sunarım efendim.

KAYNAKLAR

- (1) Prof. Dr. Rifat Önsoy, Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası-Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları-Ankara 1988.
- (2) Dr. Tuncer Baykara, İzmir Şehri ve Tarihi, Ege Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Yayınları No: 2, İzmir 1974, sayfa 100.
- (3) ve (4) Bülent Varlık, 19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'ya Yayılması-Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları, No: 15, Ankara 1965.
- (5) ve (6) Osmanlı Sanayii, 1913, 1915 Yılları Sanayi İstatistiki-Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, No: 299, Ankara 1970, sunuş yazısı.
- (7) Şinasi Ertan, Tebliğ: Türkiye'de Sanayileşme Hareketi - 50. Yıl Sanayi Kongresi (3/8 Eylül 1973) Tebliğ ve Tartışmalar- Kimya Mühendisleri Odası Yayını, Ankara 1974, sayfa 64.
- (8) Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişme'nin 50. Yılı-Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 1973.
- (9) Yurt Ansiklopedisi, Fasikül 78, İzmir'de sanayi maddesi.
- (10) Adnan Bilget, Son Yüzyılda İzmir, İzmir 1949, sayfa 78.
- (11) Yurt Ansiklopedisi, Fasikül 78, İzmir'de sanayi maddesi.

***İngiliz Yüzbaşı P. Hadkinsan'ın 1920 Yılında Kuşadası,
Muğla, Fethiye, Antalya ve Burdur'a Ait Gözlemleri***

Ahmet Özgiray

P. Hadkinsan, 6 Ocak 1920'de Kuşadası, Muğla, Fethiye, Antalya ve Burdur'a üç haftalık bir seyahat yaptı. Seyahatına Kuşadası'ndan (Scala-Nuova) başlayan gözlemci; "Kuşadası'nı İttihat ve Terakki Fırkası eski ileri gelenlerinden, Arvalia⁽¹⁾ Çiftliğinin sahibi Hacı Mahmud ve oğlu Hasan Bey'in yönettiğini, beşbin Osmanlı tebalı Yunanlı'nın kasabadan kovulduğunu, bunlardan binbeşyüz kadarının geri döndüğünü, Kuşadası'nın Yunan yerleşim kesiminin Türkler tarafından yakıldığını, bunlara Yunan Yardım Komitesi'nin aylık 550.- TL. para ödediğini, burada yaşayan Türklerden milli mücadele için, ağır bağış toplandığından, halkın Kuşadası'nı terk etmeğe başladığını bildiriyordu."⁽²⁾

Bu seyahat esnasında, askerlerini tepkide bulunan İtalyan Kumandanı General Elia ile görüşüğünü, Yunanlılar'ın İtalyan askerlerine ateş etmekte olduğunu, isabet alan bir askerın öldüğünü, bunu işgal kuvvetleri baş kumandanı General Milne nezdinde protesto ettiğini ve kendisini tatmin eden bir cevap alamadığından yakındığını bildiriyordu.⁽³⁾

Silah ve cephanenin yöreye serbestçe girdiğini, hattâ bunları Kuşadası'na 1,5 mil uzaktaki Otuzbir Limanı'na birçok İtalyan gemilerinin getirdiğini,⁽⁴⁾ depolarda bulunan silahları İtalyan askerlerinin sistemli olarak çalıp silahları Türkler'e beheri 4.- TL. dan sattıklarını,⁽⁵⁾ Milas yakınındaki Küllük'de de durumun aynen bu şekilde olduğunu bildiriyordu.

Buradan Muğla'ya geçen P.Hadkinsan: "Burada iki çete reisi Yörük Ali ile Cavit Bey'in 600 kişi kadar silahlı kuvveti bulunduğunu, yapılmakta olan genel seçim nedeniyle iki çete reisinin kendi adaylarının kazanması için kıyasıya mücadele ettiklerini; buradaki Rum ve Ermeni halkın panik içerisinde olduklarını, Muğla'da Milli Mücadele hareketinin çok kuvvetli olduğunu, gene erkekleri silah altına alıp, Nazilli cephesine muhafızlar nezaretinde gönderdiklerini; eğer General Milne, Yunanlılara saldırma izni verirse; Yunanlılara hemen saldırıp yurttan atacaklarını, Millî Hareket liderleri pervasıyla açıklı-

(1) Arvalia Çiftliği; Selçuk'tan Kuşadası'na giderken, şeftali bahçelerinin ve kara selvilerin bulunduğu düz arazisidir. Hatta Adalet eski bakanlarından Mahmut Esat Bozkurt'un mezarı da buradadır.

(2) *Documents On British Foreign Policy, 1919-1939, First Series, Volume IV*, Published by Her Majesty's Stationery Office, London 1967, s. 1077.

(3) A.g.e., s. 1077

(4) Bu yer, Selçuk'tan Kuşadası'na giren yolun başındaki bugünkü Kuş Tur Tatil Köyü'nün bulunduğu yerdir.

(5) İtalyan askerleri nöbet tuttuğu silahları dahi para karşılığı Türklerle satıyordu. Üstlerinden ceza görmemek için üzerlerindeki eşyaları saklayıp soyulduğu intibasını veriyorlardı; Emekli Albay Salih Z.Derin, yaş 75, 12.10.1992, İzmir.

yorlardı."⁽⁶⁾

Buradan Fethiye (Makri)'ye geçen gözlemci adamlarından üçünün soylediğine göre Ekim 1919'da 60 deve yükü silah ve cephanenin Göcek'ten Muğla'ya oradan Aydın'a gittiğini söylemiştir. Buradan 142 kilometre uzaklıktaki Burdur'a Batı Cephesi Millî Müdafaa Kuvvetleri Başkomutanı Demirci Mehmet Efe ile görüşmeye gitmiştir. Silahlı muhafızlar nezaretinde Isparta'dan gelen efendi, yerel halk, talebeler bayraklarla ve millî marşlarla resmî protokolle karşılamıştır. Hadkinson, Ege ile yarım saat süren bir konuşma yapmıştır. Ege kendisine: "Yunanlıları karşı kinini belirttikten sonra İtilaf Devletleri'nin Türklerin onurunu kıran bu zilleti reva gördüğünü dile getirdikten sonra, Yunanlılar'ın ülkede kaldığı sürece, sükûnun gerçekleşmeyeceğini, her Türk'ün, Yunanlılara karşı ülkeyi korumak için savaşacağını, sulhun bir an önce sağlanmasını, İtalyanlar'dan memnun olduklarını; fakat yörenin daha güçlü ve kültürlü bir ülke tarafından işgalini İtalyanlar'a tercih edeceklerini söylemiştir."⁽⁷⁾

Hadkinson;

Batı Anadolu Müdafaa Cephesi'nin işgali ve cephane eksigi olmadığı izlenimi edinmiştir. İtalyanların Libya'da olduğu gibi burada da ticari ve endüstri merkezleri yaratmaya çalışmışlardır ve böylece burayı ilhak için devamlı hazırlık yapmışlardır.

Bunu, gözlemci İtalyan ve sivil Türklerle yaptığı görüşmelerde de; "İtalyanların buralara daim kalmak için geldiklerinden şüphesi olmadığını, hattâ İzmir'den Yunanlılar çıkarılsa bile, onların yerini İtalyanların alacağını, İtalyanların bütün amaçlarının Türkleri kollamak ve Millî Mücadele'ey yardım etmek olduğunu; Çetecelire motorlu araç temin ederek asker ve yardım toplamalarına yardımcı olduklarını, kendisinin bütün seyahati esnasında İtalyan adamlarının ve subaylarının izlediğini, bazen bir yere gizlenerek bunlardan kurtulmaya çalıştığını İtalyanların Küçük Asya'da hileli işlerle uğraştığını gözlemlemiştir."⁽⁸⁾

"Zaman, zaman ülkeyi bilen İngiliz subaylarını ülkeyi ve dilini tanımak için ziyaret etmelerini bu ziyaretin yöredeki Hristiyan halka güven vereceğini, İtalyanların bunları çok az koruduğunu, İngilizlerin Türk-Yunan anlaşmazlığına karışmaksızın durumu pasif olarak izlemeleri gerektiğini öneriyordu."⁽⁹⁾

(6) *British Documents On Foreign Policy*, s. 1078.

(7) Demirci Mehmet Efe, İngiliz işgal gücü başkomutanı General Milne'ye 11 Kasım 1919'da gönderdiği yazıda, Türk ve Yunan kuvvetlerine ayrılan yeni hatlara çekilmeye karşı çıkıyor; General milne'yi Yunanlıları Anadolu'ya boşaltmaya inandırmaya çalışıp, şu uyarıda bulunuyordu: "Ölünceye dek, ırmak ve dışlarımızla kendimizi savunmak zorunda kalacağız." F.O. 371/4223/152474: Robeck'ten Dışişleri Bakanlığına kapalı tel yazısı No: 2057 12.11.1919; Margan'ın 2102 sayılı ve 10.11.1919 tarihli telgrafının sureti.

(8) Ünal Türkeş, Kurtuluş Savaşında Muğla, İst., 1973, s. 3. İtalyanlar Marmaris'i ele geçirmek için oraya kömür deposu yapmak istediler.

(9) *Documents On British Foreign Policy 1919-1939*, s. 1080.

Yedi haftalık ziyaretinden edindiği izlenimlere göre, ülkede büyük bir huzursuzluğun sürdüğünü, eğer İtilaf Devletleri Yunanlılara Türkiye'nin herhangi bir yerini yeniden işgal iznini verirse, büyük rahatsızlığın ve katliamın olacağı kanısına varmıştır.

Bu ve benzeri raporlar 1920 yılının başından itibaren İngiltere Dış Politika Uzmanları tarafından gözönüne alınmaya başlamıştır. Nitekim 11 Mart 1921'den sonra İngiltere ne Padişaha ne de Yunanlılara daha fazla güvenci kalmamıştı. Dış politikalarını Kemalistlerin lehine olmasa bile, fazla aleyhinde çalışmamak koşuluyla değişiklik yapmak zorunda kalmıştır. Çünkü, katliam melodramatik bir şekilde gerçekleşiyordu.

Yunan ordusu tarafından işgal edilmiş olan yerlerdeki silahsız Müslüman ahalinin katl ve imhası soygunculuk ve yağın şeklinde sevkedenler mezalimin adeta mütemmin bir safhası olarak ceryan etmiştir. Şehirler ve kasabalar ateşe verilmezden evvel yanlarında daima yerli Rumlar olduğu halde mağaza ve dükkanları evleri soymağa çıkan silahlı çapulcu kabileleri gizlenmiş altınları veya kağıt paraları bulduğuna hükmettikleri Müslüman ahaliyi feci işkence vasıtaları ile tazyik etmişler, istedikleri paraları kendilerine bulup veremeyen kişileri acımasız bir süngü veya kurşun darbesiyle yere sermişlerdir.

Bu soygundan sonra ateşe verilen evin kapısına nöbetçiler dikerek ateşten kurtulmak için kendilerini sokağa atan kişileri aynı suretle şehit etmişlerdir. Hattâ bazı evlerde yedi sekiz aile efradının hepsi birden katledildiği pek çoktur ve bu hal şehir ve kasabaların her tarafında vuku bulduğu için soygun ve yangın cinayetleri ile birlikte Türkler aleyhinde hakiki bir katliam şeklini almıştır.

Kasaba ve köylerde masum ve silahsız ahaliyi camilere doldurarak katliam etmişlerdir.⁽¹⁰⁾

Yunan mezalimi çerçevesine giren meselelerden biri de sivil esir ve rehine-ler meselesidir. Yunan ordusu ve idaresi Anadolu'yu işgal ettikleri müddetçe şehirlerde, kasabalarda, köylerde nüfuzlu olan eşrafi ve kendi işlerine yaramayan bir çok Müslümanları sivil olarak hapsedmesi, bunları Atina'ya Selanik'e sevk etmesi alışkanlık haline getirmişlerdir. Yunan yetkililerine göre bu suretle Yunanistan'a sevk edilmiş olan sivil esirlerin miktarı 44.000'e çıkmıştır.⁽¹¹⁾

(10) Mehmet Asım, *Yunan Mezâlimi*, İstanbul, 1970, s. 23.

(11) Mehmet Asım, a.g.e., s. 25.

Onaltıncı Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir ve Çevresi

M.Akif ERDOĞRU

I- İzmir ve Çevre Şehirlerin Nüfusu:

İzmir, Osmanlı idari teşkilatında Kaptan paşa eyâletine bağlı Sığla sancağının (livâ) kaza merkezi idi. Gelirleri genellikle tersane kethüdâlarına has olarak verilirdi. Sığla sancağı Ekim 1575'de (983 Receb) İzmir, Çeşme, Ayasuluğ ve Akçaşehir kazalarından ibaretti.⁽¹⁾ 1582 (990 Zilkade)'de Balat ve Çine kazaları da Menteşe sancağından çıkarılarak Sığla sancağına eklendi.⁽²⁾ 1575 tarihli Sığla sancağına ait bir Mufassal defter, İzmir'in mahallelerini ve vergi nüfuslarını şöyle kaydetmektedir:

- 1- Faikpaşa Mahallesi (83 nefer).
- 2- Selâtinzâde Mescidi Mahallesi (56 nefer).
- 3- Hanbey Mahallesi (diğer adı Bazar) (92 nefer).
- 4- Ali Çavuş Mahallesi (35 nefer).
- 5- Yayı Mahallesi (32 nefer).
- 6- Limon Mahallesi (54 nefer).
- 7- Şeyhler Mahallesi (30 nefer).
- 8- Boynuzsekisi köyü sakinleri (166 nefer).
- 9- Gebrân cemâati (Rum) (110 nefer).

Şehir merkezinde toplam olarak 658 vergi neferi kişi yaşamaktaydı. Bu rakam kısaca hesaplandığında (nefer x 5 + berat ehli) İzmir tahmini olarak 3400 kişinin yaşadığı bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu görünüşüyle, aslında, Ege şehirleri içerisinde pek de kalabalık bir şehir değildi; çünkü bölgede İzmir'den daha kalabalık en azından beş şehir bulunmaktaydı. Bunlar Tire (2.336 nefer)⁽³⁾, Nazlı (şimdi Nazilli)⁽⁴⁾ (933 nefer), Birgi⁽⁵⁾ (884 nefer), Ayasuluğ⁽⁶⁾ (783 nefer), Urla⁽⁷⁾ (722 nefer) ve İzmir (658 nefer). Diğer Ege şehirlerinin durumu şöyle idi: Alaşehir⁽⁸⁾ (654 nefer), Balat⁽⁹⁾ (650 nefer), Seferihisar⁽¹⁰⁾ (638 nefer), Muğla⁽¹¹⁾ (625), Arpaç⁽¹²⁾ (459), Milas⁽¹³⁾ (398), Çeşme⁽¹⁴⁾ (373), Güzelhisar⁽¹⁵⁾ (300), Badamiye⁽¹⁶⁾ (Tire'ye bağlı) (267), Tavas⁽¹⁷⁾ (236), Köşk⁽¹⁸⁾ (227), Köyceğiz⁽¹⁹⁾ (217), Sultanhisar⁽²⁰⁾ (181), Peçin⁽²¹⁾ (131), Bozdoğan⁽²²⁾ (113), Çine⁽²³⁾ (79), Sar⁽²⁴⁾ (54) ve Bozüyük⁽²⁵⁾ (37 nefer) idi. Görüldüğü gibi bölgenin nüfusça en kalabalık şehri Tire idi. Tire'nin bu durumu bir ölçüye kadar anlaşılabilir. Burada pamuklu dokumalar yapılmaktaydı⁽²⁶⁾, özellikle Akçaşehir ve Güzelhisar kırsal bölgelerinde iplik eğirilmekteydi. Vakıf hanlarda iâşe ticaretiyle uğraşan pek çok personel vardı.⁽²⁷⁾ Ayrıca bir idarî merkezdi. Aydın sancağının payitahtı idi. Nazilli için de geçerli sebepler vardır. Aynı şekilde burada da pamuklu dokumalar yapılmaktaydı ve de hafta pazarı özellikle meyva pazarı kurulmaktaydı. Büyük Menderes üzerinde yapı-

lan nehir kayıkçılığı da önemli ölçüde nüfusu kendine çekmiş olmalıdır. Birgi'nin durumu da pek izah edilememektedir. Aydınogulları'nın idarî merkezi olması ve çarşılarının onyedinciyüzyılda bile canlılığını koruması herhalde Tire gibi pamuklu dokumalardan ve yiyecek üretiminden kaynaklanmaktadır. Ayasuluğ'un durumu da yine pamuklu dokumalarla izah edilebilmektedir. Ticaret yolu üzerinde bulunması ve de kalenin onaltıncıyüzyılın ikinci yarısında bile hâlâ önemini muhafaza etmesi Aya-suluğ'u önemli bir merkez haline getirmiş olmalıdır. Urla'ya gelince, bir miktar kefereyi barındıran Urla, pazarı, iskelesi, kantarı ve Valide Sultan vakıflarının desteğiyle nüfûs bakımından İzmir'in önüne geçmişti. İzmir'in durumu ise iskelesiyle açıklanabilmektedir⁽²⁸⁾. Oldukça verimli bir ziraî üretim ve pek çok hafta pazarı İzmir'in etrafında bulunmaktadır. Urbân ve buğurcu cemâatleri hem Manisa yönünden hem de Ayasuluğ yönünden iskeleye mal taşıyarak ticareti genişletmeye çalışmışlardır.

Ege şehirlerinin ve kırlarının nüfusu etnik açıdan incelenirse oldukça hayret verici bir durum ortaya çıkmaktadır. Sadece İzmir, Aya-suluğ, Tire, Birgi, Urla ve Alaşehir'de gayrî müslimlere rastlanılmaktadır. Kırsal nüfusta ise hemen hemen hiç gayrimüslim nüfusa rastlanılmamaktadır. Tire, Yahudi ve Rumları (zimmi) barındırmaktadır. 1573'de yahudiler %3.8, Rumlar %3.2 oranındadır Tire'de. Birgi'de Rumlar (kefere) toplam nüfusun %29'u oranındadırlar (76 nefer). Aynı şekilde Urla'da da Rumlar şehir nüfusunun %13.1'ini oluşturmaktadır. Alaşehir'de bu oran %22'ye çıkmaktadır. Ayasuluğ'da ise Rumlar (gebrân) %7.5 oranındadırlar. İzmir'de ise Rum nüfus (gebrân) %16.7 oranında idi (110 nefer). İzmir Rumlarının menşeleri hakkında, Osmanlı belgeleri pek fazla bilgi vermemektedir. Ancak bu durumuyla İzmir, onyedinci yüzyılda olduğu kadar kozmopolit değildir. Bu tarihlerde Türk müslüman nüfus çoğunluktadır. 1614 yılından sonra İzmir'in nüfusu etnik ve dinî açıdan oldukça karışacaktır. Bu tarihlerde Selanik'te çıkan tekstil krizi pek çok yahudinin İzmir'e göçmesine sebep olacaktır. Ayrıca batılı tâcirler bu tarihlerde yavaş yavaş İzmir'e yerleşmeye başlayacaklardır. 1659-60 yılında düzenlenmiş bir cizye defterinden Ege şehirlerindeki bu etnik düzensizlik açıkça gözlenmektedir.⁽²⁹⁾ Ermeniler Manisa ve İzmir'e yerleşmişlerdir. Küçük bir Rum camaati yine Manisa'ya göç etmiştir. Bu tarihlerde İzmir'in Yahudi nüfusu hatırı sayılır bir seviyeye ulaşmıştır. İzmir'in ticarî bir şehir olarak büyümesi Ermeni ve Yahudileri kendine çekmesinin bir sebebi olarak görülmektedir.

II- İzmir Vakıfları

I. Süleyman (1520-1566) döneminde hazırlanmış Aydın livâsına ait bir Evkâf defteri, İzmir kazasındaki vakıfları göstermektedir. Bu deftere göre İzmir kazasında elliden fazla evkâf vardı ve bunların çoğu cami, mescid, medrese, zaviye, kervansaray, musluk, çeşme gibi dinî ve ictimâî müesseselere aitti. Bu kayıtlardan en eski vakfın Gazi Umur Bey ve Cüneyd Bey dönemlerine kadar uzandığı anlaşılmaktadır. Bu vakıflar şunlardır: A- Cami Vakıfları: İzmir diz-

darı Hasan Ağa camii vakfı, Faik Paşa camii (medrese ve muallimhanesiyle birlikte) vakfı, Camlı köyünde Hacı Ali camii vakfı, Fevkanî kalede İzmir kadısının yaptırttığı cami evkâfı, Limonkala dizdarı Kurd İlyas Bey'in Oğlanas köyünde yaptırdığı camiin evkâfı, Urla'da İbrahim Bey camii evkâfı, İlyas isimli bir şahıs tarafından Çeşme'de yaptırılmış olan Ilıca camii vakıfları ki dergâh-ı mualla çavuşlarından Ali Çavuş camii'ne vakıflar yapmıştır. Kozağacı köyünde Şeyh Abdülkerim (Müftişeyh) camii vakfı, Mustafa camii vakfı.⁽³⁰⁾ Katip Çelebi⁽³¹⁾ 17. yüzyıl ortalarında İzmir merkezde on adet camiin bulunduğunu söylemektedir; ama üç camiin ismini vermektedir: Ulu cami (Niflizâde camii), Yakup Bey camii ve Hacı Hüseyin Camii. Bunların yanında bir kaç "hurde camii"lerden söz etmekte ancak vakıflarından bahsetmemektedir. **B-** Mescid Vakıfları: Hanbey mescidi vakfı (zaviyeyle birlikte), Hacı Hamza ve led-i Ohri mescidi vakfı, Limonkala dizdarı Hamza Bey'in mescidi vakfı, Defterdâr Hacı Kıvameddin bin Kasım Bey'in Ortacaköy'deki mescidi vakfı (medrese ve muallimhânesiyle birlikte). **C-** Zaviye Vakıfları: Seyyid Mükerrremüddin bin Seyyid Mükrimun'un İzmir'deki zaviyesi için Gazi Umur bey'in vakfı, Halkapınar zaviyesi için Bayezid Bey vakfı, Hanbey zaviyesi vakfı (mescidiyle), Hasandamı'ndaki ali veled-i Mehmed zaviyesi vakfı, Şeyhler'de Hamza veled-i Şeyh Gazi Paşa zaviyesi vakfı, Ahi Osman zaviyesi vakfı, Cüneyd Bey'in babası İbrahi Bey'in bina eylediği Ahi Çubuğa (?) zaviyesi evkâfı, Urla'da veled-i Seydi zaviyesi vakfı, Derviş Sinan zaviyesi vakfı, Çeşme'de Samut Baba zaviyesi vakfı, Karaburun'da bir zaviyenin vakfı, Çeşme'de Samut Baba zaviyesi vakfı, Karaburun'da bir zaviyenin vakfı, Kelermen köyünde Saib Fakih zaviyesi vakfı, Gökyaka'daki zaviye için Mustafa veled-i Hızır vakfı, Yukarıkala'deki Hacı Şahir zaviyesi vakfı, Pınarbaşı'daki Şuca Dede zaviyesi vakfı ve Hisaryaka'daki Hoca Yusuf Baba el-Edhemî zaviyesi vakfı. **D-** Medrese Vakıfları: Faik Paşa medresesi vakfı, Urla'da Hacı Mamadı bin İlyas medresesi vakfı ve Hacı Kıvameddin bin Kasım Bey medresesi vakfı. **E-** Evlâdlık ve diğer vakıflar. İslam Fakih evlâdı (Hz. Muhammed'in ruhu için), Hacı ilyas veled-i Uçeri (Kur'an okunması için), Urla'da Hacı Mamad (Kur'an okunması için), Gökyaka'da Derviş Yahşı (ayende ve revende için), Hızır bin Mustafa (evladı için), Aişe Hatun binti Mevlana Ömer (Hz. Muhammed'in ruhu için), Bayraklı'da Abdi Fakih (evlâdı için), Yusuf bin Ali Fakih (evladı için), Burunova'da (Bornova) Hoca Ali bin Mehmed (evlâdı için), Mande köyünde Yusuf bin Mehmed (evlâdı için), Hamza bin Mustafa el-İzmirî (kelam için), Hacı Abdi bin Hamza el-İzmirî (Resûl için), Emrez'de Aydın kethüda bin Turabey (evlâdı için), Oğlananas'da Şadıman Reis bin Ali (evlâdı için), Karakuyu'da Kasım Bey vakfı, Yolkulu Derviş vakfı (kala önündeki camiin musluğu için), Çah Cağatay (?) vakfı, Cüneyd Bey bin Aydın'ın İzmir'deki imareti vakfı, Bereketçik Şeyh Evren (çeşme için), Deryanda pazarı kervansarayı vakfı, Sultan Hatun vakfı (Tatarderesi derbendini temizlemek için), Hersekzâde Ahmed Paşa vakfı, Hasan Paşa evkâfı (Akşehir'deki imareti için). Bunlardan başka Urlabazarı Valide sultan tarafından Manisa'daki Sultaniye imaretine vakfedilmişti. Va-

kıfların sayısı şüphesiz yeni müesseler kuruldukça artmıştır.

III- İzmir'de Timâr Sisteminin Tatbiki

Ekim 1573 (981 Receb) tarihli Sığla İcmâli'ne^(31a) göre İzmir kazasının vergileri Osmanlı idarecilerine dirlik olarak tevcih edilmişti. Bu tarihte yapılan bir dağıtıma göre sancaktan II. Selim'e 2.436.313 akça, Şehzade Sultan Murad'a 350.156 akça, Sultan Murad'ın lalası Cafer Bey'e 13.631 akça, Sultanönü sancakbeyi (mirlivâ) Rüstem Bey'e 141.070 akça ve Sığla sancakbeyi Ahmed Bey'e 230.000 akça has olarak ayrılmıştı. Tevkiî Ahmed veled-i Mehmed Bey'e 27.800 akça, müteferrika İsfendiyar Bey'e 46.233 akça, Çavuş Carullah'a 16.751 akça, mîrahûr Hasan'a 9.926 akça, Çavuş Ahmed'e 26.323 akça, diğer çavuş Ahmed'e 10.199 akça, Dergâh-ı âli defter kâtiplerinden Katip Ahmed'e 25.470 akça, maliye katibi İbrahim'e 11.000 akça, Sığla alaybeyi (mîralây) Kalender'e 14.000 akça, Benâm (Namlı) Emrullah'a 23.869 akça ve Benâm Haydar'a da 10.100 akça zeâmet olarak verilmişti. Sultanın hassını oluşturan vergiler şunlardı: İzmir pazarının bacı, meyhane resmi, şehirlilerin ağnâm resmi, cürm-i cinayet, bad-ı heva, yava, kaçğun, arusâne, Karacataş korusunun resmi, İzmir, Urla ve Seferihisar iskelelerinin gümrük mukataası ve Kızılağaç pazarının ihtisabı. Aynı tarihte İzmir nahiyesinde 36 adet timar, Ayasuluğ'da 18 adet timar, Akçaşehir'de 16 adet timar ve Çeşme'de de 3 adet timar vardı. Balat ve Çine kazalarının sancağa eklenmesiyle, padişaha 330.035 akça, Sığla sancakbeyi Mustafa Bey'e 40.000 akça ve de Menteşe sancakbeyi Semender Bey'e 41.000 akça daha eklendi. Ayrıca 19 zeâmet, Balat'da 84 adet timar ve Çine'de de 72 adet timar Sığla sancağına katıldı. Bunlara ek olarak, Sığla sancağında mustahfız timarları da mevcuttu. İzmir Balakala'da 18 mustahfız timarı, Limonkala'da 36 adet, Eşme kalasında 51 adet, Ayasuluğ kalesinde 45 adet, Peçin kalesinde 2 adet ve Sığla kalesinde 24 adet mustahfız timarı vardı. Şüphesiz İzmir ve çevresi ziraî ürünler açısından oldukça zengin idi. Buğday, arpa, burçak, nohut, susam, bakla, böğrölce, milas, pamuk (penbe), bostan, soğan (piyaz), zeytin, sebzevât, narenc, bağ, köfter, meviz, terş, engür, zerdalu, badem, ceviz, böke (?), kasıl, urak yetiştirilen ürünler arasındadır. Timârlar çevre köylerde⁽³²⁾ yetiştirilen bu ürünlere dayan-
dırıldı.

DİPNOTLAR :

- (1) Ankara Tapu ve Kadastro Arşivi (=TKA) no. 167.
- (2) **TKA, no. 156.**
- (3) **TKA, no. 129.** Tire mahalleleri: Câmî-i Atik, Debbâğlar, Hasan Çelebi mescidi (Çanakcı), Çanakcızâde, Tarakçı mescidi, Takyacızâde, Kalmos, Turunç, Kayyımzâde mescidi (Hacı Mehmed), Mısırlı, Mevlânâ Hacı Müslıhuddin mescidi, Hatıb, Yahşı Bey, Ağaçcıyân, Alacamescid, Doğan-cılar, Paşa, Kurhasanoğlu, Murtaza, Sofular, Yunus Emre, Hoca Bahşayış, Miskince, Taşbazarı, Ali İman, Seydi, Arpacı mescidi, Urgancılar, Tanrıvermiş, Makabir, Küçük Hafız, Kadioğlu, Hisariçi, Darbhâne, Alihan, İmamzâde, Yayla Fakih, Yavılar, Hacı Abdi, Şeyh Abdülvehhab, Ahmed Beşe zaviyesi, Martağacı, Börekçibağı, Şeyhköyü, Ahi Sinan. Tire 16. yüzyılın ilk çeyreğinde nüfusça Bursa, Ankara, Tokat, Kayseri ve Amasya'dan sonra geliyordu (bkz. S. Faroqi, "Taxation and Urban Activities in Sixteenth Century Anatolia", *International Journal of Turkish Studies*, I/1 (1979-80), s. 39.
- (4) **TKA, no. 144.** Nazilli mahalleleri: Cami, Debbâğ, Mustafa, Debbâğ Ali, Mevlânâ Üveys, Hacı Nasuh, Yakuboğlu, Iğnılı, Hıdır Fakih, Bayramoğlu, Hacı Kara, Derviş Çelebi, Cafer Çelebi mescidi, Hacı Canbaşa, Yiregiren.
- (5) **TKA, no. 129.** Birgi mahalleleri: Dernekbazarı, Kadı (Kurd), Hisariçi (Cami), Sarubey, Kadı (Hıdırlık), Ahi Germiyan, Taşbazar, Sasalu, Demirboğa, Kızılmescid, Sünbüle (Valıkçı), Samut, Çelebi Kadı, Hacı Seydi Ahmed, Abdülkerim Çelebi mescidi, Hacı Ali Mescidi, Fatma Bula, Hacı Kerim mescidi, Kutlubeyli, Vakkaslar cemaati, Danişmendi cemâati, Eğricedere cemâati.
- (6) **TKA, no. 167.** Aya-suluğ mahalleleri: Şeyhler (Alaçeşme), Penbegân, Barak, Kabamescid, Bengî Süle, Kara Fakih, Kayacık, Kemer, Kadı, Kale mustahfızı.
- (7) **TKA, no. 571.** Uurlabazarı Manisa'daki Sultaniye imaretine vakıf idi. Mahalleleri: Cami, Yenice, Hatıb, Sıra, Rüstem, Naibli, Hasan Fakih cemâati, Tılsanlı cemâati, Elvanfakihli cemâati.
- (8) **TKA, no. 571.** Alaşehir Yıldırım Bayâzıd vakfı idi. Mahalleleri: Cami, Zadeğân, Palanduz, Bazar (Çarşı), Yazıcı Ali, Postulu, Şeyh, Depecik mescidi, Sıcaksu, Kara Asri (?) mescidi. Keferelerin mahalleri: Tekfur kapısı, Kirmasti, Güzel Papas, Tiritceli, Yar Hisar, Hızırilyas.
- (9) **TKA, no. 156.** Balat mahalleleri: İbrahim Bey camii, Hacı İshak, Göçü, Kayalı (Kıyyeli), Subaşı, Mergayi, Ahmed Gazi zaviyesi, Lala, Hüsameddin, Kazancıyân, Şeyhler, Hacı Mahmud Mescidi, Meryem, Kızıl Ali

mesçidi, Karyeli mesçidi, Helvayî.

- (10) **TKA, no. 167.** Seferihisar mahalleleri: Fenarizâde mesçidi, Kebece (Behrebazarı), Câmî, Topraklı, Hıdırlık, Evrenli, Yassıkışla, Kızılca-de-pecik, Dere, Ece-bölüğü.
- (11) **TKA, no. 110.** Muğla mahalleleri: Câmî-i Kebir, Hacı Rüstem mesçidi, Hacı Bayazid, Gazi mesçidi, Dinekli mesçid, Hacı Timurhan, Yenicami (Emir Küçük), Balı Hoca, Sofu Hüseyin mesçidi, Bazergânlar mesçidi (Keremüddin), Hacı Mustafa mesçidi, Kızılca-dere mesçidi.
- (12) **TKA, no. 144.** Arpaz mahalleleri: Câmî, Hoca mesçidi, Dolabca mesçidi, Yenice, Akmesçid, Uçbeyli, Kızılca.
- (13) **TKA, no. 110.** Milas mahalleleri: Ahmed Gazi camiî, Hoca Bedreddin, Hacı Ka'bil, Salahüddin, Hacı Kasım mesçidi, Beşkuyu mesçidi, İnegazi mesçidi, Çalçıl, Pınarcık mesçidi, Hoca Firuz Paşa (Kızılca-burgaz), Hisarardı mesçidi, Gümüşlük mesçidi, Sipah Kadı mesçidi (Hacı Satı mesçidi).
- (14) **TKA, no. 167.** Bu dönemde Çeşme 305 neferlik bir köy idi. Padişah has-sı idi. Kaleyi 68 merdân bekliyordu. Bunların hepsi Türk idi.
- (15) **TKA, no. 129.** Güzelhisar mah.: Kilise mesçidi, Hisarkayası, Cami, Cummal, Küprülü, Yenice.
- (16) **TKA, no. 571.** Badamiye mahalleleri: Ekinhisarı, Şeyhli, Tekye, Küp, Ustad Piri, Mehmed Paşa-mesçidi, Derebaşı, Bölücek Köyü. Cemaatler: Kömürcülü, Canbazlı, Kemerderesi, Dağlı. Burası Hafsa Sultan zaviye-sinin vakfı idi.
- (17) **TKA, no. 110.** s. 111.
- (18) **TKA, no. 129.** Köşk mahalleleri, Bahçe, Kırmesçid, Cami, Medrese, Pavlı, müteferrik eşhâs.
- (19) **TKA, no. 110.** s. 178.
- (20) **TKA, no. 129.** Sultanhisarı, 135 nefer yerlisinden başka, 46 nefer de pe-rakende reâyâyı barındırıyordu.
- (21) **TKA, no. 110.** s. 51. Peçin mahalleleri: Cami, Ahmed Bey mesçidi, Tan-rı vermiş mesçidi, Çağatay Hamza, Kazancalı mesçidi (Hayreddin Çele-bi), Kepez mesçidi.
- (22) **TKA, no. 144.** Sipahi ve sipahizâdelerin bulunduğu bir yerdî ve sadece Yenice isimli bir mahallesi vardı.
- (23) **TKA, no. 156.** Çine mahalleleri: Hacı Bahşı, Cami, Çeşme, Dibek.
- (24) **TKA, no. 144.** Sart azadlı müslüman kölelerin (mu'tak) bulunduğu bir yerdî.
- (25) **TKA, no. 110.** s. 178.

- (26) S. Faroqi "16. Yüzyılda Batı ve Güney Sancaklarında Belirli Aralıklarla Kurulan Pazarlar (İçel, Hamid, Karahisar-ı Sahib, Kütahya, Aydın ve Menteşe)", Türkçeye çeviren: Melek Eğilmez, **ODTÜ Dergisi Özel Sayı** 58-59.
- (27) S. Faroqi, **Towns and Townsman of Ottoman Anatolia**, Cambridge 1984, s. 29.
- (28) Aydın kanunnâmesindeki İzmirle ilgili hükümler daha çok kapan, bağ, iskele ve gümrüklerle ilgilidir. Ö.L.Barkan **XV ve XVI'ncı Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zıraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları, Kanunlar**, İstanbul 1943, s. 16; S. Faruqi, **Pazarlar**, s. 59.
- (29) S.Faraqi, **Towns**, s. 275-276.
- (30) Konya müzesi eski müdürlerinden Yusuf Akyurt 1940 yılında İzmir civarında yaptığı tetkikleri sonucu hazırladığı kitapta (**Resimli Türk Abideleri, X. Cilt, İzmir Şehri, Selçukîler ve Osmanlılar Devri Mebâni ve Kitabeleri, İzmir 1943**, Türk Tarih Kurumu ve Yazma Eserler Kataloğu Y 604) İzmir camilerini ve yapıış tarihlerini belirtmektedir: Yalı camii (1754), Çorakkapı camii (1572-1591), Hisar camii (1597-98), Şadırvan camii (1636), Hacı Hüseyin camii (1652), Kestane pazarı camii (1668), Kemeraltı camii (1671), Salepçizade camii (1904), Bornova Ulu camii (tamiri 1740).
- (31) **Cihânnümâ**, İstanbul 1145, s. 669-670.
- (31a) **TKA, no. 302.**
- (32) **İzmir kazasının köyleri:** Mende, Burunova, Bayraklı, Hamidli, Hacılar, Koğulca, Uruzoğlu (Kadı çadırı), Kayaş, Karacadağ (Değirmendere-si), Kesri, Havhağaç, Çamlı, Gökyaka, Sıralar, Rubkörden, Kazancık, Ilıca, Dere, Hızırılar, Deryanda, Emirdoğan, Boynuzseki, Ballıhun, Çağış, Gümüldürü, Musavlı, Orta, Sek, Dağlı, Kördan, Demircili, Denizliburnu, Malkoç, Emrezli, Tahtalı-yı kebir, Gemerekli, Tahtalı-yı sağır, Ovacık-ı kebir, Ovacık-ı sağır, Palamud, Karkın, Ayaskun, Seki, Bolad, Gökbek, Kızıldağ, Saib Fakih, Eşen, Darıçayı, Oğlanas. **Çeşme kazası köyleri:** Çeşme, Kösederesi, Eymirdoğan, Boynak, Selmanönü, Küçükbahçe (Kablakağaç), Bozburun, Boz, Saibyüzü (Çaryek), Zeytinönü, Bozyaka, Reisli, Ovacık, Kızılkilise (Germiyancık), Seferihisar, Evrenli, Yassıkışla, Kızılcapepecik, Dere, Ecebölüğü, Gözsüzler, Kavak, Ilıca, Ebesliburnu, İsalara, Tahin (Heşeke), Turgutlar, Otururca, İshaklar, Depecik, Ulaş, Yenice (Kazancılar), Buruncuk, Cıtlak, Eğridere, Kayabaşı, Kuyucak, Manastır, Balıkağı, Zeytinlikışlası (Ericak), Kavlakışla (Şahinler-kışlası), Yukarıtemse, Ortatemse, Aşağıtemse, Ürkmez, Köseler, Dere, Depecik, Alacaat, Alışar, Karacahisar, Günabilisa, İldırı, Birgicik. **Ayasuluğ kazası köyleri:** Hisaryakası, Kireçcelü (Hamid), İne, Köylüce, Bergos, Dere, Ak, Havuclu, Değirmenderesi, Uysal, Çakıralı, Kulfal,

Devlethan, Surtek, Yenice, Yuvacalu, Danişmendi (Elki), Sunkurlu, Bunlu, Hacıköy, Uşakpınarı, Darıderesi, Hacı, Kızılca, Hızırlar, Hisarcık, Eşrefler, Hüsameddinli, Kayırhan, Kayala, Ece, Anduz, Kızılhisar, Hızırbeyli, Yaylayakası (Kabacapırnar), Dirmelli, Çenekli, Sakızağacı, Çapak, Kızılca, Kızılca (Sögüdüzü), Gökyaka (Gölyaka), Kılıçkorusu, Kızılhisarkorusu, Zeytin, Feterek, Kafalı, Bozköy, Fahriler, Zekerıyyalı, Ağzıkara, Kızılkilise, Çavdar, Akkoyunlu, Kazancalı, Örtülüce, Yedibergos, Kilise, Tarha, Karamanlı, Kabakavak, Çölmekçi, Halildepeciği, Arvalya, Cebiye, Argulu, Gönenli, Kızılca (Hacıköy), Ömerbeyli, Baklacı-Kızılcededik, Germiyanlı, Gelin (Karakuyu), Köşeler, Perçemli, Hatunlu, Söğüt, Sasalu, Üzümlü, İsalu, Mahmudlu, Çaşnıgırlı, Depecik, Dünderli, Sağırılı, Ozğur, Ödesiye (Beylikderesi), Asılödesiye, Mürselli, Sinanlı, Emirgazili (Değirmenderesi), Milh, Yayılcı, Kadıkaynağı, Turnacı. **Akçaşehir kazası köyleri:** Akçaşehir, Savcı, Süne, Adil, Çakırlı, Turaboz, Böğrütlen, Sergünüz, Kemer, Botur, Çeplice, Kızılkilise, Kıyas, Samson, Boynak, Bergostonuzu, Atbergos, Yuvacalu, Kömnus, Tomadepe. Bunlara ilaveten şu adalar da İzmir'e bağlı idi: Hatun, Kösten, Yassıca, Akça, Pımarlı ve İncirli. Adalarda yaz ve kış davar otlatılıyordu. Bu bölgede şu cemaatler bulunuyordu: Manavgadiyân (İzmir'de), Yoluhan (Çeşme'de), Köseli, Çubuğa (?) ve Yörükan-ı Kömnus (Ayasuluğ'da). Çubuğa cemaati şu aşiretlerden ibaretti: Kızılışık, Ali (İsmail Kethüda), Resul veled-i Gökçekadılı, Kazandı, Urbân-ı Halebiyân. Bunların bazıları Urla ve Seferihisar'daki tuzlalarda (Büyük tuzla, orta tuzla ve metrız tuzla) çalışıyorlardı ve avarızdan muaftılar.

SAMUT BABA TEKKESİ

Nahide Şimşir

Samut Baba Tekkesi'nin kalıntıları Çeşme'de, 16 Eylül Mahallesi'nde bulunmaktadır. Tekke Plajı'nın hemen yanındadır.

Yörede yaptığımız araştırma sırasında bize anlatılanlara göre, Samut Baba Tekkesi bundan yıllarca önce bir binaya ve çevresinde geniş bir hazireye sahip bulunuyormuş. Bugün içinde Samut Baba'ya ait olduğu söylenen ve yeni harflerle yazılmış baştaşı olan bir kabir bulunmaktadır. Kabir, dikdörtgene benzer bir hazirenin içinde olup, hazirenin ebatları, 6,60 cm. ve 5,65 cm.'dir. Sonradan yapılmış olan bu hazirenin girişinde yerlerinden çıkarılmış, Tekke haziresine ait olduğunu tahmin ettiğimiz, birkaç kırık baş ve ayaktaşı bulunmaktadır. Bunlardan ancak iki tanesi sağlam kalabilmiştir. İlki, Osmanoğlu Türbedar Derviş Mustafa'ya ati olup, H.1212 (M. 1797), diğeri Zeyneb adında bir kadına aittir. Ve H.1260 (M. 1844) yılına tarihlenmektedir.

Prof. Dr. Tuncer BAYKARA'nın, **Türk devrinde Urla Kazası 1080-1980**, adlı Ege Üniversitesi Araştırma Fon Saymanlığınca desteklenen projesinin, 26. sahifesinde XVI. y.y.'da Urla ile ilgili vakıf kayıtları verilirken, Samut Baba Tekkesi'ne ait kayıtlardan da söz edilmektedir. Bu kayıtlar bize Samut Baba'nın biri Çeşme'de diğeri de Karaburun hududlarında iki zaviyenin bulunduğunu göstermektedir.

Piri Reis'in, **Kitab-ı Bahriye**, adlı eserinde, "...Anadolu kenarında Eğri Liman dirler bir liman vardır. Mezkûr limanın ağzı kara ile yılduzadur. Ve o limanın ağzından çıkdukdan sonra, kible tarafı içeri büyük körfezdir. Çarpan Körfezi dirler. Anun nihayetinde bir âsitâne vardır. Samut Baba Tekyesi dirler, mamûrdur..."Bu eserden Samut Baba Tekkesi'nin Gülbahçe Körfezi'nin güney kesiminde Yılan Adası'nın karşısında bulunduğunu öğreniyoruz. Vakıf kayıtlarında, Karaburun'da olduğu belirtilen zaviye bu olmalıdır.

Prof. Dr. Ömer Lütfi BARKAN'ın, **Kolonizatör Türk Dervişleri**, adlı eserinde belirtildiği üzere, tekke ve zaviyelerin dinî fonksiyonları bir tarafa bırakılacak olursa, Anadolu'nun fethi sırasında tekke ve zaviyelerin kendilerine yer ve yurt edinmek için kurulduğu, daha sonraki dönemlerde ise bizzat devlet tarafından özellikle seyahat ve ticâret işleri için tehlikeli sayılan yerlerde, boğazlarda kurulmalarının teşvik edildiğini, bu haliyle bir jandarma karakolu gibi vazife gördüğü anlatılmaktadır.

Bunlar bulundukları yerlerde gözcülük vazifesini yaptıkları gibi, gelip geçene de tıpkı bir imarethane gibi yemek verip, geceleme imkânı sağlamakta idiler. Bulundukları yerlerde ziraat ve hayvancılıkla uğraşıp o yerleri şenletenler de bulunmaktadır. Bu zaviyelerin bir kısmı vazifelerinden dolayı vergiden muaf olabildikleri gibi, vergi verenler de bulunmaktaydı.

Çeşme'deki Samut baba Tekkesi'nin konumunu gözönünde bulunduracak olursak, tekkenin gözcülük ve güvenlik amacıyla burada kurulmuş olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle de korsan ve düşman saldırılarına karşı daha güveneli olduğu için, kara içlerine kaymış bir yerleşimin söz konusu olduğu Çeşme

yöresinde, Samu Baba Tekkesi denize karşı korunaklı, ancak ardında saklandığı tepenin üzerinden Çeşme Limanı'nın tamamını olduğu gibi, açıkları da kontrol edebilen bir mevkiide bulunması oldukça dikkat çekicidir. XVII. y.y.'da İzmir'in bir ticâret merkezi olarak ortaya çıkışından önce, Çeşme'nin ticârî açıdan önemli bir yer işgal ettiği dönemlerde, Samut Baba Tekkesi önemli bir vazife üstlenmiş olmalıdır.

102 nolu Anadolu Ahkâm Defteri'nin 11'inci sahifesinde bulunan 49 numaralı 1792 yılının Şubat ayının sonlarına ait olan hükümde, Derviş Mustafa'nın şeyhi⁽¹⁾ ve mütevellisi olduğu Çeşme mahiyesinde bulunan Samut Dede Tekkesi Vakfı'nın koyun ve keçilerinin İzmir Kazasına bağlı Karaburun köyünde bulunan yaylak ve kışlaklarda her yıl otlatıldığı ve karşılığında vergilerini verdiği ve zabitin fazla vergi talep etmesi konulu belgeden, 1792 yılında tekkenin düzenli bir şekilde çalıştığını öğreniyoruz.⁽²⁾ (Bakınız Ek 1)

Cevdet Evkaf Tasnifinde 20173 numarada bulunan 20 Nisan 1847 tarihli bir belgeden; Urla, Karaburun ve Ovacık hududlarında bulunan Samud Baba zaviyesine ait olan arazi, bağ ve bahçenin gelirlerinin İstanbul'da Himmed Efendi tekkesinin yemek giderleri için ayrıldığını öğreniyoruz. (Bakınız Ek 2)

Çeşme yöresinde yaptığımız araştırmada Samut Baba Tekkesi ile ilgili bir takım rivayetler derledik. Bunlar sırasıyla şöyledir; "Samut Baba denilen zat halk arasında ermiş olarak bilinmektedir. İstiklâl Savaşı yıllarında Çeşme düşmanın işgaline maruz kalacağı sırada, düşmanın bulunduğu tüm sahilin yeşil sarıklı savaşçılarla kaplı olduğu, hamile bir kadın ve aynı zamanda düşman tarafından da görülüyor. Düşman bu sahneyi görünce dağılıyor. Türk ordusu da yetişiyor."⁽³⁾

İkinci rivayet çok daha eski, "Samut baba bir gün duvar örüyor, herhalde bahçesinin veya evinin duvarı, kuru bir duvar, bunu ününü duymuş başka bir ermiş denizden bir arslanın sırtına binmiş, elinde yilandan bir kamçı, Samut Baba'nın tekkesine doğru geliyor, Samut Baba'ya 'bak ben arslanı yürütüyorum' diyor. Samut Baba duvara biniyor ve 'yürü ya duvar' diyor ve duvar yürüyor. O cansız bir nesneyi yürüttüğü için, daha önce gelen, Samut Baba'nın üstün bir zat olduğunu anlıyor, Saygısını, sevgisin yoğunlaştırıyor."⁽⁴⁾

Üçüncü rivayete göre Samut Baba şöyle demiş, "iki dağın arasında Çeşme'nin limanı, yedi kral baş kaldırsa yokdur Çeşme'nin imanı."⁽⁵⁾

Netice olarak diyebiliriz ki, Samut Baba Tekkesi belgelerde varlığını XVI. y.y.'nın başlarından itibaren tesbit edebildiğimiz, Anadolu'nun en uç kısmında gözcülük ve güvenlik vazifesini ifa için kurulmuş ve uzun yıllar bu fonksiyonunu devam ettirmiştir.

(1) 1792 yılında Samut Dede Tekkesi'nin şeyhi ve mütevellisi olan, Derviş Mustafa'nın mezar taşı bugün halen Samut Baba Tekkesi'nin haziresi içerisinde bulunmaktadır.

(2) N.Erman, "1791-93 Döneminde Anadolu Ahkâm Defterlerine Göre İzmir", Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, Basılmamış Y. tezi, İzmir, 1992, 70-71.

(3) A. Kanyılmaz, Çeşme.

(4) A. Kanyılmaz, Çeşme.

(5) İ.Kısa, 1335, Çeşme.

İzmir mollasına hüküm,

Sulehadan Derviş Mustafa zide salahu gelüb bundan hâla Berât-ı şerifimle şeyhî ve vakfının mütevellisi olduğu Çeşme nâhiyesinde vâki' mazınna-i kirâmdan Samut Dede kaddese sırrahu'l-aziz/Tekyesi vakfının koyun ve keçileri İzmir kazâsına muzâf Karaburun nâhiyesine tâbi' nefsi Karaburun karyesi toprağında vâki' ismi Defter-i Hakanide mukayyed kadimî yaylak ve kışlağa beher sene zamanında varub yaylayub ve kışlayub otundan ve suyundan intifa' ve tahammülüne göre icâb eden yaylak ve kışlak resimlerin karye-i merkûme zâbitine odada/kusuru olmayub ziyâde talebiyle taaddi ve rencide olunmak iktizâ etmez iken zâbit-i mezkûr kanaat etmeyub hilâf-ı kanûn ziyâde talebi ve sair günâ bida' ve mezâlim ile/müdâhale ve taaddiden hali olmadığının inha ve mugayir-i kanûn vâki' olan taaddisi men' ve def olunmak bâbında Emr-i Şerifim sudûrunu istid'a ve Divân-ı Hümâyûn kaleminden kanûnu/sûal olundakda mûmâ-ileyhin bâ-berât Şeyhi ve Vakfının Mütevellisi olduğu mezkûr Samut Dede Tekyesi vakfının koyun ve keçileri Karaburun karyesi toprağında vâki' ismi/defterde mukayyed kadimî yaylak ve kışlağa beher sene zamanında varub yaylayub ve kışlayub otundan ve suyundan intifa' ve tahammülüne göre icâb eden yaylak ve kışlak/resimlerin karye-i mezbûr zâbitine eda eyledikten sonra zâbit-i merkûm kanaat etmeyub hilâf-ı kanûn ziyâde talebi ve sair günâ bida' ave mezâlim ile müdahale ve taaddi eylediği/vâki' ise men' ve def için kanûn üzre Emr-i Şerif yazılagelmiştirdeyu tahrir olmunmağla kanûn üzre amel olunmak bâbında.

fi evâhir-i C (Cemâzie'l-ahir) sene 206

(1792 yılı Şubat sonları)

Cevdet Efka No: 20173

Fî 23 RA (Rebiü'l-evvel) sene 62
(20 Mart 1846)

İzmir Muhasılına

Arz-ı hali üzerine derkenar olundu,

Fî 3 Ca (Cemazie'l-evvel) sene 63
(20 Nisan 1847)

Fî 22 Ra (Rebiü'l-evvel) sene 62 yazıldı.
(19 Mart 1846)

Urla ve Karaburun ve Ovacık hududlarında vaki' Samud Baba zaviyesinin arazi ve bağ ve bahçe ve escâr aşarı/ İstanbul'da Himmed Efendi merhum tekyesinin fukarası taamiyesine mahsus olduğundan aşar-ı merkûme tekye-i mezbûre şeyhî bulunanlar tarafından/ ahz ve kabz olunmak babında mukaddeme i'ta olunan Emr-i Âli usûl-ı Tanzimata tatbikaen tecdîd olunmuş ve aşâr-ı merkûmenin altmışbir senesine/mahsûben Karaburun ve sairede olan hasılatı tamamen mahallinde tediye kılınmış ise de Urla Kazasında olan nısıf/hasılatının i'tasında tereddüd olunmakda bulunmuş olduğu beyanıyla müdâhele-i vâkıanın men'iyle kusur kalan hasılatının tarafına/i'tâsı zımında tahrirât tezbiri tekye-i mezbûre şeyhî Es-seyyid Şeyh Kerameddin Efendi tarafından ba-arz-ı hal istid'a olunmuş ve zaviye-i mezbûreden/aşârı hasılatının tekye-i mezbûre şeyhî bulunan taraflarına i'tâsı zımında müteallik buyrulan irâde-i âliyye mücebince mukaddema cânib-i/Nezâret-i Maliyeden tahrirât yazılmış ve bir güne cevab gelmemiş idüğü kayden tebeyyün etmiş olmağla istid'a olduğu vechle/altmışbir senesine mahsuben Urla Kazası hissesinin nısıf hasılatının sene-i merkûme nısıf hasılatının şeyh-i mümaileyhe i'tâsı badema dahi hasılat-ı vâkıasının vakt-i zamanında/ sal be sal gayr ez-mesârif-i tâşiriye aynen veyahud bedelen i'tâsı hususuna himmet buyurulmak bâbında.

Ziyâde muharrer tarih üzere yazılan tahrirâtın müsveddesi/kazaen yayı olduğundan kâtib efendi ceridesinden/aynen tahrir olunan müsfeddedir efendim.

Fî 3 Ca (Cemazie'l-evvel) sene 63
(20 Nisan 1847)

**ATATÜRK DÖNEMİ İZMİR BASINININ
GENEL DURUMU**

Turan Akkoyun

Köklü bir geçmişe sahip olan İzmir basını⁽¹⁾, 1918 sonrasında ve şehrin iş-gali sırasında bile varlığını korumuştur.⁽²⁾ İnceleyeceğimiz dönemde hiç bir İzmir gazetesi "memleket-şumul bir mahiyeti haiz" olmamakla⁽³⁾ beraber hepsi, "cumhuriyet, hars, teceddüd, Türklük, dil birliği, vahdet-i millîye vesaire- mesailde olduğu gibi", "garbî Anadolu'nun gazetesi sıfatıyla değil, bir Türk gazetesi selahiyetiyle"⁽⁴⁾, hareket etmişlerdir. 9 Eylül 1922'den itibaren İzmir'deki basın-yayın organları sayılarını gittikçe artırarak önemli bir kaynak olma özelliklerini kuvvetlendirmişlerdir.

İncelediğimiz dönemde, **Ahenk**, **Anadolu**, **Hizmet**, **Yeni Asır**, **Halkın Sesi** ve **Ticaret** İzmir basınının belli başlı temsilcileridir. Bunların yanında **Sadâ-yı Hak**, **Türk Sesi**, **Ahali**, **Türk İli**, **Yeni Gün**, **Serbes Cumhuriyet** ve **Ulusal Birlik** gibi fikrî cephesi ağır basan, ancak uzun süreli olmayan gazeteler vardır. Dergi olarak özellikle **Fikirler** ve ondan sonra da **Kültür**'den bahsedilmelidir.

22 Şubat 1895'de yayın dünyasına çıkan ve -istibdat, Meşrutiyet, savaş ve Cumhuriyet yıllarında- fazla bir soruşturmaya uğramayan **Ahenk**, muhafazakâr ve ılımlı -biraz da pasif ve çekingen- tutumuyla tanınmıştır. Talat Onay, Anadolu'da **Ahenk**'in izlediği politikayı "suya sabuna dokunmamak mesleği" olarak ifade etmiştir. Fakat aynı Anadolu 11 yıl önce **Ahenk** hakkında "İzmir matbuatında ciddi, temiz bir mevkii sahibi olan **Ahenk**..." şeklinde bir değerlenderme yapmıştı.⁽⁵⁾ Gazetenin sahibi Ali Nazmi, aynı zamanda imtiyaz sahibi ve mesul müdürüydü. Ölümünden sonra Cevriye İsmail, imtiyaz sahibi olmuştur. Mesul müdürlüğe getirilen ibni Hazım Ferid daha sonra başmuharrir olur. Cumhuriyetin ilânından sonra yerini Süleyman Şevket'e bırakmış, başmuharirliğe de Mehmed Şevki geçerek 1928'e kadar bu görevde kalmıştır. Ardından Orhan Rahmi bu göreve gelmişse de 1929'da başmakaleler önce azalmış, bir müddet sonra tamamen kaldırılmıştır. Gazetenin idarî

(1) İzmir basınının tarihi gelişimi için bk. Ziya Somar, **Bir Adamın ve Bir Şehrin Tarihi**, İzmir 1948, ss. 1-66; Oğuz Arı, **İzmir'de Kitle Haberleşmesi**, Ankara 1972; Zeki Arıkan, "Tanzimat ve Meşrutiyet Döneminde İzmir Basını", T.C.T.A., C. 1, ss. 103-111; Hasan Refik Ertuğ, vd. **Yeni Türkiye**, [ay. yaz. "Türk basını nasıl doğdu ve gelişti"], İstanbul 1959, ss. 174-175.

(2) Geniş bilgi için bk. Zeki Arıkan, **Mütareke ve İşgal Döneminde İzmir Basını (30 Ekim 1918 - 8 Eylül 1922)**, Ankara 1989, ss. 69-174.

(3) Türkmenoğlu Zeynel Besim, "Üçüncü Meclis" **Hizmet**, nr. 867, 1 T.S., 1927; "Bizim intişar sahamız Kasaba sahamız Kasab hattından aşağı, Bandırma hattından Balıkesir'e, Aydın hattından Eğridir ve Isparta'ya kadar hıttâ-ı arazidir."

(4) Ay. yer.

(5) Talat Onay, "Celal Bayar 2", **Anadolu**, nr. 7384, 17 K.E. 937; **Anadolu**, nr. 3508, 23 Şubat 1926.

ve teknik kadrosunun hemen hiç değişmediği dikkat çekmektedir.⁽⁶⁾ Latin alfabesinin kabulünden sonra zor duruma düşen **Ahenk** 2 Ocak 1930 tarihinde yayınıni bitirir.

İttihat ve Terakki'nin İzmir'deki yayın-organi **İttihat** Gazetesinin yerine 6 Kasım 1911'de Haydar Rüştü yönetiminde yayına başlayan **Anadolu**, İzmir basın tarihinin en önemli gazetelerinden biridir. İzmir'in işgalinden dört gün önce kapatılır.⁽⁷⁾ Sahibi Akhisar Kuvâyı Millîye Cephesine geçer, oradan İstanbul'a, ardından Ankara'ya sonra da İtalyanların yeni işgal ettikleri Antalya'ya giderek **Anadolu**'yu orada yayınlar. Bazı sayılar İzmir'e gönderilir. Zafinden sonra İzmir'e gelerek çalışmalarını burada devam ettirir. 11 Haziran 1924'ten itibaren gazete yeniden yayınlanmaya başlar.⁽⁸⁾ 1951'de Haydar Rüştü'nün ölümü üzerine gazetenin sahipliğini üstlenen oğlu Aydın Öktem, "Gazete Halk Partisi'ni tutuyordu. Fakat Halk Partisi'nin yayın organı değildi" demiştir.⁽⁹⁾ **Anadolu**, üst üste gelen felaketler ve yangınlar karşısında zor durumda kalmış olmasına rağmen 1954'e kadar yayınlanır.⁽¹⁰⁾ Bunu da kendisini sürekli yenilemesine borçludur. 1929'da "Gençlik ve Edebiyat Sahifesi", "Gençlik ve Sinema Sahifesi", "Karikatürlerimiz Köşesi", 1930'da "Kahkaha Mizah Gazetesi", "Türk Kadını ve Siyaset Köşesi", 1935'de "Gençlik Sahifesi", 1937'de ise "Mizah Sahifesi", "Gençlik Sahifesi", "Öğretmen Sahifesi" gibi adlarla yeni köşe ve sayfalarla yer vermiştir.

İncelediğimiz dönemin 1924-1938 yılları arasında **Yeni Asır** ve **Anadolu**'nun mevcut sayıları karşılaştırıldığında sanat, edebiyat, pedagoji ve felsefeye dair yazılarla, çeviri yazılar bakımından **Anadolu**'nun tartışılmaz üstünlüğü açıkça görülür.

Hizmet ise İzmir'in en eski gazetelerinden biridir. Gazetenin yeni devresi incelediğimiz dönemde 4 Ocak 1925'ten itibaren **Yanık Yurd** adı ile yayınlanmaya başlanmıştır. Zeynel Besim tarafından yönetilen gazetenin ismi 364-381 sayılar arasında **Hizmet Yanık Yurd** olmuş, 382. sayı ve 1 Nisan 1926 tarihinden itibaren "meslek ve hayat-ı tahririyeden hiç bir tebeddül" olmadan tekrar **Hizmet**'e dönüştürülmüştür.⁽¹¹⁾ Bu isim değişikliklerine rağmen **Hizmet**'in kuruluş tarihi 4 Ocak 1925 olarak kabul edilir.⁽¹²⁾ Gazete sadece

(6) Mehmet Dilbaz, **Ahenk Gazetesi Bibliyografyası (1914 - 1930)**, E.Ü.E.F., T.D.E. Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir 1983, s. 3-4.

(7) Arıkan, a.g.e., s. 6.

(8) **Ahali**, nr. 62, 11 Haziran 1340-1924; İzmir Milli Kütüphane'deki ilk sayısı nr. 3103, 11 Haziran 1340/1924.

(9) (2kr.) Seyhan Özer, **Anadolu Gazetesi Bibliyografyası (1929-1940)**, E.Ü.E.F., T.D.E. Bölümü Bitirme Tezi, İzmir 1987, (sayfa numarası verilmemiş); Haydar Rüştü Öktem, **Mütareke ve İşgal Anıları**, (Haz. Zeki Arıkan) Ankara 1991, ss. 18-22.

(10) Hülya Yenigül, **Anadolu Gazetesi Bibliyografyası (1940-1954)**, E.Ü.E.F., T.D.E. Bölümü Bitirme Tezi, İzmir 1987, (sayfa numarası verilmemiş); Haydar Rüştü Öktem, **Mütareke ve İşgal Anıları**, (Haz. Zeki Arıkan) Ankara 1991, ss. 18-22.

(11) "Yanık Yurd, İzmir'in en zengin ve münevvi mündercathı akşam gazetesi pek yakında...", **Türk İli**, nr. 21, 15 Kanun-ı Evvel. 1340/1924; "... bir yaşını ikmal günü" **Yanık Yurd**, nr. 307, 4 Kanun-ı Sani. 1926; **Yanık Yurd**, nr. 371, 19 Mart 1926; **Anadolu**, nr. 3538, 30 Mart 1926.

(12) **Hizmet**, nr 917, 4 Kanun-ı Sani. 1928; Zeynel Besim, "Hizmet Sekiz Yaşında", **Hizmet**, nr. 2123, 4 Kanun-ı Sani 1932.

Anadolu ile değil **Yeni Gün** ile de tartışmaya girer.⁽¹³⁾ Başta kadın hakları, musiki, alfabe ve Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın çok tartışıldığı bir basın-yayın organı olmuştur. Bu yüzden diğer gazetelerle girdiği pek çok tartışmada zaman zaman mesele hakarete kadar gitmiştir. 1931 başında yayınına bir müddet keser.⁽¹⁴⁾ Mart'ta tekrar yayınlanmaya başlarsa da ancak 1933'ün sonuna kadar devam edebilir.

1895'de Selanik'de **Asır** olarak kurulan, 10-23 Temmuz 1908'den itibaren **Yeni Asır** adını alan gazete, **Sadâ-yı Hak**'a göre 23 Ağustos 1924'de, **Anadolu**'ya göre ise 24 Ağustos 1924'de İzmir'e taşınır. Gazete kuruluşunun ellinci yılının muhasebesini 24 Ağustos 1945'de yapmıştır. Bu muhasebe İzmir'e taşındığı gün yapılmış olabilir.⁽¹⁵⁾

Hizmet'ten anlaşıldığı kadarıyla 1929'da **Yeni Asır-Hizmet** arasında bir çekişme vardır.⁽¹⁶⁾ Yine **Hizmet**, 1932'de **Yeni Asır**'ın sahiplerinden Ali Şevket ve Behzat Arif Bey kardeşlerin **Yeni Devir** isminde bir gazete çıkararak gazeteden ayrılacaklarını bildiren iki haber⁽¹⁷⁾ yayınlamışsa da bu şahıslar gazeteyi bırakmazlar. Hüseyin Hulki ve Aydın Öktem **Yeni Asır**'ın tavrının "hergün" değiştiğine dikkat çekmişlerdir.⁽¹⁸⁾ 1930 sonrasında imtiyaz sahibi ve Tahrir müdürü Ali Şevket, Başyazar ve Umuî Neşriyat Müdür İsmail Hakkı'dır. İzmir'de zamanın önemli gazetesi **Anadolu** ile kıyaslandığında edebî ve fikrî yazıların azlığı dikkat çekmektedir.⁽¹⁹⁾

Ahenk'in haberine göre, 24 Mayıs 1919'da, **Ahali**'nin tebrikine göre 26 Mayıs 1919'da yayınlanmaya başlayan **Sadâ-yı Hakk**'ın⁽²⁰⁾ imtiyaz sahibi ve başyazarı Mehmed Sırrı, Mesul Müdürü İsmail Hakkı'dır. Gazete 17 Mart 1925'e kadar yayınlanmıştır.⁽²¹⁾ Kapatılan gazetenin sahibi Mehmed sırrı 1930 Haziran'ının ortalarında **Halkın Sesi**'ni yayınlamaya başlar. İdari işlerden sorumluluğu kardeşi Reşat Sırrı ile birlikte üstlenmiştir.⁽²²⁾ Oğuz Arı, ga-

(13) "Yanık Yurd küfürbazlık yapıyor.", **Yeni Gün**, nr. 114, 30 Teşrin-i Sani 1341-1925.

(14) **Yeni Asır**, nr 7304, 25 Kânun-ı Sâni 1931.

(15) "... yarından itibaren..." **Sadâ-yı Hak**, nr. 1417, 22 Ağustos 1340/1924; "... bugünden itibaren..." **Anadolu**, nr. 3158, 24 Ağustos 1340/1924; "Yarım Asırlık Muhasebe", **Yeni Asır**, nr. 12471, 24 Ağustos 1945; Türkmen Parlak ise 26 Ağustos 1924 tarihini "**Yeni Asır**'ın ikinci doğum günü" olarak kabul eder. Türkmen Parlak, **Yeni Asır**'ın İzmir Yılları, C.I, İstanbul 1989, s. 203; Oğuz Arı, gazetenin İzmir'e taşınma tarihini 1923 olarak belirtir, (Arı, a.g.e., s. 36) ki baskı hatası değilse yanlıştır.

(16) Örnek için bk. **Hizmet**, nr. 1303, 18 Nisan 1929.

(17) **Hizmet**, nr. 2219, 29 Nisan 1932; **Hizmet**, nr. 2221, 2 Mayıs 1932.

(18) Hüseyin Hulki, "Biz komünist olamayız", **Hizmet**, nr. 2114, 24 Kânun-ı Evvel, 1931: Aydın Öktem, "**Yeni Asır** daima kaypak bir yayın politikası izlemiştir. **Yeni Asır**, daima Halk Partisi'nin muhalifiydi" demiştir. Zkr. özer, a.g.t., s. IV.

(19) Güler Özdemir, **Yeni Asır Gazetesi Bibliyografyası (1931-1950)**, E.Ü.E.F., T.D.E. Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir 1983, ss. 1-4.

(20) "Dün sabahtan itibaren...", **Ahenk**, nr. 7085, 25 Mayıs.

1335/1919: "**Sadâ-yı Hak** refikimiz bugün altıncı seneye basmıştır..." **Ahali**, nr. 44, 26 Mayıs 1340-1924: Zeki Arıkan, **Ahenk**'i kaynak göstererek 24 Mayıs'ı kabul eder. Bk. Arıkan, a.g.e., s. 10.

(21) "**Sadâ-yı Hak** refikimizin hükümetin emriyle dün gecenin itibaren sedd edildiği haberi alınmıştır."

(22) "İzmir'in değerli muharrirlerinden Mehmed Sırrı Bey'in riyaseti altında intişara başlayan **Halkın Sesi** refikimizi tebrik..." **Ticaret-Çiftçi**, nr. 2786, 17 Haziran 1930.

zetenin **Sadâ-yı Hakk**'ın isim değişikliği ile devamı olduğunu⁽²³⁾ iddia eder ki, yöneticiler açısından doğrudur ama sayı olarak devamlılık yoktur. **Halkın Sesi**, hemen her konuya temas ederek, **Cumhuriyet** ve **Ulus** gibi İzmir dışındaki gazetelerle bağlantı kurarak iktibaslar yapıp muhtevasını zenginleştirmiştir. Yayın hayatı boyunca günlük olayları esas almanın yanında seri yazıları ile okuyucuyu aydınlatmaya çalışan, yazar ve şairleri destekleyen bir gazete görünümündedir.⁽²⁴⁾

Batıda benzerleri olan **Ticaret**, Oğuz Arı'ya göre, S.S. Tükel tarafından çıkarılmıştır.⁽²⁵⁾ Anadolu'da "gazete dağarcığı" olarak ifade edilen Raşit Halil ile ilgili bir yazıda **Ticaret**'in imtiyazında bu kişi tarafından alındığı belirtilmektedir.⁽²⁶⁾ Bu gazete amacı itibariyle ticari konulara ağırlık vermekle birlikte zaman zaman inkılâbın çeşitli meselelerine de girmiştir.

Tahminen 28 Mayıs 1923'de yayın hayatına giren **Türk Sesi**'nin⁽²⁷⁾ Sorumlu Müdürü aynı zamanda **Türk İli**'nin imtiyaz sahibi Nazmi Sadık'tır. **Türk Sesi** edebi bir gazete olmakla beraber Çiftçi Necati'nin ziraatle ilgili yazıları da oldukça önemlidir.⁽²⁸⁾

İmtiyaz sahibi ve başyazarı Ağâh Sabri, Heyet-i Tahririye ve İdare Müdürü Abdurrahman Şeref olan **Ahali**, Nisan 1924'de yayın hayatına başlamış olmalıdır.⁽²⁹⁾

21 Kasım 1924'de yayınlanmaya başlayan **Türk İli**, 19 Ocak 1926'da kapanmıştır.⁽³⁰⁾ İmtiyaz sahibi aynı zamanda **Türk Sesi**'nin sorumlu müdürü Nazmi Sadık'tır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemiştir. Oğuz Arı'ya göre, N. Sadık'ın yanında Zeynel Besim de vardır.⁽³¹⁾ Basının kendi içindeki kavgaların bir uzantısı olarak **Yeni Gün**, **Türk İli**'nin ilanlar ile yayınlandığını ve henüz gazete olamadığını iddia etmiştir.⁽³²⁾

(23) Arı, a.g.e., s. 34.

(24) Ayşe Açıkan, **Halkın Sesi Bibliyografyası**, E.Ü.E.F., T.D.E. Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir 1990, s. X.

(25) Arı, a.g.e., s. 35.

(26) **Anadolu**, nr. 5754, 5 T.E. 1933; Bu bilgi yazar Şeref Üsküp ile 14 Ocak 1992'de yaptığımız mülakatta doğrulanmıştır. Üsküp'e göre, emekli komiser Raşit Bey Ticaret Gazetisini ilk kez çıkarmış, 1930'larda gazeteyi kapatıp matbaaya geçmiştir. Önemli miktarda abonesi bulunmakta idi. S.S. Tükel, incelediğimiz dönemdekini değil, 1942'den itibaren yayınlanmaya başlayan **Ticaret**'i çıkarmıştır. Hangi tarihte çıktığını tesbit edemedik. 1925-1930 tarihlerine ait sayıları Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde mevcuttur. 1927 sonlarında pek çok sayfası boş olarak yayınlanmıştır. 4 Haziran 1930 tarihinde (nr. 2775) **Ticaret-Çiftçi** başlığı ile yayınlanırsa da 25 Temmuz 1930'da (nr. 2880) tekrar eski ismine dönmüş, sonra da **İzmir Ticaret Postası** adıyla yayınlanmıştır.

(27) **Türk Sesi**, nr. 304, 27 Mayıs 1340/1924.

(28) Nermi Demir, **1918-1924 Tarihleri Arasında İzmir'de Çıkan Gazetelerin Bibliyografyası**, E.Ü.E.F., T.D.E. Bölümü, Bitirme Tezi, İzmir 1988, s.7; Belgin Akahın, **Türk Sesi Gazetesi Dizini (1923-1924)**, E.Ü.E.F., Tarih Bölümü, Lisans Tezi, İzmir 1986-1987, ss. 1-10; "... **Türk Sesi**, zengin içeriği, seçkin yazı kadrosu, savunduğu düşünceler bakımından oldukça önemli bir gazete olarak görülmektedir." Zeki Arıkan, "Kurtuluşun Sonra İzmir'de Çıkan İlk Gazete: **Türk Sesi**", **A.A.M.D.**, C. VIII, nr: 22, Kasım 1991, s. 88.

(29) Demir, a.g.t., s. 8.

(30) **Ahenk**, nr. 9731, 19 Teşrin-i Evvel 1340/1924; "Cumartesi gününden itibaren intişara başlayan **Türk İli**...", **Sadâ-yı Hak**, nr. 1495, 23 Teşrin-i Sâni 1340/1924; "**Türk İli** 21 Teşrin-i Sâni 341 tarihinde bir yaşını ikmal edib, iki yaşına giriyor.", **Türk İli**, nr. 202, 11/12 Teşrin-i Sâni. 1341/1925; **Anadolu**, nr. 3479, 20 K.S. 1926.

(31) Arı, a.g.e., s. 34.

(32) **Yeni Gün**, nr. 114, 30 T.E. 1341-1925.

Ankara'da çıkan **Yeni Gün, Cumhuriyet**'e dönüştükten sonra kapatılan **Sadâ-yı Hak** yöneticileri bu gazeteyi Temmuz 1925'den itibaren İzmir'de yayınlamışlardır. İmtiyaz sahibi ve başyazarı Yunus Nadi idi. Gazetenin mesul müdürü M. Turgut 1926 başında **Anadolu**'ya geçmiştir.⁽³³⁾

26 Ekim yayınlanmaya başlayan **Serbes Cumhuriyet**'in yazı işleri müdürü Behzat Arif, Mesul Müdürü H. Lami başyazarı da Faik Muhittin'dir. Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı desteklemiştir. Ancak bu partinin en ateşli destekliyecisi **Hizmet**'e karşı tavrı olarak ilk sayısında "**Hizmet kırık kalem torbasıdır**" demiştir. Bunda **Yeni Asır** ile olan bağlantısı etkili olmuş olmalıdır. Gazete politik haberler, yorumlar ve yazıları yoğun olarak yayınlamaktadır, mahalli olaylara daha az yer vermiştir. Yayınında iktidarı hedef alan gazete 1930 Türkiye'sinin siyasi hareketliliğini sergilemektedir. Ayrıca 1930-1940 arasında İzmir'de yayına giren ve kapanan gazetelerden **-Ulusal Birlik** hariç oldukça kapsamlı olmakla beraber köklü gazetelerin gerisinde kalmıştır.⁽³⁴⁾ Gazete uzun süre yayınlanamamış, kısa zamanda yayını durdurmuştur.

9 Aralık 1933'de yayına giren **Milli Birlik**⁽³⁵⁾, dilde sadeleşmenin belki de bir işareti olarak nr. 299, 1 Aralık 1934'de adını **Ulusal Birlik**'e çevirerek faaliyetine devam eden bir akşam gazetesidir. Haydar Rüştü ve Hamdi Nüzhet tarafından yönetilmiş, siyasi, edebi, ve fikri yazılara önem vermiştir. Yayınının sonuna doğru gazetenin kapsamı zayıflamıştır.

İzmir basınında yalnız gazete değil, bunların yanında önemli dergiler de vardır. İzmir ve civarında ilim, sanat ve terbiye hareketlerine yer veren **Fikirler**, kültür hayatında dikkate değer yeri olan bir dergidir. **Fikirler** iki devre halinde 370 sayı yayınlanmıştır. Birinci devre Temmuz 1927-Haziran 1947 arasındaki 334 sayıyı, ikinci devre ise Temmuz 1947-Haziran 1950 arası da 36 sayıyı kapsamaktadır. Başlangıçta sınırlı ve mütevazı imkanlarla gençliğe ve memleket irfanına destek verme gayesiyle yayınlanan derginin temel ilkesi milliyetçiliktir.⁽³⁶⁾ 1 Şubat 1936'da İzmir Halkevi'ne bağlanmış ve onun yayın organı olmuştur.⁽³⁷⁾ Cumhuriyetin ilk yıllarında ülkemizde **Fikirler** gibi ancak bir iki dergi vardır. Zaten bu dergi şu ana kadar İzmir'in en uzun süre yayınlanan dergisidir. Derginin pedagoji, sanat, psikoloji, edebiyat ve dil alanında geniş ve okuyucu kitlesine hitap edebilecek nitelikteki yazıları onun çok tutulması ve yaşamasının esas sebebidir. Daha yayınlanmadan **Ahenk**'de "çok kıymetleri muhtevi olarak intişar edeceği memnuniyetle", ifade edilmiş-

(33) **Ahenk**, nr. 9734, 25 Kanun-ı sâni. 1926.

(34) Sacit Ayhan, **1930-1940 Yılları Arasında İzmir'de Yayınlanan Gazeteler**, E.Ü.E.F.; T.D.E. Bölümü, Mezuniyet Tezi, İzmir 1988, ss. 7-11.

(35) "**Milli Birlik** Gazetesi çıkıyor.", **Anadolu**, nr. 5780, 5 K.E. 1933; "Geçen yıl bugün çıkmıştık", **Ulusal Birlik**, nr. 306, 9 Birinci Kanun 1934; **Ulusal Birlik**, nr. 566, 10 Birinci Kanun 1935.

(36) Mehmed Midhat, "**Fikirlerin ilk Senesi**", **Fikirler**, nr. 24, 15 Temmuz 1928, s. 1.

(37) "İzmir Halkevi dergimiz ile yakından ilgilendi, korumasına aldı." Rahmi Balaban, "**Fikirler**", **Fikirler**, nr. 133, 1 Şubat 1936, s. 1.

tir.⁽³⁸⁾ İlk 30 sayısı eski harflerle çıkmış ve 1 Ocak 1929'dan itibaren yeni harflerle yayınlanmıştır. Zaman zaman özel ekler de vermiştir. İncelediğimiz dönemin mesul müdürü Ahmet Hikmet'dir.⁽³⁹⁾

İnkılâpları "yığınlara" ulaştırmak ve benimsetmek gayesini taşıyan **Kültür**, cumhuriyetin ilânının onuncu yılı münasebetiyle Asım İsmet'in kendi gayretiyle 28 Ekim 1933'de yayınlanmaya başlandı. 96 sayı yayınlanarak 15 Haziran 1940'da kapanmıştır. Edebiyat ve tenkit yazılarına ağırlık veren dergi, imlâda bir tutarlılık gösterememiştir. Kapsamının büyük bir kısmını teşkil eden "eğitim ve terbiye" ile ilgili yazılardan anlaşıldığına göre dergi, "yığın" değil de "yığın"ı yetiştirecek olan aydın tabakaya ve bilhassa öğretmenlere hitap etmektedir. İlk sayısı **Yeni Asır**'da konuları hayattan, inkılâbın yaşatıcı ruhundan alınmış ve işlenmiş, İzmir gençliğinin kuvvetli bir ihtiyacını karşılayan "beklenen mecmua" olarak geniş bir yazı ile takdim edilmiştir.⁽⁴⁰⁾ Bazı eksiklik ve tutarsızlıklarına rağmen, İzmir basınının bir organı olarak belli bir boşluğu doldurmuştur.

İncelediğimiz dönemde bu basın-yayın organları dışında pek çok gazete ve dergi yayınlanmıştır: **Şark**, **Resimli Yurd**, **Hakikat**, **İzmir**, **İzmir Dokuz Eylül Sergisi**, **Hürriyet**, **Işık**, **Ege**, **Ege'de Yeni Yol**, **Sabah Postası**, **Akın**, **Yürgü Efe**, **Kahkaha**, **Yeni İbiş**, **Emek**, **Cingöz**, **İmdat**, **Yeni Yol**, **Havadis**, **Çiftçi**, **Doğru ses**, **Kaynana**, **Bakkaliye**, **Halk**, **Hilâl**, **Terbiye**, **Türk Gençleri**, **Ticaret ve Piyasa** gazeteleri ile, **Yıldız**, **Sıhhi Cidal**, **Fen ve San'at** (Eylül 1935'den sonra Endüstri), **İzmir Ticaret ve Sanayi Odası Mecmuası**, **İzmir'de Yeni Yol**, **Ege İşıldağı**, **İzmir Barosu Dergisi**, **Güzel Günler**, **İzmir Kliniği**, **Türk Kooperatifçisi**, **Okul ve Ulus**, **Enternasyonal İzmir Fuarı**, **Anadolu Kliniği**, **İzmir Kültür Lisesi**, **Kaynak**, **Leylek**, **Teyyare**, **Yeni İzmir**, **Çocuk Yıldızı**, **İzmir İdman Mecmuası** ve **Okul Sesi** dergileri bunlardan bazılarıdır. Kültür hayatındaki etkileri ve yerleri oldukça sınırlı olan koleksiyonları da ya hiç olmayan veya çok az olan bu gazete ve dergiler hakkında bilgi vermeksizin isimlerini zikretmekle yetiniyoruz.

İzmir basınında pek çok öğretmen ve avukat makale ve açık mektup yayınlarak yazarlar arasında yer almıştır. Ayrıca, Haydar Rüştü, Enver ve Benal Nevzat (Hanım), gibi milletvekilleri, Mustafa Necati ve Mahmut Esat (Bozkurt) gibi bakanlar önemli sayıda makale yayınlamışlardır. İzmir basınının bu bakımdan önemi büyüktür. Cevriye İsmail ve Hasena Nalan gibi kadın yazarların da bulunduğunu unutmamak gerekir.

Çağdaş, millî, lâik ve demokratik düzene geçilirken meydana gelen hızlı

(38) **Ahenk**, nr. 10170, 29 Haziran 1927.

(39) **Fikirler** hakkında geniş bilgi için bk. Fusun Örsel, **Fikirler Dergisi Bibliyografyası**, E.Ü.S.B.F., Türko-loji Bölümü, Mezuniyet Tezi, izmir 1981, ss. I-IX.

(40) **Yeni Asır**, no. 8493, 21 Teşrin-i Evvel 1933.

değişiklikler ve özellikler yazarların fikirlerinde -bir yıl bile geçmeden- büyük değişimlere daha doğrusu zıtlıklara sebep olmuştur. İzmir basınında bunun en iyi örneği Zeynel Besim Sun olsa gerektir. Bazı yazarlar ise Türk inkılâbı hakkında bir şey yazmamağa adeta itina göstermişlerdir. Nitekim incelediğimiz dönemin önemli yazarlarından Tokadizâde Şekip buna en iyi örnek olmalıdır.⁽⁴¹⁾ **Hizmet** tarafından alfabe meselesiyle ilgili yazı yazmağa davet edilmiş olduğu halde yazar, olumlu ya da olumsuz bir cevap vermemiştir.

İzmir basını kendi içindeki kavgası da önemli bir inceleme konusu olabilecek kadar geniştir; **Anadolu-Yanık Yurd (Hizmet)**, **Anadolu-Sadâ-yı Hak**, **Yanık Yurd-Yeni Gün**, **Türk İli-Yeni Gün**, **Hizmet-Yeni Asır**, **Halkın Sesi-Hizmet**, **Anadolu-Halkın Sesi** yanında 1925'de bir de **Sadâ-Yı Hak-Hâkimiyet-i Millîye** sürüşmesi vardır. Basındaki kavganın dışında kalabilen tek gazete izlediği geleneksel ılımlı-pasif politika gereği sebebiyle **Ahenk**'dir.

Basın-yayın organları ve yazarlar, Türk inkılâbı gerçekleşmeden önce inkılâbın prensiplerine aykırı görüşler ileri sürerken, inkılâp yapıldıktan sonra var güçleriyle destekçi olmuşlardır. Aşarın kaldırılması hariç tutulacak olursa yapılan inkılâpların hiç birisi eleştirilmemiştir. Zeynel Besim ve Mehmed Sırrı'ya göre İzmir basını, İstanbul basınından çok farklıdır. İstanbul basını eskinin kalıntısı olduğundan yeni Türk basını gibi inkılâpları idrâk edememektedir. İzmir basını ise yeni Türk basınına temsilcisi olduğu gibi eskileri de kendisini yenileyebilmiştir.⁽⁴²⁾

İncelediğimiz dönemde bir konunun tartışılması iki veya daha çok gazete veya dergi arasında değil -genellikle- aynı gazete veya dergide ceryan etmiştir. Örneğin, medrese mes'elesi **Anadolu**'da, alfabe mes'elesi **Hizmet**'de tartışılmış diğerleri zaman zaman makaleler yayınlayarak tartışmaya bazı katkılarda bulunmuşlardır.

Basın, Türk inkılâbının başlangıcını genellikle II. Meşrutiyetin ilanı olarak kabul etmiş⁽⁴³⁾ olmakla birlikte lideri Atatürk'e layık olduğu yeri vermeyi ihmal etmeyerek, rolünü sürekli vurgulamıştır.

Bu arada basının teşkilâtlanması da önemli bir olaydır. Millî Mücadele

(41) Yazar hakkında bk. Sebhattin Çağın, **Tokadizâde Şekip-Hayatı ve Eserleri**, E.Ü.S.B.E., Basılmamış Yüksek Lisan's Tezi, İzmir 1989.

(42) Zeynel Besim, "Gazinin Nutku", **Yanık Yurd**, nr. 271, 3 Teşrin-i Evvel 1341/1925; Mehmed Sırrı, "İstanbul ve İzmir Matbuatı", **Halkın Sesi**, nr. 860, 2 Mayıs 1932.

(43) Bazı örnekleri Türk sesi, nr. 50, 22 Temmuz 1339-1923; **Hizmet**, nr. 1085, 23 Temmuz 1928; "Esaretten Kurtuluş", **Yeni Asır**, nr. 7876, 23 Temmuz 1931; **Hizmet**, nr. 2598, 23 Temmuz 1933, Hakkı Ocakoğlu, "10-23 Temmuz Türk tarihinin dönüm noktasıdır", **Yeni Asır**, nr. 8999, 23 Temmuz 935; Bazı yazarlar ise "Türk inkılâbı asgari yüz seneden beri devam eden demokrasi hareketidir. M. Kemal devresi onun en faal ve en seri bir safhasının tarihidir...." demektedir. Tire'den Mustafa Ali, "İnkılâp", **Hizmet**, nr. 2001, 17 Eylül 1931; 1933'de 19 Mayıs daha parlak bir merasimle kutlanır. **Anadolu**, "19 Mayıs inkılâp bayramıdır." yorumunu yapar. 1937'den itibaren bu tarih Türk rönesansı olarak ifade edilir. **Anadolu**, nr. 5612, 18 Mayıs 1933; Hakkı Ocakoğlu, "19 Mayıs-Türk milletinin hareket günüdür." **Yeni Asır**, nr. 9553, 19 Mayıs 1937.

sonrasında var olan pek çok sıkıntı basını etkilemişti. Bu sıkıntıyı azaltabilmek için 26 Aralık 1924'de "İzmir Türk Gazetecileri Cemiyeti" teşekkül etti.⁽⁴⁴⁾

1924'de Bütçe Kanunu ile Matbuat idaresinden ayrılarak bir özerk şirket haline getirilen Anadolu Ajansı⁽⁴⁵⁾ ile İzmir basını arasında iyi bir ilişkinin olduğu söylenemez. basında Anadolu Ajansının aleyhinde çıkan pek çok yazıdan 1936'ya ait şu ikisi bir fikir verecektir. "Anadolu Ajansı, İzmir ve Anadolu basını ile halkın başına bela adeta kazaen gelip çatmış bir gaile halinde sürüp gidiyor. Dünyanın hiç bir ajansı bur kadar ağır, beceriksiz ve idaresiz bir mahiyet göstermiyor"⁽⁴⁶⁾ "Anadolu Ajansı'nın aşağı yukarı devletleşmiş... zengin ve bol maaşlı bir kadro ... yaptığı iş topyekun İstanbul gazeteleri hesabına haberler toplayıp, tez elden bütün tafsilatı ile hususi makinalarla gene onlara vermektir. İzmir'e gelince Allah için betaetin, vurdumduymazlığın rekorlarını kırmakta berdevamdır."⁽⁴⁷⁾ **Anadolu**'nun sahibinin oğlu 51951'den sonra sahibi Aydın Öktem, "O zaman bir Anadolu Ajansı vardı. Haberleri radyodan alırlardı."⁽⁴⁸⁾ dediğine göre ihtilaf, telgraf haberlerinden kaynaklanmaktadır.

1922-1938 arasında İzmir basını bütün sıkıntı, problem ve külfetine⁽⁴⁹⁾ rağmen önemli sayıda temsilcisiyle varlığını kuvvetlendirerek korumuştur. **Sadâ-yı Hak**, 17 Mart 1925'de Takrir-i Sükûn Kanunu gereğince kapatılmış, yöneticileri Haziran 1930'dan itibaren **Halkın Sesi**'ni yayınlamaya başlamışlardır. Takrir-i Sükûn Kanunu basını mutlaka etkilemiş olmakla birlikte ilmi ve fikrî tartışmalar bütün hızıyla devam etmiştir. İzmir basını kendi içinde sürekli çekişmişse de, yeni Türk rejimine destek vermiş, gerektiğinde yeni isteklerde bulunmuş, inkılâpların gereğini yerine getirmeyenlere karşı dikkatleri çekmiş, sadece ülke içinde olaylara değil, yabancı ülkelerdeki olaylara da dayanarak Atatürk'ün rolünü⁽⁵⁰⁾ sık sık vurgulamıştır.

(44) **Anadolu**, nr. 3156, 27 Kanun-ı Evvel 1340/1924.

(45) Server İskit, **Türkiye'de Matbuat Rejimleri ve Politikaları**, ş.y., 1943, s. 246; Topuz, a.g.e., s. 134; Enver Behnan Şapolyo, **Türk Gazeteciliği ve Her Yönüyle Basın**, Ankara 1971, s. 291.

(46) **Anadolu**, "Anadolu Ajansı Uykuda", **Anadolu**, nr. 6482, 27 Mart 1936.

(47) Sapan, "Vurdukça Tozur: Anadolu Ajansı", **Anadolu**, nr. 6684, 7 Ağustos 1936.

(48) Zkr. Özer, a.g.t., s. IV.

(49) Zeynel Besim, gazeteciliğin külfeti ve problemleri karşısında şunları yazmaktadır: "Bizimkisi gazetecilik değil fedailik", Türkmenoğlu Zeynel Besim, "Yeni bir Macera", **Hizmet**, nr. 992, 3 Nisan 1928.

(50) Afgan Krah Emanullah ülkemizi ziyaret ettiğinde gördüğü inkılap eserlerini memleketinde tatbika başladiğında büyük tepki görerek tahtından ayrılmak zorunda kalmıştır. A. Kami, "Emanullah hiç düşünmemişti ki Türkiye'de gördüğü her şey yalnız ve yalnız Mustafa Kemal'in eseridir." yorumunu yapmıştır. Ayrıca bk. A. Kami, "Herkes Mustafa Kemal olamaz", **Ahenk**, nr. 10651, 20 ikinci Kanun 1929.

**İZMİR'DE
CUMHURİYETİN ONUNCU YILI
KUTLAMALARI**

Mevlüt ÇELEBİ

Devletlerin ve milletlerin tarihlerinde yuvarlak rakamlarla ifade edilen olayların ayrı bir anlamı vardır. 10, 50, 100 gibi. Eğer bu Türk milletinde olduğu gibi ise daha bir anlamlıdır. Çünkü Türk milleti 10 yıl gibi çok kısa bir zaman zarfında alışkanlıklarını ve yaşam tarzını değiştirmiştir. Bu bakımdan cumhuriyetin ilanı Türkiye'de salt bir siyasal devrim değildir. Ölüm kalım savaşının zaferle sonuçlandırılmasının ardından ilan edilen cumhuriyet, daha sonra yapılan inkılâplar için de uygun ortamı hazırlamıştır.

1923-1933 arasında Atatürk önderliğinde yapılan devrimlerle Türkiye'de, büyük ölçüde, teokrasiden laikliğe, ümmetten millete geçilmiştir. Bu bakımdan cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları 70 yıllık cumhuriyet tarihimizde benzeri görülmemiş bir coşkuyla kutlanmıştır. Kutlama hazırlıklarına da çok önceden başlandı ve "Cumhuriyet İlanının Onuncu Yıldönümü Kutlama Kanunu" 11 Haziran 1933'de Resmî Gazete'de yayınlandı.⁽¹⁾ Bu bayramın diğer bayramlardan farklı bir şekilde kutlanması için Cumhuriyet Halk Fırkası'nda (C.H.P.) başlayan hazırlıklar Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden çıkan bir kanunla resmîlik kazandı. Bu kanunla bayramın 3 gün kutlanması kabul edildi ve kutlama hazırlıkları yapmak üzere bir "Yüksek Komisyon" kuruldu. Bu komisyonun başkanlığına C.H.P. kâtib-i umumisi Recep Bey getirildi.⁽²⁾ Yüksek komisyon yayınladığı bir tebliğle taşradaki törenlerin nasıl yapılacağını ilan etti. Bu tebliğe göre taşrada kurulacak komitelerin adı "Onuncu Cumhuriyet Bayramı Kutlulama^(x) Komitesi" olacaktır. Bu komitelerde, kuruldukları yerlerin mülkî ve askerî-erkanları görev alacaklardı.⁽³⁾

Cumhuriyet bayramı kutlama hazırlıklarının yoğun olarak yapıldığı kurumların başında okullar gelmişti. Bütün lise ve ortaokullar derslerini 22 Ekim'de kestiler. Okullarda tarih ve Türkçe öğretmenleri bir hafta Osmanlı Devleti'nin hatalarını ve Cumhuriyet idaresinin yaptığı inkılâpları öğrencilerine anlattılar.⁽⁴⁾

Büyük bayramı kutlamak için verilen kararlardan birisi de 'Halk Kürsüleri'nin kurulmasıdır.⁽⁵⁾ Vatandaşlar bu kürsülerde, devrimler hakkında düşüncelerini serbestce dile getirebileceklerdi.

Türkiye Büyük Millet Meclisi 26 Ekim 1933'de yaptığı toplantıda, Têrakkipervercilerle İzmir suikasti mahkumlarını ve bazı istisnalar dışında 5 sene-

(1) Cemil Koçak, "Cumhuriyetin 10. Yılı Kutlamaları", *Tarih ve Toplum*, c. 8, sayı: 46, (Ekim 1987), s. 7.

(2) *Cumhuriyet*, 13 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 v6.

(x) O dönemde 'kutlama' kelimesi 'kutlulama' şeklinde kullanılmıştır.

(3) *Anadolu*, 17 Temmuz 1933, s. 1.

(4) *Cumhuriyet*, 12 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(5) *Cumhuriyet*, 22 Teşrin-i Evvel 1933, s. 5.

den az müddetle mahkum olanları affetti. Daha uzun süreli mahkumların cezaları da hafifletildi.

Maliye Vekaleti de yayınladığı bir talimatla bayramda yapılacak harcamaları düzenledi.⁽¹⁾

Cumhuriyet bayramının onuncu yılı kutlamaları Türkiye dışında da ilgi uyandırmıştı. Paris'de Cumhuriyetçilerin oluşturduğu bir komite onuncu yıldönümünü çeşitli faaliyetlerle kutlamak için hazırlıklar yaptı.⁽²⁾ Türkiye'deki törenlere katılmak için Sovyetler birliği, Bulgaristan ve Macaristan birer heyet gönderdiler. Sovyet hükümeti ayrıca, Türk ordusuna 4 uçak hediye etti.⁽³⁾ Avrupa basınında Türkiye hakkında yayınlar yapıldı. Almanya'nın "Illustrierte Zeitung" gazetesi, 'Yeni Türkiye 1923-1933' isimli bir nüsha yayınlarken,⁽⁴⁾ İngiliz "Observer" gazetesi de birinci sayfasında Türkiye hakkında uzun bir makaleye yer ayırdı.⁽⁵⁾

İZMİR'DE BAYRAM HAZIRLIKLARI: Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları bütün Türkiye'de büyük bir coşkunun yaşanmasını sağlamıştır. Fakat İzmir'deki hazırlık ve kutlamalar emsalsiz olmuştur. Çünkü Türkiye'de cumhuriyet, İzmir'le özdeşleşen bir bağımsızlık savaşının ardından ilan edilmiştir. Bu nedenle İzmir cumhuriyet bayramı kutlamalarını diğer şehirlerden daha şevkli yapmıştır.

Türkiye genelindeki hazırlıklara paralel olarak başlayan hazırlıkları yürütmek üzere İzmir'de de bir komite kuruldu. Başkanlığını vali Kâzım Paşa'nın yaptığı bu komitede, mühtahkem mevki kumandanı, C.H.F. vilayet idare reisi, belediye reisi ve maarif müdürü bulunuyorlardı. Bu komite ilk toplantısını 24 Temmuz 1933 günü yaptı.⁽⁶⁾

Bu komite sık sık toplanarak hazırlıkların seyrini izledi. 6 Ağustos'da yaptığı toplantıda üyelerini seçen komite,⁽⁷⁾ 21 Ağustos'daki toplantısında da bayram programının anahatlarını tespit etti.⁽⁸⁾

İzmir'de bayram hazırlıkları bu komitenin nezaretinde, vilayet, parti ve belediye olmak üzere üç koldan yürütülmüştür. Fakat halk bu hazırlıkların ayrılmaz bir parçası durumundadır. Bayramda halkın 'Cumhuriyet Marşı'nı söyleyebilmesi için Halkevi'nde kurslar açılmıştır. Halkın büyük ilgi gösterdiği bu kurslar C.H.F. tarafından düzenlenmiştir.⁽⁹⁾ Vilayet de 16 Ekim'de daire müdürlüklerine gönderdiği tamimle, Halkevi'nde tâlimine başlanan 'Cumhu-

(1) Hizmet, 3 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1, Yeni Asır, 8 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2, Halkın Sesi, 10 Teşrin-i Evvel 1933, s. 4.

(2) Cumhuriyet, 12 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1, Hizmet, 12 Teşrin-i Evvel 1933, s. 3.

(3) Yeni Asır, 22 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(4) Cumhuriyet, 24 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(5) Yeni Asır, 23 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(6) Anadolu, 25 Temmuz 1933, s. 1.

(7) Anadolu, 7 Ağustos 1933, s. 1 ve 5.

(8) Anadolu, 22 Ağustos 1933, s. 1.

(9) Yeni Asır, 11 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2, Anadolu, 11 Teşrin-i Evvel 1933, s. 5, Hizmet, 12 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

riyet Marşı'nın memurlarca mükemmel bir surette öğrenilmesini istedi. Aynı gün şehirdeki ilk ve ortaokul öğretmenleri erkek öğretmen okulunda toplanarak askeri bando eşliğinde marşı okudular.⁽¹⁾

Belediye tarafından da bazı hazırlıklar yapılmıştı. İtfaiyenin en üst katına belediyeyi simgelemek üzere elektriklerle 'B' harfinin yazılması planlandı. Bundan başka kuleye yukarıdan aşağıya doğru "CUMHURİYET" kelimesinin yazılması öngörüldü. Bu yazı çok uzaklardan okunacak ve görülecek büyüklükte olacaktı.⁽²⁾ Yine belediye tarafından 10 yılda yapılan işleri halka göstermek için grafikler hazırlandı. Belediye, han, otel, lokanta, kahvehane gibi yerlerin bayram münasebetiyle fiyatlarını artıracabileceklerini dikkate alarak önlemlerini sıklaştırdı. Buraların fiyat listeleri belediye tarafından yeniden kontrol edildi.⁽³⁾ Bayram günleri her taraf kapalı olacaktı. Belediye memurları 3 gün boyunca sıkı kontroller yapacak ve açık mağazaların sahipleri cezalandırılacaktı.⁽⁴⁾

Cumhuriyet bayramı hazırlıklarında İzmir'deki kuruluşlar âdeta yarış halindedirler. Bütün kurumlar bu mutlu günün gururunu paylaşmak istemişlerdi. İzmir Askerlik Şubesi ihtiyat zabitlerine hitaben aşağıdaki tebliği yayıladı: "Cumhuriyetin onuncu yıldönümü olan 29 birinci teşrin 1933 tarihinde İzmir'de yapılacak geçit resmine İzmir'de mevcut ve mukayyet bilumum ihtiyat zabitlerinin resmi elbiseleriyle iştirak etmeleri İzmir müstahkem mevki kumandanlığının emirleri olmağa ilan olunur."⁽⁵⁾

Kuşkusuz bayram kutlamalarında okulların ayrı bir yeri vardır. Daha önce de belirtildiği gibi okullar derslerini 22 Ekim'de kestiler. 29, 30, 31 Ekim günleri tatil olan okullarda bir hafta konferanslar verildi. Arta kalan zamanda öğrenciler okullarını süslediler.

Bir zamanların cumhuriyet bayramlarının simgesi olan balonlara bu bayramda daha fazla özen gösterildi. İzmir'deki cumhuriyet balosunun Göztepe'deki vali konağında verilmesi planlandı. Baloya, aralarında İzmir'deki konsolosların da bulunduğu 150-200 kişi davet edilecektir. Vali konağının hazırlanmasına ve süslenmesine çok önceden başlandı.⁽⁶⁾

İzmir'deki bayram hazırlıklarından birisi de Halk Kürsüleri'nin kurulmasıdır. Bu konuda İzmir Kutlama Komitesi üyelerinden Dr. Kamuran Kenan Bey'in başkanlığında 3 kişilik bir heyet kuruldu. Heyet Başkanı K.Kenan Bey kürsüler hakkında şunları söylemiştir: "İzmir'de 8 halk kürsüsü tesis edilecektir... Söz söylemek isteyen vatandaşların daha evvel müsaade almalarına lüzum yoktur... Bizim bu mevzuda dikkat edeceğimiz tek nokta, söz söyleyecek vatandaşların Türk ceza kanununun suç saydığı mevzulara temas eden

(1) Yeni Asır, 17 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(2) Anadolu, 10 Teşrin-i Evvel 1933, s. 3.

(3) Yeni Asır, 24 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(4) Yeni Asır, 26 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(5) Anadolu, 25 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(6) Yeni Asır, 20, 22, 26 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2, Anadolu, 25 Teşrin-i Evvel 1933, s. 3.

söz söylememelerini temin etmektedir."⁽¹⁾

İzmir'deki bütün hazırlık ve çalışmalar kutlama komitesinin bilgisi dahilinde ve gözetiminde yapılmıştır. Zaten komite sık sık toplanarak hazırlıkları en ince ayrıntısına kadar gözden geçirmiş ve törenlerin yapılacağı Cumhuriyet Meydanı'nda incelemelerde bulunmuştur. Komisyon toplantılarında şehrin tak inşa edilecek noktaları da tespit edilmiştir. buna göre; Gazi Bulvarının Basmahane ağzında, Kaymakam Nihat Bey caddesinde, Pasaport'da, Eşrefpaşa'da birer tak inşa edilecektir. Taklar şimdiye kadar emsali görülmemiş bir itina ile süslünecektir.⁽²⁾ Bu taklardan başka Kadifekale'ye 6 metre büyüklüğünde, elektrikle, "Yaşasın Cumhuriyet" yazılacaktır. Bu yazı Karşıyaka'dan bile okunacak büyüklükte olacaktır. Belediye bayram gecelerine mahsus olmak üzere aydınlatmada kullanılan küçük lambaların hepsini yüz mumluk lambalarla değiştirecektir.⁽³⁾ Bayram münasebetiyle Kordon'daki Gazi Konağı ile Medine yokuşundaki İsmet Paşa'nın doğduğu ev, belediyece fevkalade bir şekilde süslenecek ve aydınlatılacaktır.⁽⁴⁾

18 Ekim günü toplanan komite son hazırlıkları görüştü ve törenlerin yapılacağı Cumhuriyet Meydanı'nda incelemelerde bulundu. Komite halka yardımcı olmak amacıyla aldığı bir kararla, kutlamalara katılacak vatandaşlardan isteyenlerin evlerinin önlelerine, belediyece hazırlanan plana göre tak inşa etmelerine izin verdi. Bayramın ikinci ve üçüncü günleri Halkevi'nde verilecek temsilleri halk, davetiye almak suretiyle izleyebilecekti.⁽⁵⁾ Çevre illerdeki halkın İzmir'deki törenlere katılmalarını sağlamak amacıyla tren⁽⁶⁾ ve tramvay biletlerinde indirim yapıldı.⁽⁷⁾ Cumhuriyetin onuncu yılı hatırası olarak yaptırılan madalyaların satışına, Ziraat Bankası'nda 15 kuruluş karşılığında başlandı.⁽⁸⁾ Yine bu bayram münasebetiyle Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü'nce bastırılan hatıra pulları da İzmir'e geldi.⁽⁹⁾

Bu çalışmalardan sonra Kutlama Komitesi İzmir'deki kutlama törenlerine ait bir programı basın aracılığıyla ilan etti. Bu programı kısaltarak ve özetleyerek aşağıda veriyoruz:

1- Bayramın tesadüf ettiği 29, 30, 31 birinci teşrin 1933 pazar, pazartesi, salı günleri bütün dükkanlar, ticari müesseseler kapalı bulunacaktır. Yalnız kahveler, gaziolar ve diğer cuma tatilinden müstesna tutulan esnaf tatil yapmayarak dükkanlarını açacaktır.

2- Bütün yurttaşların bayramın devam ettiği 3 gün en iyi, en temiz elbise-

(1) *Halkın Sesi*, 3 Teşrin-i Evvel 1933, s. 6.

(2) *Yeni Asır*, 6 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(3) *Yeni Asır*, 1 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(4) *Anadolu*, 19 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 ve 3, *Halkın Sesi*, 19 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(5) *Anadolu*, 19 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(6) *Hizmet*, *Yeni Asır* 9 Teşrin-i Evvel 1933.

(7) *Anadolu*, 6 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(8) *Yeni Asır* 18 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(9) *Anadolu*, 22 Teşrin-i Evvel 1933, s. 3.

lerini giyinmeleri lazımdır.

3- Bayram günlerinde ve gecelerinde bütün resmi daireler, belediye ve hususi idare binaları, C.H.F. merkez ve ocakları, Halkevi, mektepler, ticarethaneler, evler, dükkanlar, arabalar, spor klüpleri bayraklarla, defne yapraklarıyla, kırmızı-beyaz kurdellalarla, elektrikle, fenerle süslenecektir.

4- Bayramın evlerde, makinalarda ziyaretle kutlanması yapılmayacaktır. Herkesin geçit resmine katılması, kutlama vazifesinin karşılıklı yapılması sayılacaktır.

5- Cumhuriyet bayramı günlerinde... İzmir körfez vapurları, Kasaba (Turgutlu) demiryolu, Aydın demiryolu, Karşıyaka rıhtım ve Göztepe tramvayları %50 indirim yapacaklar. Bayramdan evvelki fiyatlarını bayram günlerinde artıranlar belediye emirlerine muhalif hareket maddesinden cezalandırılır.

6- Yaşayacağımız bayram günlerinde hayır cemiyetlerinin rozet dağıtım yardım toplamalarını Yüksek Komisyon muvafık görmemiştir. Ayrıca sinema, tiyatro ve gazino gibi yerlerde bahis ve müessese menfaatlerine temsiller yapılması da uygun görülmemiştir.

7- Bayram günlerinde gazeteler, bu günleri halkı tanıtacak, canlandıracak ve umumi heyecanı artıracak bir şekilde ve büyüklükte çıkacaktır.

8- Şehrin muhtelif yerlerinde ve C.H.F.'nin hazırlayacağı yerlerde kurulacak kürsülerde ve mekteplerde 120 konferans ve sohbet yapılacak, 10 yıllık Cumhuriyet hayatının feyizleri ve inkılâbın büyüklüğü izah olunacaktır. Ceza kanunu ahkâmının men ettiği mevzular müstesna olmak üzere vatandaşlar, inkılâba ve cumhuriyete ait kanaatlerini bu kürsülerde serbestce ifade edeceklerdir.

9- Halkevi, Tilkilik mahfeli ve mektep salonlarında temsiller, konserler yapılacak ve halk ücretsiz girecektir...

10- Şehrin bir çok semtlerinde gece ve gündüz halkın eğlenmesi için her türlü vasıta bulunacak, denizden havai fişek atılacaktır.

Bayramın Birinci Gününe Ait Merasim:

11- Bayramın birinci günü büyük merasimin yapılması için Gazi heykeli etrafı ayrılmıştır. Burası daha önceden süslenecektir... Bu meydanın munasip bir yerine bir taş dikilecek ve taşın üzerine şu cümle yazılacaktır0 "İzmir Onuncu Cumhuriyet Bayramını Candan Coşkunlukla Bu Meydanda Kutladı." 29 Birinci Teşrin 1933

12- birinci gün tören başlamadan önce konsolos efendiler ayrı ayrı ziyarete gelerek en büyük devlet adamı olan vali paşayı kutlayacaktır.

13- Bayramın kutlanacağı Cumhuriyet Meydanı'nın bir krokisi yapılacak ve bu krokide, katılanların nerede duracakları gösterilecektir.

14- Merasim duruşu öyle tertip edilecektir ki, vaziyet bozulmadan geçiş

resmi arasına uyacak şekilde meydanda toplananlar birbiri arkasından gidebileceklerdir.

15- Bayramın birinci günü saat 9.30'da 13. maddede gösterilen vaziyette Cumhuriyet Meydanı'nda toplanılmış olacaktır.

16- Vali ve müstahkem mevki kumandanı, cumhuriyet ve inkılâp sevgisini besleyecek sözlerle katılanların bayramlarını kutlayacaklardır.

17- Vali ve kumandan yerini alınca -saat tam 10.00'da- vaziyet bozulmadan muzıka İstiklâl Marşı'nı çalacaktır. Sonra katılanlar "Cumhuriyet'in Onuncu Yılı Marşı'nı söyleyeceklerdir.

18- Geçit resmi sırasıyla aşağıda gösterilmiştir:

A- Ordu, B- İstiklâl ve İnkılâp için canlarını, uzuvlarını vermiş olan kahramanlar, C- İhtiyat zâbitleri (üniformalı), D- Jandarma ve polis kıtaları, E- İz-ciler, F- Mektepliler, G- Sporcular, H- Milli cemiyetler, I- Halk.

19- Geçiş resminde, selamlayıp geçen her kıta meydanda kalmayarak, İşmet Paşa Bulvarı istikametinde Gazi Bulvarındaki yerlerine gidecekler ve halkın geçişi bittikten sonra meydan düzenli bir şekilde boşaltılmış olacaktır.

20- Geçiş resmine katılacaklar, resmi kıyafet ve üniformalarını giyeceklerdir.

21- ... İzmir'deki deniz hava kuvvetleri İzmir göklerinden şehre döviz atacaktır.

22- Cumhuriyet bayramı günlerinde Ankara ve İstanbul radyoları birleşmiş olarak neşriyat yapacaklardır. Radyolar yayınında cumhuriyetin ilan saati olan 29 Teşrin-i Evvel saat 20.30'dan 15 dakika evvel bir konferans verilecektir. Bu konferans biter bitmes 101 adet top atılacaktır.

23- İlk top sesini işiten herkes ve nakil vasıtaları inkılâp uğrunda canlarını verenlerin hatıralarına saygı olmak üzere 1 dakika oldukları yerde kalacaklardır.

24- Birinci günün akşamı top atma saatinde ve sonraki zamanda herkesin evinin dışında olması temenni olunur.

25- Bayramın birinci günü akşamı hükümet namına vali konağında resmi bir balo verilecektir. Bu baloya yalnız valiyetce davet edilen zevat gelecektir.

26- Yine bu gece askerler tarafından meşale alayları ve halk tarafından vapur gezintileri yapılacaktır.⁽¹⁾

Bu ana programın dışında, Kutlama Komitesi'nin, bayram günlerinde yapılacak açılış ve temel atma törenlerine ait bir programı daha ilan edilmiştir. Bu program da aşağıdadır: Bayramın birinci günü Menemen'de Kubilay âbi-

(1) Yeni Asır, 20 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2-3, Anadolu, 18 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 ve 5, Halkın Sesi, 22-26 Teşrin-i Evvel 1933.

desinin temel atma töreni yapılacaktır. İkinci gün Eşrefpaşa pazar yerinini ve çocuk bahçesinin açılışı yapılacaktır. Aynı gün Teyyare şehitliği ziyaret edilecek çelenk konulacaktır. Evkaf halinin temeli de bayramın ikinci günü atılacaktır. Bayramın ikinci günü, Çorakkapı çocuk bahçesinin, İşçiler mahallesinin, hayvanat laboratuvarının ve Teyyare sinemasının açılışı yapılacak, Yamanlar suyunun temeli atılacaktır.

Bayramın üçüncü günü Fevzi Paşa ilkokulunun, Bornova Ziraat Mektebinin, Gazi, Fevzi Paşa, Kâzım Paşa ve Inkılâp ilkokullarının, Milli Kütüphanenin ve Cumhuriyet Kız Enstitüsü'nün açılışları yapılacaktır. Aynı gün Halkevi'ndeki sergi de ziyaret edilecektir.

Bütün açılış ve temel atma törenlerinde vilayet kutlama komitesi üyeleri hazır bulunacaklardır.⁽¹⁾

BAYRAM TÖRENLERİ: Birinci Gün: Cumhuriyetin onuncu yılının kutlandığı 29 Ekim 1933 Pazar günü İzmir, tarihinin müstesna günlerinden birisini daha yaşamıştır. Baştan başa gelin evi gibi süslenen şehirde bütün evlerin pencerelerinde Türk bayrağı dalgalanıyordu. Bu alelade bir bayram şenliği değildi. Önceki günlerde başlayan sevinç heyecanı bu gün dalgalar halinde bütün şehri kapladı. Sabahın erken saatlerinden itibaren onbinlerce insan Cumhuriyet Meydanı'na akın etti. Bu kalabalığa çevre illerden gelen halk da katıldı. Birinci Kordon baştan başa bayraklarla ve defne dallarıyla süslenmişti.

Saat tam 10.00'da müzik tarafından çalınan İstiklâl Marşı'yla merasim başladı. Bunu 50 bin kişinin hep bir ağızdan okuduğu Cumhuriyet Marşı takip etti. Vali, kumandan, konsoloslar, erkan-ı askeriye ve diğer bazı zevat heykelin önünde yerlerini almışlardı. Vali Kâzım Paşa konsolosların tebriklerini bu sırada kabul etti.

Parti vilayet idare heyeti, nahiye ve semt ocakları caddenin karşı tarafında, halk arasında yer almışlardı. Bandonun çaldığı müzik eşliğinde geçiş resmi başladı. En öndeki bandoyu piyade birliği izliyordu. Programdaki sıraya uygun olarak muhabere, bahriye, topçu ve jandarma birlikleriyle polis müfrezesi geçti. Bu sırada, uçuş yapmakta olan uçaklardan, Türk inkılâbını içeren onbinlerce kâğıt atıldı. Askeri birliklerin ardından gaziler geçtiler. Onları izciler ve öğrenciler takip etti. Bunların ardından da anaokulu yavruları geçtiler. Yaklaşık 16 bin kişilik ilkokul öğrencilerinin geçişi uzun sürdü. Türk kadınlardan sonra azınlık okullarına mensup öğrenciler geçtiler. Azınlık okullarını takiben sporcular, onlardan sonra da Teyyare Cemiyeti erkanı ve temsil arabaları, Veremle Mücadele Cemiyeti ve Kanserle Mücadele Cemiyeti geçtiler. Tören, C.H.F. vilayet idare heyeti reisi Hacim Muhittin Bey başta olmak üzere nahiye ve semt ocakları idare heyetlerinin geçişiyle tamamlandı.⁽²⁾

(1) *Yeni Asır*, 25 Teşrin-i Evvel 1933- s. 4.

(2) *Yeni Asır*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 ve 4, *Anadolu*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 3. ve 6. *Kültür*, sayı 2, 16 İkinci Teşrin 1933, s. 10.

Menemen Olayı'nda hayatını kaybeden Kubilay'ın hatırasına Menemen'de yaptırılan anıtın temeli, İzmir'den giden bir heyetin de katılmasıyla bayramın birinci günü atıldı. İzmir'den Menemen'e giden heyette C.H.F. vilayet idare heyeti reisi ve Balıkesir mebusu Hacim Muhittin, maarif müdürü Nail ve belediye reisi Behçet beyler bulunuyordu. Bir süre dinlenildikten sonra Menemen tepelerine işlenen büyük ay-yıldızın bulunduğu tepeye çıkıldı. Binlerce Menemenli burada toplanmıştı. Burada ilk konuşmayı Menemen'den, sabık fırka reisi Kenan Bey yaptı ve şunları söyledi: "... Bu âbde bizim için, evlatlarımız için bir âbide olarak kalmayacak. bize ölümü öğreten, ölmeyi sevdiren bir mihrap, bir minber, bir kürsü olacak. Evlatlarımız için bir inkılâp Kâbesi olup kalacaktır." Daha sonra Hacim Muhittin Bey bir konuşma yaparak şunları söyledi: "Burada, şu tepede yalnız Kubilay'a bir taş değil, gençliğe emanet edilen cumhuriyetin ve inkılâbın bir yemin temelini kuruyoruz." Bu sırada halk, "Yaşasın Cumhuriyet, Yaşasın Gazi" diye bağırды. H.Muhittin Bey eline aldığı malayla temele ilk harcı koydu. Temel atma töreni tamamlandıktan sonra mezarlığa gidilerek Kubilay'ın mezarı ziyaret edildi. burada, Kubilay'ın annesi ve kız kardeşi bekliyorlardı. Mezara çelenkler kondu, konuşmalar yapıldı ve 1 dakikalık saygı duruşunda bulunuldu. Heyet halkın alkışları arasında İzmir'e döndü.⁽¹⁾

Gece: İzmir'de bayramın birinci gününün gecesi de kutlamalar yapıldı. Bütün İzmir elektrikle aydınlatıldı. Atılan binlerce havai fişek heyecanı ve neşeyi artırdı. Saat 20.15'de radyodan cumhuriyetin nasıl ilan edildiği hakkında kısa bir konferans verildi. 10 sene evvel cumhuriyetin ilan edildiği saatte 101 pare top atıldı. İlk top sesini işiten herkes ve şehirdeki araçlar 1 dakika saygı duruşunda bulundular. İkinci top sesini duyan halk sokaklara fırladı ve Cumhuriyet Marşı'nı söyledi. Cumhuriyet Meydanı'ndaki Gazi Heykeli, etrafına yerleştirilen reflektörle tezyin edilmiş, heykelin etrafına ampuller dizilmişti. Binlerce insan ellerinde meşaleler olduğu halde değişik güzergâhlardan meydana geldi. Asker ve halk fener alayı düzenlediler. Halkevi'nde müsamere ve konser vardı. Aynı gece, daha önce planlanmış olan cumhuriyet balosu Göztepe'deki vali konağında düzenlendi.⁽²⁾

İkinci Gün Bayramın ikinci günü de coşkuyla kutlandı. Halk sabahın erken saatlerinden itibaren caddelerde toplanmaya başladı. Bu bayramda, Türkiye'nin her yerinden, sembolik olarak alınan bir miktar toprak Ankara'ya, M.Kemal Paşa'ya hediye olarak gönderildi. Toprak alma töreni İzmir'de bayramın ikinci günü yapıldı.

Vatandaşlar sabahın erken saatlerinden itibaren C.H.F.'nin nahiye ve semt ocaklarında toplanmaya başladılar. Burada halka törenin mahiyeti anlatıldı. Saat 11.00'de Cumhuriyet Meydanı'nda toplanıldı. Heykele 4 çelenk konuldu. Vali ve belediye başkanı halkın alkışları arasında meydana geldiler.

(1) *Yeni Asır*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2, *Anadolu*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 7.

(2) *Anadolu*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 7, *Yeni Asır*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

Çalınan bir boru ile tören başladı. İstiklâl ve Cumhuriyet marşlarının ardından halkın "Yaşasın Gazi" sözleri gökyüzüne yükseldi. Hazırlanan kürsüye çıkan belediye başkanı Behçet Salih Bey özetle şu konuşmayı yaptı: "...Cumhuriyetin onuncu yıldönümü, Türk milletinin medeni dünyaya ilan ettiği büyük davasının ispatını göstermekte olması itibarıyla ayrıca bir ehemmiyet kazanır. On sene bir milletin tarihinde çok kısa bir zamandır. Bu kısa zaman geçmiş asırlarla mukayese edilince, akıllara, zihinlere durgunluk gelir... Medeniyet anası Türk milletinin medeni alemde aldığı mühim vazife ve roller vardır. İkinci on yılda daha mühim vazifelerimiz olacaktır... Aziz Yurttaşlar, biz Gazi'mize nasıl birhediye gönderebilirdik? Türk'ün yurdundan, toprağından daha mukaddes nesi vardır? İşte, millet bir parça toprağını kalbiyle beraber ulusuna yolluyor. Büyük Gazi'sine ancak canından daha kıymetli olan toprağını hediye gönderebilirdi. İşte biz de onu yapıyoruz... Ey Akdeniz'in tatlı ve samimi rüzgarları! İzmir'in bu samimi duygularını, Ankara'ya, Çankaya'ya götürünüz. Akdeniz kıyılarındaki çocuklarının, onyediy milyonluk Türk camiası içindeki inkılâpçı çocuklarının onun başına yemin ettiklerini ve hep birden ant içtiklerini söyleyiniz. Yaşasın Cumhuriyet, Yaşasın Gazi.

Bu konuşmadan sonra vali Kâzım, kumandan Mümtaz paşalarla, Hacim Muhittin, Behçet Salih, Halkevi reisi Cevdet Akömer, İstiklâl Harbi malullerinden Fethi Ramazan beylerle erkek ve kız liseleriyle ilkokullar adına şehit yavrularından Besime Hanım, Ali ve Abidin Celaleddin efendiler toprak almak üzere Gazi heykelinin bahçesine girdiler. Hepsi, hazırlanmış olan torbalara birer avuç toprak koydular ve torbayı C.H.F. bayrağına sararak mühürlediler. Düzenlenen mazbatayı imzaladılar. Bundan sonra halkın geçit resmi başladı. Köylüler ve zeybekler millî kıyafetleriyle katıldılar.⁽¹⁾

Toprak alma töreninden sonra İzmir'den M.Kemal Paşa'ya şu telgraf gönderildi: "Ankara'da büyük şefimiz cumhurreisimiz Gazi Mustafa Kemal Hazretleri'ne; kurduğunuz büyük rejimin ve Türk milleti için yarattığınız sevinçli bayramın coşkun heyecanı ile gönülleri dolu olduğu halde, izmir halkı, bugün Cumhuriyet Meydanı'nda tam saat onbirde toprak alma şenliğini yaptı. Ankara'ya gönderilecek olan bu toprak; sadece kurduğunuz, kurtardığınız ve ona sonsuz bir hayat ve sarsılmaz bir birlik ruhu verdiğiniz büyük vatan ülküsünün bir remzi değil, ebedi şefimiz siz büyüğümüze karşı İzmir'in çözülmez gönül bağının bir nişanesidir. Türk milleti için derhal tahakkuk ettirilmeyecek hiçbir hedefiniz yoktur. Çünkü istediğiniz Türk milletin dileğidir. Yüksek varlığınız bizim için her zaman kuvvet, düşünceleriniz hepimiz için daimi muvaffakiyettir.

Sarsılmaz gönül bağları ile derin saygılarımızı sunarız büyük şefimiz."⁽²⁾

Bayramın ikinci günü öğleden sonra açılış törenleri yapıldı. Parti binasının

(1) *Yeni Asır*, 31 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 ve 7, *Anadolu*, 31 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 ve 6.

(2) *Anadolu*, 31 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1 ve 7.

da toplanan kutlama heyeti otomobillerle ilk önce Eşrefpaşa'ya giderek belediyece yaptırılan çocuk bahçesinin açılışını yaptı. Buradan Teyyare Şehitliği'ne gidildi ve çelenk kondu. dönüşte Eşrefpaşa pazar yerinin açılışı yapıldı. Daha sonra evkaf halinin temeli atıldı. Çorakkapı'daki parkın açılışı yapıldı. buradan işçiler mahallesine gidildi ve 400 hanelik mahallenin açılışı yapıldı. Buradan işçiler mahallesine gidildi ve 400 hanelik mahallenin açılışı yapıldı. Daha sonra Cumhuriyet Meydanı'ndaki tabibler odasının temeli atıldı. Heyet otomobillerle Halkapınar'a giderek burada bulunan, İzmir'in kurtuluşu için can verenlerin âbidelerine çelenk koydu. Anıtın etrafını çeviren kırmızı kurdalalarda, Türk milletinin samimi duygularını ifade eden şu cümle yazılıydı: "İnandılar, doğuştular, öldüler. Bıraktıkları emanetin nöbetçisiyiz."

Halkapınar'dan Karşıyaka'ya gidildi. Soğukkuyu'da, Değirmendağı mevkiinde hazırlanmakta olan 600 metrelik alacak büyüklükteki havuzun bulunduğu yere geçildi. Bu ve yanına daha sonra yapılacak havuzlar Yamanlardan getirilecek suyun dağıtım yeri olacaktır. Burada bir konuşma yapan belediye başkanı, "Karşıyaka'nın 50 yıldır su meselesini yaşadığını, bu problemin çözümü için başvekil İsmet Paşa'nın yakından ilgilendiğini" söyledi. Kesilen kurbandan sonra vali, inşasına başlanan havuzun temelini attı. Dönüşte hayvan laboratuvarının ve Teyyare sinemasının da açılışları yapıldı.⁽¹⁾

Gece: ikinci gece de büyük coşku yaşandı. Halk, gençler ve öğrenciler ellerinde fener ve meşalelerle Cumhuriyet Marşı'nı söyleyerek sokaklarda dolaşırlar. Önceki gece aydınlatılması tamamlanamayan bazı kuruluşların da etkinliklerinin giderilmesiyle İzmir muhteşem bir görünüm kazandı.⁽²⁾

Üçüncü Gün: Bayramın son günü İzmir'de maarif şenliği yapıldı.

Sabah 07.00'de Karşıyaka'ya gidildi. Fevzi Paşa ilkokulunun açılışı yapıldıktan sonra Bornova Ziraat Enstitüsü'nün açılışı yapıldı.

Maarif şenliğinin yapılacağı alan 50-60 bin kişi tarafından doldurulmuştu. Sabah 10.30'da vali Kazım Paşa ve diğer erkan tören alanına geldiler. Saat 11.00 civarında İzmir okulları tarafından hazırlanan tarihi temsilin geçidi başladı.

1- Önde bir levha, üzerinde şu satırlar yazılı: "Millî Varlık Sarsılıyor" Simsiyah elbiseler içinde zincire vurulmuş bir Türk kadını. 15 yıl önceki bedbaht anayurdu hatırlatıyor.

2- Siyahlara bürünmüş bir araba içinde siyahlar giyinmiş genç kızlar. Elleri siyah bayrak taşıyorlar. "İzmir mâteme büründü."

3- Siyahlar içinde işgal sahasının gösteren bir harita.

4- Yurdun müdafaası aşkıyla titreyen kalplerin heyecanını benimseyen

(1) Yeni Asır, 31 Teşrin-i Evvel 1933, s. 2.

(2) Yeni Asır, 31 Teşrin-i Evvel 1933, s. 6.

yavrular arasında Gazi büstü. Yukarıda "İstiklâl ve Namus" cümlesini taşıyan bir levha. 19 Mayıs 1919. Gazi Samsun'a ayak bastı. Kurtuluş Savaşı başlıyor.

5- Türkiye Büyük Millet meclisi binası.

6- Kuva-yı Milliye'yi gösteren levha. Edremit kaymakamı Hamdi Bey, efeler, köylü kadınlar.

7- Gazi'nin büstü üzerinde güneş doğmuştur.

8- Kahraman ve fedakâr Türk askerleri. Silahlı kadınlar, mermileri sırtlamış fedakâr Türk anaları.

9- Kurtuluş ve istiklâl güneş yaklaşıyor. Bunu haber vermek için boru. Sonra İstiklâl Marşı çalındı. İzmir okulları adına, gençliğin şükran duygularıyla işlenmiş büyük bir çelenek Gazi heykeline kondu. Misak-ı Milli İlkokulu öğrencileri heykelin etrafını baştan başa sardılar. Burada okullar adına konuşmalar yapıldı. Kürsüye çıkan İzmir valisi Kazım Paşa, millî duyguları dile getiren bir konuşma yaptı. Valinin konuşmasından sonra bando Cumhuriyet Marşı'nı çaldı. Hakimiyet-i Milliye okulu öğrencileri bandonun ahengine uyarak zeybek oynamaya başladılar.

10- Başkumandanlık Savaşı'nın cereyan ettiği tepeleri temsil eden levha.

11- İstilaya uğrayan vatan parçalarını yıldırım süratiyle ilerleyerek kurtaran mehmetçikler.

12- İzmir kurtuluyor.

13- Lozan Barışı, 1923. Beyaz elbiseli zafer meleklerinin çerçevelediği güneş içinde İsmet Paşa'nın resmi.

14- "Türk Vatanı Bölünmez" levhasını taşıyan bir araba.

15- Saltanat tahtı.

16- Hadımağaları, hilafet.

17- Mahkeme-i şeriye, kadı. Aile davaları.

18- Tekkeler ve şeyhler.

19- Osmanlı devrindeki kadın kıyafetleri. Fes ve peçe. Maşallah levhaları, nazar boncukları.

20- Medreseler.

21- Eski yazı.

22- Eski mektep. Hoca efendi uyukluyor.

23- Türkiye Cumhuriyeti.

24- Ordu ve halk, millî kıyafetleriyle.

25- Yeni mahkemeler.

- 26- Herşey halk için, Gazi'nin nutku.
- 27- Çiçekler arasında yeni nesil.
- 28- Gazi başöğretmen. Yeni harfleri öğretiyor.
- 29- İş hayatında kadın ve erkek birlikte.
- 30- Yeni mektep, yeni yazı.
- 31- Zirai sanayinin gelişimini gösteren levha.
- 32- Modern ziraat tesisleri.
- 33- Sanayinin gelişimi.
- 34- Tasarruf arabası.
- 35- Dikiş yurtları.
- 36- Anaokulları.
- 37- Cumhuriyet eserlerinden mürebbiye.
- 38- İşçi kadın.
- 39- Hilal-i Ahmer arabası.
- 40- Kız sanat enstitüsü.
- 41- Türk bayrağına sarılı Gazi büstü ve arkadaşlarının temsili resimleri.
- 42- İnkılâp için ölen şehitlerimizi rahmetle yâd etmeye vesile olan bir levha.
- 43- Öğretmenler.
- 44- Gençlerin arabası.
- 45- Öksüzlere ve fakir çocuklara yardım cemiyeti.⁽¹⁾

Bu tarihi temsille İzmir'deki törenler tamamlanmış oldu. Fakat Halk Kürsüleri üçüncü gün akşama kadar konuşmacılara açık tutuldu. Bu kürsüler bayramın devam ettiği üç gün boyunca vatandaşların büyük ilgisiyle karşılaştılar. Bu kürsüler, Kışla Meydanı, Eşrefpaşa, İkiçeşmelik Meydanı, Alsancak, Tepecik, Tilkilik Parkı, Karşıyaka ve Cumhuriyet Meydanında kuruldu.⁽²⁾ Bütün semtlerde aydınlar ve vatandaşlar bu kürsüler aracılığıyla düşüncelerini açıkladılar.⁽³⁾

TÖRENLER VE İZMİR BASINI: İzmir'deki bayram hazırlıkları ve kutlama törenleri İzmir basını tarafından yakından yakından izlenmiştir. İnceledığımız İzmir gazetelerini kısaca değerlendirmek istiyoruz:

YENİ ASIR: İzmir'deki hazırlık ve törenlere, Anadolu ile birlikte en fazla

(1) *Yeni Asır*, Anadolu, 1 Teşrin-i Sâni 1933, s. 1 ve 4, *Kültür*, sayı: 2 (16 İkinci Teşrin 1933), s. 11-12.

(2) *Yeni Asır*, 29 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

(3) *Yeni Asır*, 30 Teşrin-i Evvel 1933, s. 1.

ilgi gösteren iki gazeteden birisidir. Normalde 8 sayfa olarak çıkan gazete bayramın birinci günü 24 sayfa çıkmıştır. 29 Ekim 1933 günü çıkan Yeni Asır gazetesinin birinci sayfasında, üstte kırmızı yazıyla ve büyük puntolarla şu cümle yer almıştır: "Cumhuriyet Bayramın Kutlu Olsun."

Bu yazının altında siyah harflerle şu cümlelere yer verilmiştir: "Ne Mutlu Milletimize, Kara Günlerde Kendi Bağrından Bir Mustafa Kemal Çıkardı. Aziz Türk Milleti! Millî İradene, Millî Hakimiyetine Dayanarak Vatanın Her Köşesinde Yaptığın Değişiklikler, Yenilikler Önünde Bütün Bir Dünya Seni Hürmetle Anıyor. Takdir Ediyor." Bu satırların altında yine kırmızı harflerle okuyuculara şu şekilde sesleniliyor: "Seni Yükselişe Götürecek Tek Yol Cumhuriyettir. Buna İnan ve Bütün Varlığınla Bağlan."

Birinci sayfanın ortasında, arka planda Türk bayrağının bulunduğu bir Atatürk resmi ve resmin sağ alt köşesinde, üzerinde "Yaşasın Cumhuriyet" yazılı bir tak yer alıyor. Yine bu sayfada Fevzi Paşa'nın, İsmet Paşa'nın ve meclis başkanı Kazım Paşa'nın resimleri bulunuyor. Birinci sayfadaki bir başmakaleyle birlikte diğer sayfalarda İzmir'li aydınların cumhuriyet hakkındaki düşüncelerine ve cumhuriyetle ilgili şiirlere yer verilmiştir.

Yeni Asır bayramın ikinci ve üçüncü günü yapılan törenleri de ayrıntılı olarak okurlarına iletmiştir.

ANADOLU: İzmir'in eski ve önemli gazetelerinden olan Anadolu, Cumhuriyetin onuncu yıl kutlamalarını okuyucularına, geçmişine lâıyk bir şekilde iletmiştir. Anadolu, cumhuriyet bayramını kutlamak için, v atandaşları hazırlanmaları yolundaki uyarılarına bayramdan çok önce başlamış, Cumhuriyet Marşı'nı ekimin ortalarından itibaren yayınlamıştır. Anadolu, bayramdan önce kırmızı harflerle birinci sayfada, cumhuriyeti öven vecizeler yayınlamaya başladı. Bunlardan birkaç tanesini veriyoruz: "Öz Tarihimizi, Öz Dilimizi Bize Cumhuriyet Öğretti, Seni Senden, Seni Milletden, Seni Hükümetinden Soğutacak Her Telkine Dikkat Et; Bunda Mutlaka Bir Fesathk Vardır."

Anadolu gazetesi de bayramın birinci günü olan 29 Ekim 1933'de 24 sayfa olarak yayınlanmıştır. Birinci sayfada, "Aziz Yurttaş! Bayramın Kutlu Olsun" yazısının altında, "Türk Genci! Birinci Vazifen Türk Cumhuriyetini, Türk İstiklâlini Korumaktır. Gazi Cumhuriyeti ve Inkılâbı Sana Emanet Etti." cümlesi yer alıyor. Sayfanın ortasında Atatürk ve diğer devlet adamlarının resimlerine yer verilmiş. İkinci sayfadan itibaren cumhuriyete ait yazılar, şiirler ve Millî Mücadele dönemine ait resimler bulunuyor. Son sayfada, C.H.F'nın 6 oklu bayrağı, bunun solunda, "Cumhuriyetçiyiz, Milliyetçiyiz, Halkçiyiz, Devletçiyiz, Lâıyıkız, Inkılâpçiyiz" sözleri bulunmaktadır. Sayfanın ortasında, "Türk inkılâbı, Dinlenmeyen Bir İrade, Zaptedilmeyen Bir Heyecan, Yetişilmeyen Bir Sürattir" cümlesi yer alıyor. Yine bu sayfada Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet dönemlerine ait fotoğraflar bulunmaktadır. Anadolu'nun 30 Ekim 1933'deki sayısının ilk sayfası önceki günkü sayfanın aynısıdır. Bunun nedeni, Anadolu'nun 29 Ekim'de "yarım saatte" tükenmiş olmasıdır. 30 ve 31

Ekim'de çıkan Anadolu'da İzmir'deki törenler ayrıntılı olarak anlatılmıştır.

HALKIN SESİ: bu gazete de diğer izmir gazeteleri gibi hazırlıkları ve törenleri okuyucularına ilettiler. Fakat Halkın sesi gazetesinin Anadolu ve Yeni Asır'a nazaran daha az haber verdiği görülmüştür.

HİZMET: İzmir'in en eski gazetelerinden olan Hizmet Gazetesinin, İzmir Millî Kütüphane'deki koleksiyonu bayram günlerine kadar glemmediği için değerlendirme yapamıyoruz.

KÜLTÜR: O dönemde İzmir'de yayınlanan ve 2 haftada bir çıkan bir dergidir. 28 Ekim 1933'de çıkan ilk sayısında Kültür dergisinin İzmir valisi Kâzım Paşa ile yapılan geniş bir mülakat yayınlanmış. 16 kasım'da yayınlanan ikinci sayıda da törenler hakkında kısa bilgiler verilmiştir.

SONUÇ: Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları yalnızca birbayram şenliği olarak kutlanmamıştır. Bu, geçmişle ve tarihle Türk milletinin bir hesaplaşması ve geleceğe umutla bakışının göstergesidir. "Az zamanda büyük işler başarmış" olmanın verdiği kıvancın ve bir milletin kendine olan güvenin belirginleştiği bir gündür.

Cumhuriyetin onuncu yılı kutlamaları İzmir'de, Türkiye genelince olduğu gibi muhteşem bir şekilde yapılmıştır. Aslında İzmir bu coşkuyu doyasıya yaşamayı hak etmişti. Çünkü, son 15 yıllık tarihi içerisinde hiç bir şehir İzmir'in yaşadığı acı ve sevinci yaşamamıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla birlikte İzmir'de karanlık günler başlamıştı. Türk İzmir kaos ortamında Türklüğünü ispatlamaya çalışırken, İzmir üzerindeki pazarlıkların kızıştığı günlerde İzmir'e 26 Nisan 1919'da gelen Nasihat Heyeti'ni umut ve coşkuyla bağrına bastı.⁽¹⁾ Fakat bu İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline engel olamadı. Yaklaşık 3,5 yıllık bir ayrılıktan sonra İzmir, 9 Eylül 1922'de Türk ordusunu, yeniden bağımsızlığın başlangıcı olarak karşıladı. Bu mutluluklara, M.Kemal Paşa'ya İzmir'de yapılması planlanan suikast girişimi gölge düşürmüştü de İzmir, yeni rejimi hemen benimsemiş ve yaşatmıştır.

(1) Mevlüt Çelebi, *Heyet-i Nasihat*, Anadolu ve Rumeli Nasihat Heyetleri, İzmir, Akademi Kitabevi, 1992, s. 30-45.

**ANGLO-SAKSON MİSYONER KAYNAKLARINA GÖRE
XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İZMİR VE BATI ANADOLU
(DEMOGRAFİK YAPI, EĞİTİM KURUMLARI)**

Esra Danacıoğlu

Amerikan ve İngiliz misyoner faaliyetleri Türkiye'de tarihçilerin perspektifine imparatorluğun Hristiyan tebası üzerindeki etkileri, diplomatik ve ekonomik örgü içindeki yerleri, sonuçları itibarıyla girdi. Dolayısıyla misyoner kaynakları da daha çok bunların izlerinin sürüldüğü metinler oldu. Bu bildiri İngiliz ve Amerikan misyoner kaynaklarının farklı bir okunuşunu İzmir ve Batı Anadolu bölgesi için gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. İzmir ve Batı Anadolu'ya ilişkin protestan misyonerlerinin gözlemleri aktarılırken aslında bu gözlemlerin çoğu bölgeye ilişkin genel doğruların tekrarı olsa da, gene de, bölgenin tarihiyle ilgilenen araştırmacıların değerlendirmesine sunulmayı en azından 'teyit unsurları' olarak hakettikleri düşünülmüştür. Öte yandan çalışmanın merkezinde yeri olmasa da bölgedeki protestan misyoner faaliyetlerinin seyrinden şimdiye dek hiçbir çalışmanın konusu olmaması nedeniyle sözetmek anlamlı bulunmuştur.

I- YÜZYILIN İLK YARISINDA İZMİR'DE PROTESTAN MİSYONER FAALİYETLERİ

Akdeniz'de protestan misyoner faaliyetlerinin tarihi 1815'de tam da İngiltere'nin Viyana Kongresi sonucu Doğu Akdeniz pazarını rakipsiz bir şekilde teslim aldığı sırada Anglikan Kilisesi Misyoner Örgütü Church Missionary Society (CMS)'nin William Jowett'in peşisıra diğer misyoner örgütlerinden misyonerler de bölgeye sökün ederler. London Jews Society, British and Foreign Bible Society (BFBS), Wesleyan Methodist Missionary Society ve Amerikan Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM veya AB), Amerikan misyonerleri de İngiliz benzerleri gibi tüccarların ayak izlerini takip ederek Osmanlı İmparatorluğu'na yönelirler. Amerikan bağımsızlık savaşı sonrası Osmanlı toprakları, sömürge pazarlarıyla kaplı bir dünyada önemli bir pazar olarak tesbit edilmiş, Amerikan donanması Doğu Akdeniz ticaretini 1816'da ancak Amerikan tüccarına açmıştır. Böylece Boston'dan açılan gemiler Osmanlı Topraklarına Amerikan tüccarlarıyla misyonerlerini birlikte taşımaya başlarlar.

Tüm Anglo-sakson misyoner örgütlerinin Doğu Akdeniz'de ilk hedefleri önce kendi ifadeleriyle 'Pagan'ları (Müslüman ve Yahudiler kastediliyor), sonra 'Nominal Hristiyanları' (Doğu Kiliseleri kastediliyor) gerçek hristiyanlığın bilgisiyle donatmaktır. Müslümanlar arasında çalışmalarının fiilen imkansızlığı, Yahudiler arasında ise umut ettikleri başarıları kazanamamaları misyoner örgütlerinin ilgisinin giderek imparatorluğun Hristiyan azınlıkları üzerine odaklaşmasına neden olacaktır.

CMS'nin Jowett'i atayışından sonra, AB 1819 sonlarında 2 misyonerini,

Pliny Fisk ve Levi Parsons'u bölgede bir misyon kurmanın koşullarını araştırmaları için bölgeye yollar. Fisk ve Parsons'un erken ölümleri daha sonraki yıllarda yoğunluk, kapsam ve sonuçları itibarıyla Anadolu'da en etkili misyonerlik faaliyetini sürdürecektir. AB'un Doğu Akdeniz'e yönelik çalışmalarını bir ölçüde geciktirir. AB'un bölgeye gönderdiği diğer iki misyoner J.Brewer ve E.Gridley 1826'da İzmir'e gelirler. Brewer'in görevi Yahudilere, Gridley'in ki Rumlara yönelik çalışmanın koşullarını araştırmaktır. Gridley İzmir'den Kapadokya'ya kadar uzanan Rumlara yönelik bilgi toplama gezisi sırasında Er-ciyes'e yaptığı başarısız bir tırmanış sonrası ölür. Brewer'se 1829'da tekrar İzmir'e gelecek, ancak bu kez Boston Female Society'nin denetiminde Yahudi ve Rum kadınlarına yönelik çalışmaya başlayacak, böylece AB'un İzmir'de sürekli bir merkez kuruşu 1830'lu yıllara sarkacaktır.

İngiliz örgütleri, özellikle CMS içinse İzmir bu yıllarda Doğu Akdeniz'e yönelik Malta merkezli çalışmalarının ikmal üssü olur.

1820'li yıllar amacının yalnızca inananlara kullandıkları dillerde Kitab-ı Mukaddes sağlamak olduğunu ısrarla ileri süren, ancak gerçekte misyoner örgütü olan BFBS'nin İzmir'i Doğu Akdeniz'e yönelik çalışmaları için ana dağıtım deposu seçtiği yıllardır. 1818-1821'de fahri olarak hem CMS'nin hem de BFBS'nin misyoneri gibi çalışan ve bölgeye ilişkin sözkonusu örgüt merkezlerine bilgi sağlayan İzmir'deki İngiliz elçiliği din görevlisi C.Williamson, BFBS'nin ilk temsilcisi olur. Daha sonra Halep'deki İngiliz Konsolosunun kardeşi Benjamin Barker İzmir'e BFBS'nin temsilcisi olarak atanır. İzmir 1852'ye kadar Doğu Akdeniz'de BFBS'nin ana dağıtım merkezliğini yapacaktır. Bu yıllarda misyoner mektuplarına göre aracı tüccarlar dini kitapları ülke içlerine ulaştırmada BFBS'nin gönüllü yardımcılarını olarak çalışırlar.⁽³⁾

CMS bölgedeki çalışmalarını Jowett'le birlikte Connor ve Hartley'in gezi çalışmalarıyla sürdürür. 1830'lu yıllarda J.A. Jetter ve Peter Fjellstedt CMS'nin Rumlara yönelik çalışmaları için İzmir'e atanırlar, daha çok Balkanlar ve Anadolu'da gezerek faaliyetlerini gerçekleştirirler. 1820'li yılların sonlarında LJS'i B.Lewis'le bölge Yahudilerine yönelik çalışma başlatır (1829). Lewis İstanbullu protestanlaştırılmış 2. Yahudi John Evangelist ve John Baptist'le birlikte İzmir'de yahudilere yönelik çeviri işlerine girişir, öte yandan yahudilere yönelik kurdukları dispanserle bu cemaatle bir iletişim kanalı oluşturmaya çalışırlar.

1829'da Mr Brewer, Mrs Brewer ve Miss Reynolds da bölgede Rum ve Yahudi kadınlarına yönelik özellikle eğitim çalışmaları başlatırlar. Brewer İzmir'de yoksul kızlar için toplam 100'den fazla öğrencili 2 okul açar.

1833'de AB'un Maltadaki matbaasını misyoner Temple denetiminde İzmir'e taşıması İzmir'deki misyoner faaliyetlerine yeni bir hız verir. Matbaa 1854'e kadar İzmir'de kahr ve Arapça, Süryanice basım dışında Osmanlı İmparatorluğu halklarına yönelik tüm basım işleri bu merkezde sürdürülür. AB da 1830 ve 1840'lı yıllarda Rum ve Yahudilere yönelik okullar açar.

Rumlara yönelik çalışmaların Rum Ortodoks Kilisesi'nin tepkileri nedeniyle sona erdirilmesi, Yahudilere yönelik çalışmalarda beklenen sonuçların alınamaması sonucunda hem İngiliz hem de Amerikan örgütleri bu cemaatlere yönelik çalışmalarından tedricen çekilirler. AB'un bu çekilişindeki ana neden gerçekte Ermeni misyonunun kazandığı başarıdır. AB'un 1831'de kurulan Türkiye Misyonu Ermeni misyonuna dönüşür, yüzyılın ikinci yarısında AB kabul ortamı ve koşullarını bulduğu bu cemaat arasında faaliyetlerini giderek nitelik ve coğrafyası genişleyecek şekilde sürdürecektir.

Rum misyonu tüm misyonerlerce (Anadolu, Mora, Adalar) terk edilirken, Yahudilere yönelik çalışmayı yüzyılın 2. yarısında İskoç misyonerleri sürdüreceklidir.

İzmir istasyonu tüm bu gelişmeler nedeniyle yy'ın 2 yarısında giderek önemini kaybeder. Merkez olma niteliğini İstanbul devralır.⁽³⁾

II- misyoner kaynaklarına göre İzmir ve Batı Anadolu

Misyoner kaynaklarından aktaracağımız İzmir ve Batı Anadolu'ya ilişkin bilgiler daha çok 1816-1830 yılları arasındaki döneme ilişkin olacaktır. Bunun böyle olmasının nedeni bu yılların misyoner örgütlerinin Akdeniz'de inançların ve inananların durumları, hangi topluluklar arasında hangi araçlarla çalışmanın mümkün olabileceği, merkez kurulmasına uygun yerleşim yerlerinin saptanmasına yönelik araştırma-inceleme gezileri yaptırdıkları, ön araştırma- bilgiyle donanma dönemlerine tekabül etmesi nedeniyle. Nitekim Jowett, Fisk ve Parsons, Brewer ve Gridley bölgeye bu tarz bir bilgilenmeyi sağlamak amacıyla gönderilmişlerdir.

Sunacağımız materyal CMS Arşivi, AB ve özellikle BFBS'nin rapor ve bölgedeki misyonerlerinin gönderdikleri mektuplardan derlenmiştir.⁽⁴⁾ Misyoner kaynaklarının İzmir ve Batı Anadolu'ya ilişkin sundukları bilgiyi 2 ana başlık etrafında toplayabiliriz.

1- İzmir; yüzyıl başında sosyo-ekonomik durumu, özellikle şehirdeki Avrupalıların yoksul levantenler ve denizcilerden oluşan alt katmanları'nın durumu.

2- Batı Anadolu'nun yerli nüfusuna yönelik çalışmaları dolayısıyla sundukları veriler; nüfus dağılımı, Rum ve Yahudilerin durumu.

A- İZMİR MERKEZ

1- Sosyo-Ekonomik Durum;

19. yy'ın başlarında İzmir Batılıların gözünde 'Peti Paris'tir. 'Levant'in İncisi', Anadolu kıyılarının Marsilyası'dır.⁽⁵⁾ İzmir 1815'i hemen takip eden yıllarda önce CMS'nin sonra diğer misyoner örgütlerinin potansiyel misyon mer-

kezi listelerine çabucak girer. Aslında bu dönemde sadece İzmir değil, periferileşmenin canlılık kattığı, giderek büyüyen levanten kolonisine ve hinterlandıyla sıkı iletişim ve ulaşım ağına sahip Beyrut'un da misyoner listelerinde baş sıralarda olduğunu görüyoruz. Nitekim yüzyıl içinde Beyrut Orta-doğu bölgesine, İzmirse değindiğimiz gibi anadolu ve Balkanlara yönelik faaliyetlerle ilk ev sahipliğini yapacaklardır.

Misyoner kaynaklarının çizdiği İzmir manzarası, İzmir'in 19. yy. içindeki bilinen sosyo-ekonomik görüntüsünü teyit eder. Avrupa etkisi ve nüfuzu, Levantenlerin kalabalıklığı, Levant Company'nin en önemli merkezi oluşu, özgür ve güvenli ortamı, imparatorluğun her tarafıyla sahip olduğu ulaşım ağı tüm bunlar misyonerlerin üzerinde ısrarla durdukları nitelikleridir.

BREWER 1826'da İzmir'le ilgili şu saptamayı yapar; "Anadolu'nun bu büyük ticaret merkezi doğulu ve batılı halkların birbiriyle kesiştiği, birbirine geçtiği bir yerdir. Bir yandan türbanı, dökük giysisi, bir sakalın çevrelediği yüzü, çubuğu, kahvesi, develeri, sediri ve ipeklileriyle doğulu gözükür. Öte yandan şapkası kısa ceketi, pürüzsüz, traşlı çenesi, sandalyesi, çayı, bastonu gemisi ve çuhasıyla batılıdır... Herhalde Osmanlı İmparatorluğu'nda hiç bir yer bir misyoner menzili için İzmir kadar önemli olamaz."⁽⁶⁾ Bu tür ifadeleri çoğaltmak mümkün.⁽⁷⁾

Misyoner kaynaklarının bu yıllarda çokca işaret ettikleri İzmir'in özgür ortamını misyonerlerin bizzat kendi etkinlikleri çerçevesinde de görebiliriz; Örneğin BFBS, İzmir'de sabahtan akşama açık kitabevin başka Frenk mahallesine dışardan gelenlere ulaşabilmek amacıyla sokak sokak dolaşarak kitap satan satıcılar çalıştıracaktır. Bu bilgileri aktaran mektupların 1825 ve 1826 tarihli oldukları dikkate alınır, Yunan ayaklanmasının sürdüğü, Osm-Batı ilişkilerinin gerginleştiği bir sırada bile İzmir'de dini kitap ve risalelerin böylesi bir tarzda satılabilmesi kayda değer gözüküyor.⁽⁸⁾

Ağırlık olarak Malta'daki CMS'nin ve AB'un matbalarında basılan kitaplar İzmir merkezinden imparatorluğun en uzak köşelerine kadar yollanacaktır. Kitapların yolculuğu bize bir yandan da o dönemde İzmir'in ticari ilişkiler ağının kaba bir haritasını verir. Kırım, Oddessa, Kudus, Merzifon, Trabzon, Zile, Ankara hatta Balkanlar İzmir'den sürekli dini kitapların yollandığı merkezlerdir.

2- Yoksul Levantenler ve Denizciler;

Misyoner örgütleri İzmir'i Anadolu'nun giriş kapısı ve Akdeniz'e yönelik misyonerlik faaliyetlerinin köprübaşı olarak değerlendirmelerinden başka İzmir ve çevresindeki gayri müslim topluluklara yönelik çalışma için uygun bir merkez olarak görmüşlerdir. İzmir'de aralarında çalıştıkları 2 cemaat Rumlar ve Yahudiler iken, çalışma merkezinde olmasa da yoksul levantenler ve denizcilere yönelik bir takım çalışmaları örgütlenmişlerdir.

Misyoner kaynaklarının aktardıklarına göre genellikle sanılandan fazlası

İzmir'deki Levantenler sadece Anadolu'nun bu bereketli kapısını tutmak için bölgeye gelmiş tüccarlardan oluşmamaktadır. İzmir'e daha iyi bir hayat için gelmiş yoksul Fransız ve İsviçreliler, gemilerini İzmir'de terk eden denizciler de bu topluluğun üyeleridir ve dinleriyle de araları pek hoş değildir.⁽⁹⁾

Bunlar arasında Müslümanlığı seçme olayları vaki olmaktadır. Jowett İzmir'de olduğu Haziran 1817'de kısa bir süre önce Kaptan Gambier yönetimindeki H.M.S. Myrmidon gemisinden 1, Kaptan Murray yönetimindeki Stalline Sloop'dan (savaş gemisi) ve Amiral Tender'ın Express'inden 4'er denizcinin Müslümanlığı seçtiğini bildiriyor.⁽¹⁰⁾ İzmir'den yolladığı 2.5.1817 tarihli mektubu böyle bir olayı aktarıyor.⁽¹¹⁾ Bir genç İngiliz denizcisinin Müslüman olma isteği Osmanlı yöneticilerince elçiliğe bildiriliyor. Bildirilme nedeni elçi, tercüman ve protestan din adamlarının tanıklığıyla İslami kabul etme seramonisinin yapılmasının istenmesi. Gerçekten de Jowett'in de dahil olduğu erkan önünde genç İngiliz Müslümanlığı kabul ediyor. Osmanlı devletinin tutumu dikkat çekici. Dilerse hiç de böyle bir prosedür izlemeden gerçekleştirebileceği müslümanlaşma olayını herhalde tecrübeler sonucu böyle şahitler huzurunda hatta vazgeçmesine, dinini/mezhebinin ruhbanyla bir kez daha konuşup, girişimini tartmasına izin verecek şekilde uyguluyor. Jowett mektubunu bu insanlara ulaşmak gerek şeklinde misyonerce bir üslupla bitiriyor..

Gerçektende İzmir'de daha sonraki yıllarda denizde ve karada denizcilerin misyonerlerin elinden kurtulmaları pek mümkün olmamıştır. Brewer 20 Ocak 1827 tarihli mektubunda limanda daima 1 veya daha çok Amerikan gemisinin ve genellikle 2-3 tüccarın olduğuna dikkat çekerken, bir din adamının kitaplarla donatarak yaratacağı, kapıları herkese açık bir mekanın denizcileri -locanda, kahve yerine- çekeceğini, vakitlerini böylece 'hayırlı' bir şekilde geçirmelerinin sağlanacağını belirtiyordu.⁽¹²⁾ Bunun kurulup kurulmadığını saptamamız mümkün olmadı. Bildiğimiz 1830'lu yıllarda İzmir'de Seamans' Friend Society'nin çalıştığı.⁽¹³⁾ Denizciler bahsini-kendi toplumlarının marjinalleriyle sorunlarını hala çözememiş olmaları ki- yy sonlarında Punto'da denizciler için kalabilecekleri, ibadet edebilecekleri bir mekan ('Smyrna Rest') oluşturdukları ve karada ellerinden kaçan denizcileri denizde yakalayabilmek için bir tekne 'Rest Boat' düzenlediklerini⁽¹⁴⁾ ekleyerek bitirelim.

Bu veriler 19. yy. boyunca İzmir'de mühimsenecek bir Avrupalı denizci kitlesinin varlığını gösteriyor.

B- bölgesel faaliyetleri nedeniyle sundukları veriler;

1- Konuşulan Diller;

Misyoner mektupları ve örgüt raporlarındaki belki de en önemli bilgi Batı ve Orta Anadolu Hristiyanlarının çoğunun anadilinin Türkçe olduğudur.

BARKER 10.4.1826 tarihli mektubunda Likya, Lidya, Karya, Frikya, Pisidya, Kilikya, Lycaonia, ta Kapadokya'ya kadar bölge Hristiyanları için Er-

meni veya Rum olsun kendi alfabeleriyle Türkçe dini kitap ihtiyacına işaret ediyor.⁽¹⁵⁾

Nitekim bu saptamalar sonucu yüzyıl boyunca Protestan misyoner örgütleri hem Rumlara, hem de Ermenilere yönelik kendi alfabeleriyle Türkçe Kitabı Mukaddes basımını sürdürmüşlerdir.

2- Dağılımına İlişkin Veriler

a) İzmir

Elimizdeki ilk tahmin 1815 yılına ilişkin. BFBS'nin görevlendirmesiyle İstanbul'daki İngiliz elçiliği dinadamı Henry Lindsay'ın İzmir ve Batı Anadolu'da 7 kiliseye yaptığı gezide İzmir'deki Rum metropoliti ve ruhbaniyla bölgeyi iyi bilen bir takım kişilerden aldığı tahmini nüfus dağılımı mektubuna göre şöyle;

Rumlar	15-20	0000
Ermeniler		6 000
Katolikler		5 000
Yahudiler		11 000
Protestan		150
TOPLAM		140 000 ⁽¹⁶⁾

verdiği toplamdan gayri muslim nüfusu çıkardığımızda gerye kalan 97 000 kusur Türk nüfusa ait olmalı.

1817 ve 1818'de 2 kez İzmir'e gelen Jowett'in 1818 yılına ilişkin tahminde sunduğu veriler ise şöyle;

Türkler	60 000
Rumlar	40 000
Museviler	10 000
Latinler	3 000
Ermeniler	7 000
TOPLAM	120 000 ⁽¹⁷⁾

Wesleyan Methodist Missionary Society adına bölgede inceleme gezisi yapan O.COOK (n/826'da İzmir nüfusunu şöyle tahmin ediyordu;

Türkler	60 000
Rumlar	20 000
Yahudiler	10 000
Ermeniler	5 000
Protestanlar	2 000

TOPLAM 97 000⁽¹⁸⁾

Brewer de 20.1.1827'de İzmir'den gönderdiği mektubunda İzmir'in nüfusu-na ilişkin tahminlerin 90 000 ile 150 000 arasında olduğunu bildiriyor. Tahmini nüfus dağılımının alt ve üst sınırları ise şöyle; Türkler 50 000-90 000, Rumlar 12 000-40 000, Yahudiler 8 000-10 000, Ermeniler 4 000-9 000, Frenkler 2 000-3 000. (Protestanların nüfusu ise 200-300 kadar)⁽¹⁹⁾

b) Çevre Yerleşim Yerleri

Lindsay'in aynı gezisinde (1816) diğer 6 kilise merkezine ilişkin aktardığı yaklaşık nüfus şöyle;

EFES (Ayasolug)'da sadece 15 köy evinin olduğunu, rumların 3 kişiden ibaret olduğunu aktarıyor (1'i bahçıvan, 2'si dükkan sahibi)

LADIKIA (Eski Hisar)'da toplam 750 Hristiyan, Müslüman nüfus verilmiş, Denizli'de de Müslüman nüfusu vermeden yaklaşık 400 Hristiyanın olduğunu aktarıyor.

AKHISAR (Thyatira)'da toplam 30 000 olan nüfus içinde 3000 Hristiyan (200'ü Ermeni) olduğunu,

BERGAMA; Nüfusun yaklaşık Akhisar'ın nüfusu kadar, fakat Hristiyanların oranının daha fazla olduğunu,

ALASEHİR, çoğu sadece Türkçe bilen 1000 Hristiyan ve

SART'da toplam 7 Hristiyan olduğunu, havalideki Hristiyanlarla 40 kişilik bir cemaat oluşturdıklarını aktarıyor.⁽²⁰⁾

İzmir çevresindeki küçük yerleşim yerlerine dair 1820'li yıllarda aktardıkları nüfus dağılımları şöyle;

SEFERİHİSAR; 200 Türk 60 Rum aile

URLA; 2 kiliseleri olan Rumlar 5 000, Türkler 10 000

EFES; Sadece 10 Rum

MENEMEN; 1000 Türk, 200 Rum, 10 Ermeni hane.

BERGAMA; 600-800 Rum, 30 Ermeni, 30 Yahudi aile

KINIK; 1000 hanenin 150'si Rum, 150'si Ermeni

SOMA; 800 haneden 70-80'i Rumlara⁽²²⁾

İzmir merkeze ilişkin dağılımda olduğu gibi çevre yerleşim yerlerine yönelik sunulan verilerde de yüzyılın 2. yarısında Rum yerleşim yerleri olarak değerlendirilen yerlerde yüzyılın ilk yarısında Türk nüfusun yoğunluğunu görülmektedir.

Sadece Yahudilerin nüfusuyla ilgili veriler ise şöyle; BFBS'nin St Petersburg'daki temsilcisi İstanbul üzerinden 1819'da yaptığı dönüş yolculuğu sırasında İzmir'dek Yahudi nüfusunu 4 000 olarak tahmin eder.⁽²³⁾

Brewer 22.4.1828'de İzmir'den gönderdiği mektubunda İzmir merkezde 2 000 Yahudi ailenin olduğunu, Doğu'da Yahudilerin büyük aile yapılarını koruyarak 3 nesil birarada yaşadıklarını dolayısıyla İzmir merkezde toplam Yahudi nüfusunun 12 000 olarak tahmin edildiğini, ayrıca Manisa'da 350, Bergama'da 100, Kuşadası'nda 200 Yahudinin olduğunu aktarır.⁽²⁴⁾

c) Rum Kilisesi ve Yahudi Cemaati

Misyonerlerin Doğu'da gördükleri herşeyi, kültürel yapıları, gelenekleri, inanç sistemlerini ve tabi bu arada Doğu Hristiyanlığını Oryantalizm'in terimleriyle algılayıp değerlendirmişlerdir. Oryantalizm Doğu'yu Batı uygarlığının ayırtedici vasıflarının yokluğuyla tanımlar. Batı aydınlık, gelişime açık, demokratik, ileri iken Doğu karanlık, durağan, değişime kapalı, despotiktir. Misyonerlerin gözünde de Doğu kiliseleri 'yüzyıllardır aynıdır, durağandır, despotiktir, karanlıkta olan kiliselerdir. Doğu kiliselerinin kendine özgü ritüelleri, seramonileri, örgütlenişi bir başka tarih içinde oluşmuş bir başka tarz Hristiyanlığın özellikleri olarak algılanmayıp, subjektif değerlendirmelerin konusu olmuşlardır.

Tıpkı oryantalizm genel olarak Batı'ya, Batı uygarlığına doğuya müdahale etme'nin, onu değiştirmenin meşruiyet zeminini nasıl hazırlamışsa, Doğu kiliseleri ve hristiyanlığının böyle tanımlanması da misyonerlere ona müdahale etme hak ve ödev'ini misyonerlere sağlamıştır.

Jowett, Lindsay, Barker, Leèves tüm bu misyonerler Rum Ortodoks Kilisesi'nin Azizlere, meleklerle atfettiği önemi gerçek Hristiyanlık bilgisinden bir tür yoksunluk, bir tür sapış olarak değerlendirmişler, kendilerine bunu değiştirme misyonunu yüklemiştir.

AB misyoneri Mr Everett'in eşi Seraphina Everett İzmir'e geldikleri İzmir'e yeni geldikleri bu günlerde bir Ermeni kilisesini ziyaret eder. Kiliseye girdiklerinde bir seramoni devam etmektedir. Mrs Everett kilisede kandillerin ışığının sadece karanlığı son derece görünür hale getirdiğini söyler. Seramoni'yi şöyle anlatır; "Geniş bir sandalya geldi, birisi ayaklarını sıyrarak oturdu, bir diğeri diz çöktü oturanın ayaklarını bir kap suyun içinde yıkadı, yağladı, sonra sıradaki yeni çift aynı işlemi tekrarladı, seramoniyi yönetenin ellerini öperek minnettarlıklarını belirttiler, kalbimiz parçalandı, bu karanlığın mümkün olduğunca çabuk dağılması için dua ederek döndük."⁽²⁵⁾

Rum Kilesesiyle ilgili en sistematik bilgi Jowett'in Christian Researhes in the Meditterreanean'dadır. Rum kilisesi, teleojik farkları, ruhbanın durumu, ayinler, adetler ele aldığı başlıca konulardır. Joewtt'in sunduğu bilgiler içinde Rumların 25 adet olduğunu belirttiği özel ayinlerden bazılarını rumların maddi hayatta önemsedikleri şeyleri, çözmeye çalıştıkları sorunları göstermesi bakımından aktarmaya değer buluyorum. Seramoniler arasında şunlar var; su kuyusu kirlendiği zaman-kötü ruhların dadandığı evi temizlemek için, bağın ekimi üzerine, üzüm toplama üzerine kuraklık, bulaşıcı hastalıklar, bö-

ceklerin dadandığı fidanlık ve bahçelerin temizlenmesi üzerine⁽²⁶⁾ Yahudilerle ilgili aktardıkları ise tipik olarak Avrupa Hristiyanlığının bakış açısını yansıtır. Veba salgınlarını başlatanlar yahudilerdir⁽²⁷⁾, bir misyonerin evi soyulsa bunu yapan gene yahudilerdir.⁽²⁸⁾

Misyonerlerin Yahudilere bakış açısını, İzmir'de Yahudi-Hristiyan çatışmasını en iyi izleyebileceğimiz misyoner kaynağı 1830'larda Josiah Brewer'in çıkarmaya başladığı 15 günde bir çıkan 'Friend of Youth veya Star in the East' adlı gazetedir. Gazete 2-3 sayfası İngilizce, 1-2 sayfası Rumca çıkmaktadır. Basın Tarihi'ne ilişkin hiç bir çalışmada görmediğimiz, muhtemelen mevcudiyeti dahi bilinmeyen bu gazetenin 1832 ve 1834 yılları arasındaki bir koleksiyonu CMS'nin Birmingham Üniversitesi kütüphanesinde bulunmaktadır.⁽²⁹⁾ Gazete sadece yahudilere ilişkin bilgi vermez. Doğulu giysiler gibi oryantalist bölümleri olduğu gibi, bilimsel yazılar, misyoner haberleri, İzmir'de asayiş olayları, 1830'lu yıllardaki veba salgınları, yangınlar, imparatorluk haberleri, Avrupa haberleri, İzmir Limanına gelen Amerikan-İngiliz gemileri, yükleri ve yönlerine ilişkin yazılar da içerir.⁽³⁰⁾

d- Yahudi ve Rumların Eğitim Kurumları

Rumların eğitim kurumlarına ilişkin ilk bilgiler 1821 öncesine, özellikle Sakız, İzmir ve Ayvalık'taki okullara ilişkindir. Jowett bu üç kurumla ilgili şu bilgileri verir;

İzmir'de 250-300 öğrencinin bulunduğu, 9 öğretmenin çalıştığı bir Rum Koleji, bu koleje öğrenci yetirtişmek üzere 6-8 rum alt düzeyde okulu olduğunu, öğrencilerin alfabeyle başlayıp psalter'le eğitimi bitirdikleri,

Rumların özel bir statüde yaşadıkları 25 000 nüfuslu Ayvalık'ta 1803'de kurulan kolejin 200 öğrencisi olduğunu, bunlardan 100'ünün dışarıdan geldiğini, bunlar için 72 odalı bir yurt yapıldığını, bir kütüphanenin olduğunu, dersler arasında fizik, astronomi, matematik bulunduğunu aktarmaktadır.

Sakız'da ise tüccarların desteklediği Sakız kolerifinde 100'ü dışardan gelmiş toplam 500-600 öğrenci, tüccarların desteğiyle kurulan 4000 kitaplı bir kütüphane olduğunu aktarmaktadır.⁽³¹⁾

Rum eğitim kurumlarına ilişkin sunulan 2. veri grubu 1830 yılına ilişkindir ve misyoner faaliyetlerinin etkisini ölçme kaygısı taşıdığı görülmektedir. Mr. Barker'in 26.7.1830 tarihli mektubu İzmir merkezdeki eğitim kurumlarına ilişkin şu bilgileri içeriyor;

İZMİR'DE Kutsal Kitapların okul kitabı olduğu OKULLAR

Brewer'in 2 okulu (misyoner okulu)..... 141 Kız

Nicolas Saffini'nin okulu.....57 Karma

Youanis Nicoliadis'in okulu.....48 Karma

Panayiotis Mamakis'in60 Karma

Alexandros Lazaridis'in 180 erkek
Georgias Casasis'in..... 170 Erkek

656

Kut.Kit.in haftada 3 kez okunduğu HELLENİK OKULLAR

Toplam öğrenci 250 Erkek
ayrıca,

Bornova..... 100 Karma

Buca 28 Erkek

GENEL TOPLAM 1034 (32)

1830'lu yıllara ait misyoner mektupları Rumlar arasında güçlü bir eğitim hamlesinin başlamış olduğunu göstermektedir. Bu hamle içinde Yunanistan'dan gelen Rumlar da yer almaktadır. Örneğin Mr. Barker, İst, 25.6.1830 tarihli mektubunda Urla'da Signor Lambrinos'un ve Rum cemaatinin açmak üzere oldukları okullardan söz ederken zaten Yunanistan'dan gelen 2 gencin Urla'da bir okul açmış olduklarını aktarmaktadır.⁽³³⁾

Yahudi okullarına ilişkin yegane bilgiyi Brewer'in kitabında buluyoruz. 24.4.1822 tarihli mektubunda bir süre önce bir Yahudi Kolejini ziyaret ettiğini, kolejin bir tür handa (Yahudhane olmalı) biraradaki 9 okuldan ibaret olduğunu belirtmektedir. Okulların öğrenci sayısı 40-50 arası değişmekte, eğitim elinde değneğiyle öğrencileri cezalandırmaya hazır hocaları tarafından sürdürülmekte, öğrenciler ikişer ikişer kullandıkları bir tür rahlenin arkasına bağdaş kurup oturarak ders görmektedirler.⁽³⁴⁾

Protestan misyoner örgütlerinin asıl olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda cemaatlerin eğitim sisteminin yeniden örgütlenişinde rol sahibi olmakla varoluş koşullarını sağlamlaştırdıkları dikkate alındığında, Rum ve Yahudilerin eğitim kurumlarına ilişkin misyonerlerin bu tesbitleri be cemaatler arasında neden tutunamadıklarına da ışık tutmaktadır. Rumlar arasında eğitimin yeniden örgütlenişi çoktan başlamış ve başka bir mecrada akıyorken, Yahudiler arasında böyle bir ihtiyaç henüz tanımlanmamıştır. Nitekim bu temeldeki denk düşün Ermenilerle yaşanacak, Protestan misyoner faaliyetleri bu cemaat içinde serpilip tutunabilecektir.

DİPNOTLAR :

- (1) Protestan Misyoner örgütlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelişleri ve İzmir'dek faaliyetleriyle ilgili şu eserlerden faydalanabilir; STOCK, age C. I s.227-230, 349-350; CANTON age, I/s. 136-141, 278-289, II/s/1-23, 278-289;q Julius RICHTER, **History of the Protestant Missions in teh Near East**, Edinburg and London s. 94-113, 391-399; David H.FINNIE, **Pioneers East; The Early American Experience in the Middle East**, Cambridge, 1967, s. 21-44, 112-136; Revd.S.W.H.BIRD, **And Unto Smyrna**, London, t.y. s. 66-74 SHAW P.E., **American Conctects with the Eastern Churches 1820-1870**, Chicago, 1937, s. 13-91; B.David EDDY **What Next in Turkey**, Boston, 1913, s. 57-71 Uygur KOCABAŞOĞLU, **Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika**, İstanbul, 1989; -----, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XIX. Yüzyılda Amerikan Matbaaları ve Yayımcılığı" Murat Sarıcı Armağanı (ayrı bası), istanbul, 1989 Frank Andrews STONE, **Academies for Anatolia; A Study of the Rationale, Program and Impact of the Educational Institutions Sponsored by the American Board in Turkey; 1830-1980**, Connecticut, 1984, s. 3-65.
- (2) Jowett'in görevi çevre ülke ve adalarda dinin durumuna ilişkin her türlü bilgiyi mektuplaşmalar veya başka yollarla toplamak; misyon merkezi olmaya en umut vaadeden yerler ve en etkili araçları araştırmak; dini kitap ve risalelerin en uygun hangi metotlarla ve nerelerde dağıtılabileceğini soruşturmak olarak saptanır. Bkz Lord Gambier'den (CMS Başkanı) Malta Valisine CMS Arşivi CM E/1-90(9); CMS 15. rapor **Missiory Register for the Year 1815**, London, 1815.s. 467; Eugene STOCK **The History of Church Missionary Society; Its Environment, Its Men and Its Work**, London, 1899, 4 Cilt, C.I s. 224; William CANTON, **A History of the British and Foreign Bible Society**, London, 1904, C. II s. 1.
- (3) Mr Bakre 31.12.1825 tarihli mektubu, **The Twenty-second Report of BFBS 1826, with an Appendix**, London, 1826 s. 107.
- (4) Bu çalışmada bir de pek bilinmeyen 2 misyoner araştırma kitabını kullandık. Bunlardan ilki CMS misyoneri William Jowett'in 1815-1820 yılları arasında dn 1'de verilen görevleri ifa etmek üzere Doğu Akdeniz'de yaptığı gezilerdeki gözlem ve mektuplarını biraraya getirerek İngiltere'de 1820-1822 yılları arasında yazdığı **Christian Researches in the Mediterreanean from 1815-1820 in Furtherance of the Objects of the Church Missionary Society**, London, 1822 adlı kitabıdır. İkincisi AB tarafından 1826'da İstanbul ve İzmir'e özellikle Yahudilerin durumlarını soruşturmaya yollanan Josiah Brewer'in **A Residence at**

Constantinople in teh Year 1827, with Notes to the Present Time New Haven, 1830 (ikinci basım) adlı eseridir.

Ulaşamadığımız ancak özellikle 1821 Mora İhtilali'nin İzmir'deki yankıları açısından önemli olacağını düşündüğümüz bir kitabı burada anmak isteriz. Bu Alvin BOND tarafından AB misyoneri Fisk'in ölümünün ertesinde yayına hazırlanan monografisidir. *Memoir of Rev. Pliny Fisk*, Boston, 1828 AB'un kutsal topraklarda bir misyonu başlatmanın koşullarını öğrenmek üzere bölgeye yolladığı 2 misyonerden biri olan P.Fisk 1820-1822'de İzmir'de Van Lennep'lerin evinde kalmış, hatta bir süre İngiliz kilisesinde din adamlığı bile yapmıştır.

- (5) Reinhold SCHIFFLER, "European Views of Early 19th Century İzmir," *Materialia Turcica* Band 12, 1986 s. 40-61, s. 41.
- (6) BREWER, age, s. 57, 67.
- (7) Örn; Jowett İzmir'deki kalabalık levanten kolonisine dikkat çekiyor, Levant company'nin en büyük kolonun İzmir'de olduğunu belirtiyordu. (JOWETT, age, s. 366)

Wesleyan Methodist Missionary Society'den O.COOK, 23.10.1826 tarihli mektubunda "Tüm Osmanlı topraklarında Avrupa etkisinin en güçlü olduğu yerin İzmir olduğunu" (Wesleyan Methodist Missionary Society Arşivi (H2703) Box no; 58 O.Cook Letters & Journals 1824-1825 İzmir, no; 73) saptarken, Williamson da AB merkezine yolladığı, İzmir, Şubat 1820, tarihli mektubunda İzmir'in Osmanlı İmparatorluğu'nun her tarafıyla kurulu sıkı iletişim ağı ve yabancılar ve Hristiyanların sahip olduğu özgürlük ve güvenliğiyle Akdeniz'in Batı kıyılarında sürekli bir misyon merkezi kurmak için en uygun yer olduğunu bildiriyordu. ("Minutes of the Eleventh Annual Meeting", **First Ten Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions; 1810-1820 with other Documents of the Board**, Boston, 1834, s. 281) BFBS'nin Türkiye temsilcisi Mr Leeves 1823'de sadece Ege'de değil tüm Anadolu'da İzmir kadar geniş ulaşım imkanı sunan başka bir yer olmadığını belirtiyor ve şöyle devam ediyordu; "Akdeniz'de kuracağımız büyük bir depo için İzmir kadar uygun başka bir yer yok." Mr. Leeves 10.3.1823 tarihli mektubu, **The Twenty Report of the BFBS 1824, with an Appendix** London, 1824, s. 100.

- (8) "İzmir'de tam bir özgürlük, depomuzun tüm gün kamuya açık olmasının yanı sıra, Avrupalıların semtine uzaklardan gelen insanlara ulaşmak için caddelerde ellerinde kitaplarla dolaşan insanlar çalıştırıyorum" Mr. Barker'in 31.12.1825 tarihli mektubu, İzmir, **The Twenty-second Report of BFBS...** s. 107 "Depumuz sabahtan akşama kadar açık, ruhbanlarının afarozlarına rağmen tüm mezheplerden insanlara, katolikler de dahil olmak üzere yaşamın ekmeğini (bread of life) günlük olarak da-

ğtıyor. Keza depomuzu bilmeyen yabancılar için caddelerde tüm gün dolaşarak kitap satan satıcılar çalıştırıyorum...". Mr. Barker 10.10.1826, İzmir, **The Twenty-third Report of the BFBS 1827, with an Appendix**, London, 1827, s. 89.

İstanbul'da böyle aleni kitap satışlarını misyonerlerin ancak 1846 Protestan Ermeni Milleti'nin oluşumundan, hatta 1856 fermanından sonra gerçekleştirebildikleri dikkate alınırsa İzmir'i tercih etmelerindeki isabet açıkça görülür.

- (9) İngiliz elçiliği din görevlisi Charles Williamson kendisine Levanten topluluğa dağıtması için gönderilen kutsal kitaplarla ilgili 27.10.1818 tarihli mektubunda İzmir'de orta sınıf Protestanların olmadığını, Protestanların ya tüccarlardan (bunların kendi kütüphaneleri var) veya İzmir'e iş aramaya gelen yoksul Fransız ve İsviçrelilerden oluştuğunu belirtiyor, dini kitapların yoksulların pek azı için bir lutuf olarak kabul görebileceğini, çoğunun dine karşı oldukça ilgisiz olduklarına işaret ediyordu. CMS Arşivi Re.C.Williamson'dan Rev.C.R.Pritchett'e (Prayer Book Society), 27.10.1818 CM E 3/ (47)
- (10) Journay from April 30 to July 7 visit to Smyrna, Haivali, Scio, Athens, Hyora, Milo, Zante, on Account of Malta Bible Society, CMS Arşivi CM E 3/ (28)
- (11) Aynı yerde.
- (12) Brewer, age, s. 67-68.
- (13) Brewer daha sonra Boston Female Society'nin misyoneri olarak yeniden İzmir'e geldiğinde ilerde değinileceği gibi Seaman's Friend Society adına da çalışacaktır. Friend's of Youth'da iki haber 1830'lu yıllarda denizcilere yönelik faaliyetlerin mevcudiyetini göstermektedir. Haberlerden ilki Boston limanında denizcilere yönelik çalışan Mr Taylor'un aynı amaçla İzmir limanına geldiğine ilişkindir. Friend of Youth, Smyrna 1.1.1833 no 10 CMS Arşivi CM/06/3. İkincişi American Seamen's Friend Society'nin İzmir'de denizciler için kurulacağı kiliseye katkı amacıyla yolladığı 40 pound'a ilişkin haberdır. **Friend of Youth**, Smyrna 15.1.1833 CMS Arşivi CM/06/4
- (14) BIRD, age, s. 74 Smyrna Rest'te her dilden ibadet sunuluyordu.
- (15) Anadolu'ya sadece Rum ve Ermeni alfabesiyle Türkçe kitap satılabildiği Mr Baker'in 31.12.1825 tarihli mektubu **The Twenty-second Report of BFBS IB 26**, s. 107.
- (16) 1.1.1816 tarihli mektubu, "The Twelfth Report of the British and Foreign Bible Society; 1826 with an Appendix Containing Extracts of Correspondence" **Reports of the British and Foreign Bible Society, with the Extracts of Correspondence Vol; the Forth, 1816-1817**, Reprin-

ted from Original Reports London, 1819 s. 133.

- (17) JOWETT, Age, s. 57, Jowett'in Ragusen Hancı'dan aldığı Bornova nüfus dağılımı şöyledir; 3 000 Türk 2 000 Rum, 200 Katolik s. 58.
- (18) 23.10.1826 tarihli mektup Wesleyan Methadist Mis. Soc Arşivi (H2703) Box no; 58 O.Cook Letters & Journals 1824-1825 İzmir, no; 73.
- (19) BREWER, Age, s. 66.
- (20) Lindsay adı geçen mektubu s. 133-135.
- (21) Mr Leeves 8.10.1822, **The Nineteenth Report of BFBS 1823, with an Appendix**, London 1823.
- (22) Rev.H.D. LEEVES 1827 Ist, **The Fourth Report of the BFBS 1828, with an Appendix**, London 1828 s. 89.
Williamson Ağustos-Eylül 1819'daki gezi notlarında Bergama'nın 3000 olan nüfusunun yarısını Hristiyanların oluşturduğunu aktarır. CMS Arşivi CM E3/110 Rev. Williamson'dan Sekreter Pratt'a (CMS sekreteri) Mr Barker'in 20.5.1827 tarihli mektubu Türk nüfusu içermeyen şu veriler sunulmaktadır; Kırkağaç, 150 Rum yaklaşık o kadar Ermeni aile Akhisar (Thytira), 300 Rum, 50 Ermeni aile Manisa; 6-700 Rum, 500 Ermeni, 80 Yahudi aile Turgutlu; 150 Rum, 50 Ermeni, 50 Yahudi aile Mr. Barker 20.5.1827 tarihli mektubu, BFBS 1828 s. 85-86.
- (23) Pinkerton, 26.10.1819 tarihli mektubu, **The Sixteenth Report of BFBS 1820, with an Appendix Containing Extracts Correspondence**, London, 1820 s. 24.
- (24) BREWER, Age, s. 353, 358-359.
- (25) Mrs M.G.BENJAMIN, **The Missionary Sisters; A Memorasi of Mrs Seraphina Haynes Everett and Mrs. Harriet Martha Hamlin, Late Missionary of the A.B.C.F.M. at Constantinople**, Boston, 1855 s. 53-54. Mrs. Everett Rumların bir dini ayinini 26.9.1845 tarihli mektubunda şöyle anlatıyor; "bu cuma yortu ve pehriz, dini tatil.. en güzel giysileriyle Rumlar camlarda, kapılardalar. Caddelerde berbat şarkılar söyleyerek haçın vaftizini görmek için deniz kenarında toplanıyorlar.. Rahip haçı denize atıyor, ...atlayıp çıkıyorlar... Bu din!" age, s. 70.
- (26) JOWETT, Age, s. 87.
- (27) Rev. Daniel H.TEMPLE, **Life and Letters of Rev Daniel Temple, for Twenty Three Years a Missionary of the A.B.C.F.M. Western Asia**, Boston, 1855 s. 114.
- (28) Age, s. 112-113.

- (29) Gazete'nin 1.12.1832 ile 10.12.1836 tarihleri arasındaki bir koleksiyonu CMS Arşivi CM/06/1-30'da bulunmaktadır.
- (30) 1836'da adı denizcilere de ulaşmak isteği paralelinde **Star in the East or smyrna Seamen's Monitor and Friend of Youth** olacaktır.
- (31) Journal from April 30 to July 7..... CMS Arşivi CM E 3 (28) Ayrıca Jowett Age, s. 53-54, 59-61, 65-66, 69, 71. Jowett'in aktardıkları içinde özellikle Sakız'lı tüccarların desteği ilginç görünüyor. Sakızlı tüccarlar sadece koleji desteklemekle kalmıyorlar, aynı zamanda Padua, Paris ve Viyana'ya 3 öğrenciyi üniversite eğitimi için göndermiş bulunuyorlar. Sakızlı tüccarların çoğunun Londra, Leghorn, Viyana, Moskova, Odessa gibi Avrupa kentlerinde de bir evleri olduğunu, ticari ilişkileri nedeniyle yılın belli bir bölümünü orada geçirdiklerini aktarıyor. Journal from April ve age, s. 72-73.
- (32) Mr. Barker, 26.7.1830, İstanbul **The Twenty-seven Report of the BFBS 1831, with an Appendix**, London, 1831, s. 92.
- (33) Mr. Barker, İstanbul, 25.6.1830, **The Twenty-seyen Report of the BFBS 1831 ...** s. 86. Menemen'de, Kırkağaç'ta Rumların açtıkları okullarla ilgili bkz. age, s. 85, 87, 89.
- (34) BREWER, age, s. 355-356.

SONSÖZ

İzmir ile uğraşan bilim adamlarını bir araya toplamayı amaçlıyan sempozyum, amacına büyük ölçüde ulaşmış bulunmaktadır. Çünkü İzmir ile ilgili çalışma yapanların çoğu buna katılmış bulunmaktadır. Bu sempozyuma katılımın daha çok olmasını beklerdik. Nitekim mümkün olduğunca çok kişiye davet çıkarılmış ise de, bir kısmı gelememişlerdir. Bununla birlikte, mevcudu ile yine de sempozyum, uluslararası özelliğini hak etmiştir.

Sempozyum, tarih gibi ciddi konularda da ümid edilenden daha çok desteğin mümkün olacağını göstermiştir. Sözlerimizin sonunda İzmir şehrinin güzide şahsiyet ve kurumlarına ayrıca teşekkür etmek isterim: **Bahaeddin Ta-tiş, Engin Baraz ve Selçuk Yaşar**, (Yaşar Eğitim ve Kültür Vakfı), bizleri mükemmelen ağırladı. Ayrıca Çeşme'de, Nuri Ertan'a teşekkür ediyoruz.

Sempozyumun bazı noksanları da olmuştur. Tartışmalar banda kaydedilmekle birlikte deşifre edilip, burada sunulamamıştır. Ancak onlar, titizlikle korunacak, imkân elverdiğinde çözülüp yayın alınına çıkarılabilecektir.

Sempozyumumuza katılanlara da teşekkür borçluyuz.

